

अध्याय : एक

शोध परिचय

प्रस्तुत “समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा पात्रविधान” शीर्षकको शोधकार्य नाटककार बालकृष्ण समद्वारा लेखिएका इतिहासमूलक विषयवस्तुमा आधारित तथा पद्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत दुःखान्त नाटकहरूको पात्रविधानमा केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत शोधकार्यको यस अध्यायमा शोध परिचय दिइएको छ जस अन्तर्गत आरम्भमा विषय परिचय दिएर क्रमशः समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व, सीमाङ्कन प्रस्तुत गर्दै शोधविधि अन्तर्गत सामग्री सङ्कलन कार्य र विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधारबारे जानकारी दिइएको छ भने अध्यायको अन्त्यमा शोध प्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.१. विषय परिचय

नाटककार बालकृष्ण सम (वि.सं. १९५९-२०३८) ले नेपाली साहित्यमा कविता, कथा, निबन्ध-प्रबन्ध, जीवनी, नाटक आदि विधाका कृतिहरूको रचना गरेका छन् । उनले आठ वर्षको उमेरमा ‘इस्सोर’ (वि.सं. १९६७) कविता लेखेर साहित्ययात्रा थालेका हुन् । उनले प्रशस्त फुटकर कविताका साथै **आगो र पानी** (२०११) खण्डकाव्य र **चिसो चूहलो** (२०१५) महाकाव्यको रचना गरेका छन् । उनले लेखेका कथा, निबन्ध-प्रबन्ध तथा जीवनी पनि निकै प्रसिद्ध छन् । उनले लेखेको पहिलो नाटक **मिलीनद** (१९७७) हो भने उनको पहिलो प्रकाशित नाटक **मुटुको व्यथा** (१९८६) हो । **मुटुको व्यथा** सामाजिक विषयवस्तुमा लेखिएको दुःखान्त पद्य नाटक हो र यसको प्रकाशनबाट नै नेपाली नाटकमा आधुनिकताको आरम्भ भएको हो । सामाजिक विषयवस्तुको प्रयोग र दुःखान्त नाटकहरूको उपयोगजस्ता नवीन प्रवृत्तिको वरणद्वारा उनले नेपाली नाटकमा नवयुगको प्रवर्तन गरेकाले उनलाई आधुनिक नेपाली नाटकका प्रवर्तक मानिन्छ । उनले **मुटुको व्यथा** (१९८६), **मुकुन्द इन्दिरा** (१९९४), **प्रह्लाद** (१९९५), **अन्धवेग** (१९९६), **प्रेमपिण्ड** (२००९), **अमरसिंह** (२०१०), **भीमसेनको अन्त्य** (२०२८) आदि नाटक र **बोक्सी** (१९९९), **भतेर** (२०१०), **तपोभूमि** (२०१४), **नालापानीमा** (२०२०), **रणदुल्लभ** (२०२०) आदि लघुनाटक गरी करिब पाँच दर्जन नाटक तथा लघुनाटक लेखेका छन् । उनले पद्यात्मक तथा गद्यात्मक शैलीमा लेखेका दुःखान्त तथा सुखान्त ढाँचाका नाटकहरू सामाजिक, पौराणिक र ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित छन् । उनले गरेका सृजनात्मक कार्यहरूमध्ये नाटक तथा कविताको सृजन बढी महत्त्वपूर्ण एवम् चर्चित छ र यीमध्ये पनि आधुनिक नेपाली नाटकका प्रवर्तन तथा विकासमा उनले पुऱ्याएको योगदान सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

विषयगत विविधता, पद्यात्मक दुःखान्त नाटकहरू, नवीन शैलीशिल्प र सामाजिक पात्रविधान नाटककार बालकृष्ण समका उल्लेख्य विशेषता हुन् । नाटकतत्त्वको संयोजनका दृष्टिले हेर्दा उनका ऐतिहासिक विषयवस्तुको उपयोग गरी रचिएका नाटकहरू निकै महत्त्वपूर्ण देखिन्छन् । उनले

इतिहासको विषयवस्तुको प्रयोग गरी पद्यात्मक भाषामा लेखेका नाटक अर्थात् ऐतिहासिक पद्य नाटक अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य (पूर्णाङ्गी) र रणदुल्लभ (लघुनाटक) हुन् । प्रस्तुत शोधको मुख्य शोध विषय यिनै तीन ओटा नाटकको पात्रविधान पक्ष हो ।

‘पात्रविधान’ शब्द अन्तर्गतको ‘पात्र’ शब्दले नाटकका सन्दर्भमा अभिनेता वा नाटकमा प्रयोग गरिएका व्यक्तिलाई बुझाउँछ भने ‘विधान’ भन्नाले पात्रहरूको प्रयोगको विधिविधान भन्ने बुझिन्छ । यही पात्रविधानका सन्दर्भमा पनि समका ऐतिहासिक पद्य नाटक पृथक् किसिमका देखा पर्दछन् । यसै कुरालाई मनन गर्दै प्रस्तुत शोधकार्यमा समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गरी तिनीहरूका दुःखान्तीय चारित्रिक विशेषताहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दै तुलनात्मक निष्कर्ष समेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.२. समस्याकथन

बालकृष्ण समले विषयवस्तुगत स्वरूप र अन्तिम परिणाम तथा शैलीका दृष्टिले विभिन्न किसिमका नाटक रचेका छन् र तिनमा प्रयुक्त विषयवस्तु अनुरूप विभिन्न किसिमका पात्रहरूको जुन चरित्राङ्गन गरिएको छ त्यो प्राज्ञिक शोधमूलक अध्ययनको विषय पनि हो । उनले नाटकमा प्रयोग गरेको एक मुख्य विषय इतिहास हो । उनले नेपालको इतिहासमा प्रसिद्ध रहेका व्यक्तिलाई पात्रका रूपमा प्रस्तुत गरी नाटक लेखेका छन् । उनले लेखेका ती नाटक दुःखान्त र सुखान्त दुवै किसिमका छन् । तीमध्ये दुःखान्त नाटकका पात्रको अध्ययन यस शोधको मुख्य समस्या हो । यस समस्यालाई निम्नलिखित प्रश्नात्मक बुँदाद्वारा थप स्पष्ट पारिएको छ :

- क) समका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकमा केकस्ता पात्रहरूको प्रयोग भएको छ ?
- ख) समका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकमा प्रयुक्त पात्रका चारित्रिक विशेषताहरू केकस्ता रहेका छन् ?

यिनै शोध समस्याको प्राज्ञिक समाधान यस शोधमा पहिल्याइएको छ ।

१.३. शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनका उद्देश्यहरू यसप्रकार छन् :

- क) समका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूको अध्ययन गर्नु,
- ख) समका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकमा प्रयुक्त पात्रका चारित्रिक विशेषताहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४. पूर्वकार्यको समीक्षा

नाटककार बालकृष्ण सम र उनका नाटककृति, प्रवृत्ति, योगदान आदि विविध पक्षमाथि प्रशस्त पूर्वअध्ययनहरू भएका छन् । उनका जीवनी, व्यक्तित्व, कृतित्व, योगदान आदि विषयबारे फुटकर लेख, पुस्तक, शोधपत्र, शोध प्रबन्ध आदिका रूपमा प्रशस्त अध्ययन पनि भएकै छन् । प्रस्तुत शोधको शोध

विषयका रूपमा रहेको समका ऐतिहासिक पद्यनाटकको पात्रविधान सम्बन्धी यसभन्दा पहिले जहाँ जेजति अध्ययन भएका छन् तिनको कालक्रमिक विवरण दिई तिनका प्राप्ति तथा सीमाबारे समीक्षा गर्नु यहाँ सान्दर्भिक ठानिएको छ ।

बालकृष्ण सम स्वयम्ले **अमरसिंह** (२०१०) नाटकमा 'केही कुरा' शीर्षक अन्तर्गत अमरसिंहलाई आफूले दर्साएभन्दा क्षुद्र भए पनि वा कल्पनामा चढाएभन्दा विशाल भए पनि आफ्नो हार्दिक विचारमा उनी जस्तो आए त्यस्तै उतारेको बताएका छन् (२०४९, पृ. ११-१२) ।

सूर्यविक्रम ज्ञवालीले **अमरसिंह** (२०१०) नाटकको 'भूमिका' मा नाटकमा अमरसिंहको चरित्रचित्रण इतिहास सम्मत गरिएको जनाउँदै उनमा स्वतन्त्रताप्रेम, देशप्रेम, आत्मसम्मान, कार्यकुशलता, वीरता, सरलता, एकनिष्ठता आदि गुणहरू रहेको उल्लेख गरेका छन् (२०४९, पृ. ८) ।

वासुदेव त्रिपाठीले **विचरण** (२०२८) मा अन्तिम दृश्यहरूलाई पूर्ण त्रासदीय दृष्टिले प्रस्तुत गरेको भए **अमरसिंह** नाटक श्रेष्ठ त्रासदी बन्ने बताएका छन् र यसका नायक अमरसिंहलाई स्वाभिमानी नायक मान्दै उनको स्वाभिमान आहत भएको उल्लेख गरेका छन् (पृ. १४३) ।

ताना सर्माले **सम र समका कृति** (२०२९) मा **अमरसिंह**मा अमरसिंह थापाको चरित्र नेपाली साहित्यको अमूल्य प्राप्ति, अतुलनीय उपलब्धि र अमर सम्पत्ति रहेको जनाउँदै अमरसिंहलाई यस नाटकका प्रधान पात्र मानेका छन् (२०५०; २४०) ।

भूपनिधि पन्तले **प्रकाशपिण्ड** (२०३०) पत्रिकामा प्रकाशित "अमरसिंह" एक अध्ययन केही विशेषता" शीर्षकको लेखमा नाटकमा राजा र मन्त्रीदेखि ठुलाठुला भारदार रहेका भए पनि अमरसिंहको व्यक्तित्व र चरित्रले सबै पात्रको व्यक्तित्वलाई ढाकेको भन्दै अमरसिंहलाई नै नायक मानेका छन् (पृ. ९०) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **केही रचना केही विवेचना** (२०३२) मा **अमरसिंह** नाटकमा भक्ति थापाको मृत्यु भएको प्रसङ्गको वर्णन गर्ने क्रममा युद्धका महारथीको मृत्युले राष्ट्रलाई ठुलो क्षति भएको जनाउँदै नाटकका नायक अमरसिंहको आदर्शमा आँखा चिम्लेर आगोमा हाम फाल्ने व्यक्तिको रूपमा भक्ति थापाको चित्राङ्कन भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (पृ. ७२) ।

रत्नध्वज जोशीले **नेपाली नाटकको इतिहास** (२०३७) नामक समालोचनात्मक कृतिमा भीमसेन थापा आफ्नो समयका सुयोग्य नेता, पृथ्वीनारायणको नीतिकै अनुयायी वीर र राजपरिवारका इमानदार सेवक थिए भनी देखाउन नाटककारले उज्ज्वल रूपमा उनको चरित्रचित्रण प्रस्तुत गरेका छन् भन्दै भीमसेन थापाको दूरदर्शिता पनि उल्लेखनीय भएको बताएका छन् (पृ. ६०) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **गरिमा** (पूर्णाङ्क : १३७, २०५१) मा प्रकाशित "समको नाट्यप्रवृत्ति" शीर्षकको लेखमा समले आफ्ना नाटकमा आदर्शवादी र यथार्थवादी चरित्र सिर्जको जनाउँदै अमरसिंह आदर्शवादी र भीमसेन थापा असल खराब दुवै स्वभाव वा मानवीय सबलता दुर्बलता दुवै भावले युक्त पात्र भएको जनाएका छन् (पृ. २५५-२५६) ।

रामचन्द्र पोखरेलले **गरिमा** (पूर्णाङ्क : १३७, २०५१) मा प्रकाशित “‘अमरसिंह’ र ‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटक तुलनात्मक अध्ययन” शीर्षकको समालोचनामा **अमरसिंह** र **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा प्रयुक्त अमरसिंह र भीमसेन थापाले सफल रूपमा नाटकीय भूमिकालाई निर्वाह गरेको जनाउँदै सफल नायकमा हुनुपर्ने द्वन्द्व, प्रतिद्वन्द्व र क्रिया, प्रतिक्रियाका विभिन्न अवस्थाहरूका साथै चारित्रिक विकासमा गतिशीलता र जीवन्तता पाइने बताएका छन् भने अमरसिंहको चारित्रिक विकासमा आदर्श र भीमसेन थापाको चारित्रिक विकासमा यथार्थ पाइने उल्लेख गरेका छन् (पृ. ३१६) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **समको दुःखान्त नाट्यचेतना** (२०४५) मा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा भीमसेन र रणजङ्गलाई प्रमुख चरित्र मानेका छन् । उनले चारित्रिक महत्ताका गुणले युक्त भए पनि भीमसेन थापामा मानवीय कमजोरी छन् भन्दै यिनमा ‘आवेग’ र ‘अहम्’ भएको जनाएका छन् भने भीमसेन थापाको मुख्य प्रतिद्वन्द्वीका रूपमा देखिने रणजङ्ग नाटकमा क्रूर, उद्वण्ड, अत्यन्त कुटिल र षड्यन्त्रकारीका रूपमा देखिने खलनायक भएको बताएका छन् (२०५२; २४२) ।

केशवप्रसाद उपाध्याय, गोपीकृष्ण शर्मा र भिक्टर प्रधानले **नेपाली एकाङ्की, भाग ३** (२०४६) मा **रणदुल्लभ** लघुनाटकमा कथावस्तुभन्दा चरित्रको विशेष महत्त्व रहेको जनाउँदै रणदुल्लभको लोकप्रियता, वीरता र अदम्य उत्साहले आफ्नो युवराज पद समेत खोसिन सक्ने सम्भावित आशङ्काबाट ईर्ष्यालु बनेका दाजु वीरभद्रको गलत सोचाइ रहेको र यसै ईर्ष्याको आगोमा पिल्सिएर वीर भाइ रणदुल्लभले सेरिएर आत्महत्या गर्नुपरेको जनाएका छन् (पृ. ४) ।

कृष्णहरि बरालले “रणदुल्लभ एकाङ्कीको विश्लेषण” शीर्षकमा **समकालीन साहित्य** (पूर्णाङ्क : १६, २०५१) मा प्रकाशित लेखमा ठुलो पुरुषार्थ भएर पनि रणदुल्लभमा राजा हुने महत्त्वाकाङ्क्षा नदेखिएको जनाउँदै देशभक्ति, पितृभक्ति, भ्रातृभक्तिजस्ता अनेकौँ गुणहरूका अतिरिक्त उनमा चरित्रदोष पनि भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (पृ. ५२) ।

बद्रीविशाल भट्टराईले **वाङ्मय समालोचना** (२०५५) मा सङ्कलित ‘भीमसेनको अन्त्य नाटकमा दुःखान्त चेतना’ शीर्षकको लेखमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकका नायक भीमसेन थापालाई राष्ट्रको स्वतन्त्रता, राष्ट्रिय गौरव र नेपालीको स्वाभिमानका निम्ति आत्मोत्सर्ग गर्ने पात्रका रूपमा उल्लेख गर्दै रणजङ्ग जालझेल, दाउपेच र षड्यन्त्र गर्न पोख्त पात्र भएको बताएका छन् (पृ. ४६९ र ४७३) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **नाटकको अध्ययन** (२०५६) नामक समीक्षात्मक लेख सङ्ग्रहमा **अमरसिंह** नाटकमा मुख्य चरित्रहरूको चित्रण प्रभावकारी किसिमले राम्ररी गरिएको जनाउँदै चरित्रचित्रणको पद्धति आदर्शवादी भएको तथा यसका विशेष महत्त्वका चरित्र अमरसिंह, भक्ति थापा, अक्टरलोनि, रामदास र हृदयसिंह थापा भएको बताएका छन् (पृ. १२९) ।

शेषनाथ पौडेलले **प्रेमपिण्ड नाटकको विश्लेषण र मूल्याङ्कन** (२०५६) शीर्षकको स्नातकोत्तर शोधपत्रमा **प्रेमपिण्ड**सँग समका ऐतिहासिक नाटकको तुलना गर्ने क्रममा इतिहासबाट विषयवस्तु लिएर लेखिएका समका नाटकहरूमध्ये **अमरसिंह**का नायक अमरसिंह तथा **भीमसेनको अन्त्य**का नायक भीमसेन रहेको उल्लेख गर्दै यी दुवै चरित्र इतिहासमा प्रसिद्ध भएको बताएका छन् (पृ. ११४) ।

कर्णबहादुर कार्कीले स्नातकोत्तर तहको शोधपत्र **भीमसेनको अन्त्य नाटकको कृतिपरक अध्ययन** (२०५९) मा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकका नायक भीमसेनले राजा, राज्य र जनताको भलो हुने काममा आफूलाई इमानदारीपूर्वक लगाएर राजपरिवारको ठुलो सेवा गरे भन्दै यिनलाई अद्वितीय राजभक्ति भएका पात्र मानेका छन् (पृ. ९७) ।

कृष्णप्रसाद दाहालले **गरिमाको 'सम विशेषाङ्क'** (२०५९ फागुन) मा “समको अमर नाट्यकृति ‘अमरसिंह’ एक अध्ययन” शीर्षकको लेखमा वि.सं. १८७१ अघि नेपालीहरूले अङ्ग्रेज साम्राज्यवादसित कसरी डटेर सामना गरेका थिए, ती कुराहरूलाई नाटकीय रूप दिने काम **अमरसिंह** नाटकमा भएको जनाउँदै सत्तरी वर्षका भक्ति थापा र पैंसठ्ठी वर्षका काजी अमरसिंह थापा अनि गाउँले कान्छाको वीरताले भरिएको चरित्रलाई कहिल्यै विर्सन नसकिने जनाएका छन् (पृ. ४०) ।

केशवप्रसाद उपाध्याय र देवीप्रसाद सुवेदीले **समका एकाङ्की** (२०५९) मा **रणदुल्लभ** एकाङ्कीमा राजगद्दीमा जेठो हुनुको कारण दाजु वीरभद्रको हक रहनु, तर राजोचित गुणहरू रणदुल्लभमा हुनुको स्थितिको विपर्ययले उत्पन्न विषम स्थितिको परिणतिका रूपमा एकाङ्की दुःखान्त बन्न पुगेको बताएका छन् ।

दयाराम मैनालीले **अमरसिंह नाटकको कृतिपरक विवेचना** (२०५९) शीर्षकको स्नातकोत्तर स्तरीय शोधपत्रमा **अमरसिंह** नाटकका अमरसिंहलाई वीरता नडगमगाउने चरित्रका रूपमा उल्लेख गर्दै नेपाल र अङ्ग्रेजबीचको युद्धमा भक्ति थापा लगायत कैयौं नेपाली सपूतहरू युद्धमा मारिँदा र कतिपय कायर भगौडाहरू आफ्नै आँखा अगाडि अङ्ग्रेजहरूसँग मिल्दा पनि उनी विचलित नभएको भनी अमरसिंहको प्रशंसा गरेका छन् (पृ. १२५) ।

शेष पौडेल र अन्यले **नाट्य सिद्धान्त र आधुनिक नेपाली नाटक** (२०५९) मा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको विश्लेषण गर्ने क्रममा विरोधीहरूले विरोध र निन्दा गरिरहे पनि कर्तव्य पथमा अगाडि बढिरहनु भीमसेनको मूल प्रवृत्ति हो भन्दै प्रशासन कुशल र दूरदर्शी राजनीतिज्ञ भए पनि उनमा धूर्तता र छलकपट नभएकाले सोभासाभा र सत्यमार्गी राजनैतिक व्यक्तित्व भएको कुराको उल्लेख गरेका छन् (पृ. १९२) ।

घनश्याम न्यौपानेले **सम शतवार्षिकी स्मारिका** (२०६०) मा प्रकाशित “समका ऐतिहासिक नाटकमा पाइने राष्ट्रिय चेतना” लेखमा **अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य, नालापानीमा** तथा **रणदुल्लभ** नाट्यकृतिमा पाइने राष्ट्रिय चेतनाको उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा उनले अन्यायमा पर्नुपरे पनि भीमसेन थापाको अन्तस्करणमा रहेको राष्ट्रिय चेतनामा कति ह्रास नआएकाले उनी देशप्रेमी चरित्र भएको बताएका छन् (पृ. १२१) । उनले सोही लेखमा नाटककार समले आफ्नो देशभक्ति र राष्ट्रवादी भावनालाई उचित विषयवस्तु, परिवेश र सुयोग्य पात्रहरूका माध्यमबाट प्रभावोत्पादक रूपमा **अमरसिंह** नाटकमा अभिव्यक्त गरेको जनाउँदै यस नाटकका ऐतिहासिक र काल्पनिक सबै खाले पात्रहरूमा देशभक्तिको अमिट छाप रहेको जनाएका छन् (पृ. ११९) ।

लीला लुइटेलेले **सम शतवार्षिकी स्मारिका** (२०६०) मा प्रकाशित “नाटककार समको नारी सम्बन्धी दृष्टि” लेखमा ललितत्रिपुरसुन्दरी, साम्राज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मी ऐतिहासिक चरित्र हुन् भन्दै साम्राज्यलक्ष्मी र राज्यलक्ष्मीको एकअर्काप्रतिको विद्वेषका कारण नेपालको इतिहासमा दुःखद घटना भएको तर ललितत्रिपुरसुन्दरीचाहिँ षड्यन्त्रितर नलागेर इमानदारीपूर्वक नायबीमा संलग्न रहेको जनाएकी छन् (पृ. ९४) ।

कृष्णप्रसाद दाहालले **गरिमा** (पूर्णाङ्क : २६८, २०६१) मा प्रकाशित “द्वन्द्वगत संरचनाका आधारमा ‘रणदुल्लभ’” शीर्षकको लेखमा **रणदुल्लभ** लघुनाटकमा द्वन्द्वको अध्ययन गर्ने क्रममा समले रणदुल्लभलाई राष्ट्रियताको प्रतीकका रूपमा र वीरभद्रलाई भने राष्ट्रसंहारकका रूपमा चित्रण गरेको बताएका छन् । उनले रणदुल्लभ राजगद्दीको उत्तराधिकारी नभएर पनि राष्ट्र र राजगद्दीका खातिर त्यसमा कुनै किसिमको आँच आउन नदिन कटिबद्ध भएर लागेको जनाउँदै राष्ट्रिय अखण्डतालाई अक्षुण्ण राख्न उनले दृढ सङ्कल्प लिएको बताएका छन् (पृ. ५५) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **नेपाली नाटक र नाटककार** (२०६१) नामक समालोचनात्मक कृतिमा सम र उनको नाटकीय योगदानको उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा उनले सुगौली सन्धि नेपाली राष्ट्रिय जीवनको दुःखान्तीय घटना भएकाले **अमरसिंह**का माध्यमबाट त्यसको पीडालाई सघन रूपमा व्यक्त गरिएको जनाउँदै अमरसिंहलाई नेपाली आत्माको प्रतिनिधिका रूपमा उभ्याइएको तथा नाटककारको उनीप्रति श्रद्धाभाव, उनको राष्ट्रिय दृष्टिकोणप्रति सहमति र सद्भाव रहेकाले उनलाई नै नायक बनाएर **अमरसिंह** नाटक लेखिएको बताएका छन् (पृ. १०१) ।

नरहरि उपाध्याय गौतमले **गरिमा**को पूर्णाङ्क : २५९ (२०६१) मा प्रकाशित “अमरसिंह नाटक : बहुपक्षीय अध्ययन” शीर्षकको समालोचनात्मक लेखमा **अमरसिंह** नाटकमा नायक अमरसिंहको चरित्र वीरताले भरिएको, देशप्रेमी, उत्साही, धैर्यशाली, पराक्रमी, स्वाभिमानी, दृढनिश्चयी र दूरदर्शी व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित एवम् अङ्कित भएको जनाएका छन् (पृ. ४८) ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **गरिमा** (पूर्णाङ्क : २७२, २०६२) मा प्रकाशित “नेपाली एकाङ्कीका क्षेत्रमा बालकृष्ण समको योगदान” शीर्षकको लेखमा **रणदुल्लभ**लाई समको सर्वश्रेष्ठ एकाङ्की हो भन्दै यसमा गोरखाका राजा पृथ्वीपति शाहका माहिला छोरा रणदुल्लभको पितृभक्ति, भ्रातृभक्ति र देशभक्ति एवम् वीरताको प्रदर्शन गरिएको बताएका छन् भने दाजु वीरभद्रले गरेको भाइप्रतिको ईर्ष्या र द्वेषका कारणबाट भाइ रणदुल्लभले आत्महत्या गरेर प्राण विसर्जन गरेको दुःखान्तीय घटना पनि देखाइएको भन्दै दाजुमा हुनुपर्ने राजकीय गुण भाइमा हुनुजस्तो अस्तित्वको दोषबाट एकाङ्की दुःखान्त भएको उल्लेख गरेका छन् (पृ. ४०) ।

रामचन्द्र पोखरेलले **नेपाली नाटक : सिद्धान्त र समीक्षा** (२०६२) कृतिमा **अमरसिंह** र **भीमसेन**को अन्त्य नाटकमा इतिहास तत्त्वको अध्ययन गर्ने क्रममा **अमरसिंह**का काल्पनिक चरित्र **भीमसेन**को अन्त्यमा प्रयोग नभएको, **भीमसेन**को अन्त्यमा नेपाली मूलका चरित्र र **अमरसिंह**मा नेपाली र अङ्ग्रेज मूलका चरित्र प्रयोग भएको बताउँदै **अमरसिंह**मा राष्ट्रवादी, पदलोलुप र राष्ट्रघाती तथा **भीमसेन**को अन्त्यमा षड्यन्त्रकारी र राष्ट्रवादी प्रवृत्तिका पात्र प्रयोग भएको जनाएका छन् (पृ. ३३७) ।

रामचन्द्र पोखरेलले बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटकको विश्लेषण (२०६३) शीर्षकको विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा भीमसेनको अन्त्य नाटकमा भीमसेन थापाको चरित्रले नायकत्वको भूमिका निर्वाह गरेको जनाउँदै उनको जस्तो सशक्त व्यक्तित्व, दृढ इच्छाशक्ति, अदम्य उत्साह तथा प्राणवत्ता अन्य पात्रमा कमै पाइने बताएका छन् (पृ. २९३) ।

रामचन्द्र पोखरेलले ऐतिहासिक नाटक र नाटककार बालकृष्ण सम (२०६५) नामक कृतिमा भीमसेनको अन्त्य नाटकमा भीमसेन थापाको संस्कार, स्वभाव, विचार र व्यवहारमा राष्ट्रवादी सोच भएकाले उनलाई स्वाभिमानी र प्रभावशाली व्यक्तित्व भएका महान् र उदात्त नायक मानेका छन् (पृ. २८३) । यस्तै अमरसिंह नाटकमा अमरसिंहको चरित्रले नेपाली भावनाको पूर्ण प्रतिनिधित्व गरेको बताउँदै उनको जीवन वीरता, साहस र आदर्शले भरिएकोले उनलाई नाटकका केन्द्रबिन्दु बताएका छन् (पृ. २२१-२२२) ।

कुमारप्रसाद कोइरालाले केही आधुनिक नाटक र नाटककार (२०६६) कृतिमा भीमसेनको अन्त्य नाटकमा भीमसेन राष्ट्रवादी चरित्र र रणजङ्ग षड्यन्त्रकारी चरित्रका रूपमा रहेको उल्लेख गरेका छन् (पृ. ११२, ११४) ।

नरहरि उपाध्याय गौतमले बालकृष्ण समका नाटकमा पात्रविधान (२०६६) शीर्षकको विद्यावारिधि शोध प्रबन्धमा अमरसिंह र भीमसेनको अन्त्य दुवै चरित्रप्रधान ऐतिहासिक नाटक रहेको र नेपालको इतिहास र ऐतिहासिक व्यक्तित्वलाई चिनाउने उद्देश्यबाट लेखिएको बताउँदै भीमसेनको अन्त्यका नायक देशभक्त व्यक्तित्व प्रतिशोधी पात्रका कुटिल षड्यन्त्रबाट दारुण मृत्युको सिकार बन्नुपरेको बताएका छन् (पृ. २२६) ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यलाई हेर्दा सम र ज्ञवालीले अमरसिंह नाटकको भूमिकामा उक्त नाटकको पात्रविधानबारे सामान्य चर्चा गरेको देखिन्छ भने त्रिपाठीले समको मुटुको व्यथा नाटकको विश्लेषण गर्ने क्रममा सूच्य रूपमा मात्र पात्रविधानको उल्लेख गरेका छन् । समाले सम र उनका कृतिको विश्लेषण गर्ने सन्दर्भमा अमरसिंह नाटकबारे प्रभावपरक मूल्याङ्कन गरेका छन् । यसमा पात्रविधान के कसरी गरिएको छ, भन्ने बारेमा अध्ययन भएको देखिँदैन । पन्तले अमरसिंह नाटकको सामान्य अध्ययन मात्र गरेका छन् भने जोशीले नेपाली नाटकको इतिहास देखाउने तथा नाटककृतिबारे परिचयात्मक अध्ययन गर्ने क्रममा पात्रबारे सङ्क्षिप्त विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उपाध्यायले कतै समका नाटकप्रवृत्ति केलाउन त कतै दुःखान्त नाटकचेतना देखाउन समका कृतिहरूको विश्लेषण गरेका छन् । यस्तै उनले नेपाली नाटक र नाटककारको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा एवम् बालकृष्ण सम र उनका नाटकको अध्ययन गर्ने क्रममा पात्रविधानको विश्लेषण गरेका छन् । उपाध्यायको अध्ययन पछिका अनुसन्धान कार्यका लागि विशेष उपयोगी देखिन्छ । पोखरेलले अमरसिंह र भीमसेनको अन्त्य नाटकको तुलनात्मक अध्ययन गर्ने तथा नाटकको सिद्धान्त प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा गरेको अध्ययनभन्दा उनको ऐतिहासिक नाटककेन्द्री अनुसन्धानमूलक अध्ययन महत्त्वपूर्ण देखिन्छ । यस्तै उनले समका ऐतिहासिक नाटकको अध्ययन गर्ने क्रममा अमरसिंह र भीमसेनको अन्त्य नाटकको ऐतिहासिक दृष्टिकोणले विश्लेषण गरेका छन् । पौडेलले समको प्रेमपिण्ड नाटकको विधापरक अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा प्रेमपिण्ड

नाटकसँग समका अन्य नाटकको तुलनात्मक अध्ययनका क्रममा सामान्य रूपमा पात्रको चर्चा गरेका छन् भने कार्की र मैनालीको अध्ययन क्रमशः **भीमसेनको अन्त्य** र **अमरसिंह** नाटकको विधापरक रूपमा गरिएकाले पात्रकेन्द्री अध्ययन भएको छैन । यसै गरी न्यौपानेले समका नाटकमा राष्ट्रियता देखाउने क्रममा सामान्य परिचर्चा गरेका छन् । लुइटेलले समको नारी सम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्ने तथा कोइरालाले समका नाट्यप्रवृत्ति र योगदान प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा सूच्य रूपमा पात्रको कुरा उल्लेख गरेका छन् । गौतमले समका नाटकमा पात्रविधानको अध्ययन गर्ने सन्दर्भमा केही नाटकको पात्रविधानको विश्लेषण गरेका छन् तर सबै ऐतिहासिक नाटकमा प्रयुक्त दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

यी पूर्वकार्यमध्ये उपाध्याय, पोखरेल तथा गौतमका समीक्षा, अध्ययनहरू केही महत्वपूर्ण तथा उल्लेखनीय छन् तर कतिपय अध्ययनमा पात्रविधानको सिद्धान्तमा आधारित नभई सामान्य दृष्टिकोणले पात्रका चारित्रिक विशेषता उल्लेख गरिएका मात्र छन् भने गौतमले समका समग्र ऐतिहासिक नाटकमा केन्द्रित भएर अध्ययन गरेका छैनन् । उनले पौराणिक तथा सामाजिक नाटकहरूसँगै **अमरसिंह** र **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा पात्रविधानको अध्ययन गरेका छन् । उनले सबै खालका नाटकको पात्रविधानको स्थूल अध्ययन गरेका छन् तर समका ऐतिहासिक दुःखान्त नाटकमा केन्द्रित भई दुःखान्तीय चरित्रको सूक्ष्म अध्ययन गरेका छैनन् र त्यसमा पनि दुःखान्त नाट्यसिद्धान्तका महान् चिन्तक एरिस्टोटलका पात्रविधान सम्बन्धी मान्यतामा समेत केन्द्रित भएका छैनन् ।

यसप्रकार बालकृष्ण समको बहुआयामिक व्यक्तित्व र नाट्यकृतिहरूका बारेमा विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा यथेष्ट चर्चा-परिचर्चा भएको पाइन्छ । उनको व्यक्तित्व र कृतित्वका बारेमा थुप्रै शोधकार्यहरू सम्पन्न भएका देखिए पनि उनका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा केन्द्रित भएर अध्ययन गरिएको नभई प्रसङ्गवश मात्र अध्ययन भएको देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधमा नाटककार बालकृष्ण समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधानको स्थितिको गहन अध्ययन गरेर निष्कर्षमा पुग्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

१.५. शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व

बालकृष्ण समले लेखेका इतिहासपरक विषयवस्तुमा आधारित दुःखान्त नाटकहरूको पात्रविधान प्राज्ञिक अध्ययनका दृष्टिले अनुसन्धेय विषय हो र प्रस्तुत शोध सोही विषयमा केन्द्रित रहेकाले यसको प्राज्ञिक औचित्य रहेको छ । निश्चय नै समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूको चरित्राङ्कनका समीक्षात्मक टिप्पणी र स्थूल अध्ययन यसभन्दा अघि भएका छन् तर दुःखान्तीय पात्रविधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक पर्याधारको उपयोग गरी त्यसको अध्ययन नभएको कुरा पूर्वकार्यको समीक्षाबाट पुष्टि भइसकेका सन्दर्भमा यस शोधबाट सम्बन्धित विषयको अध्ययन परम्परामा समका ऐतिहासिक पद्यबद्ध दुःखान्तीय नाटकहरूको पात्रविधानका बारेमा मौलिक प्राज्ञिक योगदान पुग्न गएकोले यस शोधका औचित्य एवम् महत्त्वको पुष्टि भएको छ ।

१.६. शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधकार्यमा बालकृष्ण समका ऐतिहासिक नाटक र तिनमा पनि दुःखान्तीय पद्य नाटकगत पात्रविधानको मात्र सूक्ष्म अध्ययन गरिएको छ । यो शोधकार्य मूलतः उनका अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य तथा रणदुल्लभ गरी जम्मा तीन ओटा ऐतिहासिक दुःखान्तीय पद्य नाटकमा प्रयुक्त पात्र र तिनका चारित्रिक विशेषताहरूको अनुशीलन तथा दुःखान्तीय पात्रविधानको वैशिष्ट्यको निरूपणमा केन्द्रित रहेको छ । यसै गरी चरित्र विधानका विभिन्न मान्यतामध्ये एरिस्टोटलद्वारा प्रतिपादित दुःखान्तीय चरित्र सम्बन्धी मान्यतालाई आधार बनाएर मात्र यो अध्ययन गरिएको छ ।

१.७. शोधविधि

१.७.१. सामग्री सङ्कलन विधि

“समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा पात्रविधान” शीर्षकको प्रस्तुत शोधकार्यमा अध्ययनको प्राथमिक सामग्रीका रूपमा बालकृष्ण समका अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र रणदुल्लभ नाटककृतिलाई लिइएको छ भने एरिस्टोटलको काव्यशास्त्र तथा दुःखान्तीय पात्रविधान सम्बन्धी सिद्धान्त भएका अन्य कृतिहरू र समका अध्येय कृतिहरूको पात्रविधानको विश्लेषण भएका कृतिहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यस अध्ययनका लागि आवश्यक प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयीय अध्ययन कार्यका आधारमा गरिएको छ । यस शोधमा लिइएको अध्ययनीय समस्यासँग सम्बद्ध दुई ओटै प्राज्ञिक जिज्ञासाको समाधानका निम्ति आवश्यक पर्ने सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा नै गरिएको छ ।

१.७.२. विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार

प्रस्तुत शोधकार्यको मुख्य सैद्धान्तिक पर्याधार एरिस्टोटलद्वारा प्रतिपादित दुःखान्तीय पात्रविधान सम्बन्धी मान्यता हो । सोही सैद्धान्तिक मान्यताको प्रयोग गरी प्रस्तुत शोधमा नाटककार बालकृष्ण समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधानका वैशिष्ट्यको विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ । यस सैद्धान्तिक आधारका बारेमा विस्तृत अध्ययन प्रस्तुत शोधप्रबन्धको दोस्रो अध्यायमा गरिएको छ । सो अनुसार दुःखान्तीय नाटक पात्रविधानको विश्लेषण गर्ने मुख्य आधार यिनलाई बनाइएको छ :

- १) चरित्रको भद्रता,
- २) चरित्रको औचित्य,
- ३) जीवन अनुरूपता,
- ४) एकरूपता,
- ५) सम्भाव्यता,
- ६) अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य ।

१.८. शोध प्रबन्धको रूपरेखा

शोध प्रबन्धलाई निम्नलिखित सात अध्यायमा विभाजन गरिएको छ :

अध्याय एक : शोध परिचय

अध्याय दुई : दुःखान्त नाटकको पात्रविधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक स्रोत र मान्यता

अध्याय तीन : नाटककार बालकृष्ण सम र उनका ऐतिहासिक पद्य नाटकको चिनारी

अध्याय चार : अमरसिंह नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधान

अध्याय पाँच : भीमसेनको अन्त्य नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधान

अध्याय छ : रणदुल्लभ लघुनाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधान

अध्याय सात : सारांश तथा निष्कर्ष

उपर्युक्त अध्याय अन्तर्गतका मूल शीर्षकहरूलाई अध्ययनको सरलताका लागि आवश्यकता अनुसार विभिन्न उपशीर्षकमा विभाजन गरी सामग्री विश्लेषण गरिएको छ । शोधकार्यको सारांश तथा निष्कर्षका रूपमा रहेको अन्तिम अध्यायपछि सन्दर्भ सामग्री सूची दिइएको छ ।

अध्याय : दुई

दुःखान्त नाटकको पात्रविधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक स्रोत र मान्यता

“समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा पात्रविधान” शीर्षकको प्रस्तुत शोध प्रबन्धको यस अध्यायमा नाटकको पहिचान गराई नाटकीय दुःखान्त पात्रविधान सम्बन्धी एरिस्टोटलको मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधकार्यको मुख्य सैद्धान्तिक पर्याधार एरिस्टोटलद्वारा प्रतिपादित दुःखान्त नाट्यमान्यता रहेको र सोही नाट्यमान्यतामा आधारित भई दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन गरिएकाले यहाँ सो मान्यता प्रस्तुत गरिएको हो । त्यसैको पृष्ठभूमिका रूपमा यहाँ एरिस्टोटलको काव्यशास्त्रको छोटो चिनारी पनि गराइएको छ ।

२.१. नाटकको पहिचान

साहित्यका विविध विधाहरू छन् : कविता, कथा, उपन्यास, निबन्ध, नाटक आदि । यीमध्ये नाटक अरूभन्दा प्राचीन विधा हो । संस्कृत मूलको ‘नाट्य’ शब्द पछि आएर ‘नाटक’ का रूपमा प्रचलित भएको हो । ‘नट’ आधार पदमा ‘अक’ प्रत्यय लागेर ‘नाटक’ शब्द बनेको देखिन्छ । “नट” नृतौ (पाणिनि, २०५५; २१) धातुको नट आधारपदमा ‘ण्वल्’ प्रत्यय लागेर त्यसका स्थानमा ‘अक’ आदेश हुँदा ‘नाटक’ शब्द निष्पन्न हुन्छ । ‘नृत्’ को अर्थ अङ्गसञ्चालन गर्नु भन्ने बुझिन्छ - ‘गात्रविक्षेप मात्रं नृत्तम्’ (भट्टोजिदीक्षित, सन् १९८८; २१४) । ‘नट’ अवस्यन्दने, अवस्यन्दनं नाट्यम् (पाणिनि, २०५५; ४३) भनिएको छ । ‘नाट्य’ अर्थमा रहेको ‘नट’ धातुदेखि ‘व्य’ र ‘ण्यत्’ प्रत्यय लागेर ‘नाट्य’ शब्दको निर्माण हुन्छ भने ‘नृती’ गात्रविक्षेपे, गात्रविक्षेपं नर्तनम् (पाणिनि, २०५५; ३२) धातुदेखि अङ्ग सञ्चालन गर्नु अर्थात् शरीर हल्लाउनु अर्थमा नृत्य र नृत्त शब्दको निर्माण हुन्छ ।

‘ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने’ (अमरकोश, काण्ड-१, नाट्यवर्ग) भनेर अमरकोशमा नाट्यलाई ‘नाच’ भन्ने अर्थमा प्रयोग गरिएको छ । पूर्वीय परम्परामा भरतमुनिदेखि विश्वनाथसम्म नै काव्यको दृश्य भेदलाई रूपक र उपरूपक भनेर तिनका पनि छट्टाछुट्टै उपभेद गरिएको पाइन्छ । अभिनयद्वारा कृष्ण, राम, युधिष्ठिर आदि प्रख्यात तथा इतिहासप्रसिद्ध व्यक्तिको रूपको आरोप गरेर देखाइने भएकाले दृश्य काव्यलाई रूपक भनिएको हो - ‘दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम्’ (विश्वनाथ, २०१२; ३१९) ।

पात्रहरू उपर कुनै खास रामादि चरित्रको रूपको आरोप गरिने माध्यम अभिनय भएकाले नाटकको महत्ता अभिनयमा रहन्छ । रूपकका दश भेदमध्ये प्रमुख भेद नाटकलाई मानिएको छ । ‘रूप क्रियायाम्’ (पाणिनि, २०५५; ५१) धातुदेखि ‘ण्वल्’/‘अक’ प्रत्यय लागेर ‘रूपक’ शब्दको निर्माण हुन्छ । रूपकका भेदमध्ये आफ्नो प्रधानताका कारण नाटक शब्द रूपकको पर्याय बन्नका साथै आजभोलि त यसले रूपक शब्दलाई अपदस्थ समेत गरिदिएको छ (द्विवेदी, २०३२; १२४) ।

अङ्ग्रेजीमा नाटकलाई 'प्ले' वा 'ड्रामा' भनिन्छ । 'ड्रामा' शब्द ग्रीसेली 'ड्रामे' बाट बनेको हो । यस्तै रङ्गमञ्चीय कला भएकाले यसलाई 'थिएटर' पनि भनिन्थ्यो । 'प्ले' र 'ड्रामा' को अर्थ क्रमशः 'खेल खेल्नु', 'बजाउनु' (कोवी, सन् १९८९; ९४७) र 'रङ्गमञ्चमा खेल्ने खेल' (प्रोक्टर, सन् १९९६; ४१९) अर्थात् 'रङ्गमञ्चमा गरिने कलात्मक अभिनय' (कोवी, सन् १९८९; ३६५) भन्ने हुन्छ ।

यसरी विविध सन्दर्भमा हेर्दा नाटकको अर्थ 'नृत्य र अभिनय गर्नु' (विलियम्स, सन् १९९५; ५२५) अनि अभिनयका माध्यमबाट रङ्गमञ्चमा कुनै पात्रद्वारा कुनै खास चरित्रको रूपमा आरोप गर्नु भन्ने बुझिन्छ ।

२.२. दुःखान्त नाटकको पात्रविधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक स्रोत

पाश्चात्य साहित्यमा प्राचीन ग्रीसेली युगदेखि नै दुःखान्त नाट्यपरम्परा आरम्भ भएको देखिन्छ । प्राचीन ग्रीसेली दुःखान्त नाट्यचिन्तक एरिस्टोटल (इ.पू. ३८४-३२२) ले आफ्नो काव्यशास्त्र प्रस्तुत गर्नुभन्दा पहिले नै एस्क्लस (इ.पू. ५२५-४५६), सोफोक्लिज (इ.पू. ४९६-४०६) र युरिपाइडिज (इ.पू. ४८०-४०६) ले विभिन्न दुःखान्त नाटकहरू लेखेको जानकारी पाइन्छ (उपाध्याय, २०५२; ४-६) । यी विभिन्न नाटककारहरूले दुःखान्त नाटकहरू लेखिसकेको पृष्ठभूमिमा दुःखान्त नाट्यचिन्तक एरिस्टोटलले आफ्नो साहित्य सम्बन्धी मान्यता समेटेर **पोइटिक्स/काव्यशास्त्र** नामक साहित्य लक्षणग्रन्थ प्रस्तुत गरेका छन् । यस कृतिमा एरिस्टोटलले मूल रूपमा दुःखान्त नाटकको सङ्गठन सम्बन्धी चिन्तनको उल्लेख गरेका छन् भने सन्दर्भले सुखान्त नाटक तथा महाकाव्यबारेको मान्यता पनि समेटेका छन् ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा एरिस्टोटलको काव्यशास्त्रमा उल्लिखित दुःखान्त नाट्यचिन्तन अन्तर्गत प्रस्तुत गरिएको दुःखान्त पात्रविधान सम्बन्धी मान्यतालाई नै मूल आधार मानिएको छ । यसर्थ एरिस्टोटलद्वारा प्रतिपादित दुःखान्त नाटकको पात्रविधान सम्बन्धी मान्यता नै यस शोधकार्यको सैद्धान्तिक स्रोत रहेको छ ।

२.३. दुःखान्त नाटकको पात्रविधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता

२.३.१. एरिस्टोटलको काव्यशास्त्र

एरिस्टोटलको ग्रीसेली नाम 'अरिस्टोतेलेस' हो (चामलिड, २०४०; ४५) । उनलाई अरस्तु भनेर पनि चिनिन्छ । उनको जीवन अवधि इ.पू. ३८४-३२२ हो । उनले तर्कशास्त्र, अधिभौतिकशास्त्र, भौतिकशास्त्र, मनोविज्ञान, ज्योतिर्विज्ञान, राजनीतिशास्त्र, जीवविज्ञान, भाषणशास्त्र, काव्यशास्त्र आदि विषयमा सयौं पुस्तकहरू रचना गरेका छन् (चामलिड, २०४०; ५९-६७) । ती कृतिहरूमध्ये काव्यशास्त्र सम्बन्धी कृतिहरू 'पेरी पेइतिकेस' (पोइटिक्स/काव्यशास्त्र) र 'तेखनेस रिसतोरिकेस' (भाषण शास्त्र) हुन् । यहाँ यीमध्ये पहिलो कृति काव्यशास्त्रको सामान्य चिनारी गराइएको छ ।

एरिस्टोटलले लेखेका कैयौँ कृतिमध्ये साहित्य सिद्धान्तसँग सम्बन्धित कृति **काव्यशास्त्र (पोइटिक्स)** अत्यन्त चर्चा पाएको रचना हो । यसमा उनले साहित्यका बारेमा आफ्नो सैद्धान्तिक धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । साहित्य सम्बन्धी विचार, दुःखान्त, सुखान्त तथा महाकाव्य सिद्धान्तबारे उल्लेख गरिएको यो कृति एरिस्टोटलको प्रवचनको सङ्कलन हो र यो उनको प्रवचन कुनै छात्रद्वारा टिपिएको पनि हुन सक्छ भनी अनुमान गरिएको छ । त्यसैले यो ग्रन्थ सिलसिलाबद्ध छैन, तैपनि यसमा काव्यको विवेचना जुन रूपमा गरिएको छ त्यो आफैमा पूर्ण र स्पष्ट छ (सुवेदी, २०५४; १४) ।

एरिस्टोटलको **काव्यशास्त्र**मा छब्बीस अध्याय छन् । यसका हरेक अध्यायमा काव्यसम्बन्धी विभिन्न सैद्धान्तिक विषय प्रस्तुत गरिएका छन् । उक्त विषय यसप्रकार छन् :

अध्याय एकमा काव्यात्मक अनुकरणका माध्यम प्रस्तुत गरिएको छ भने अध्याय दुईमा काव्यात्मक अनुकरणका विषय दिइएको छ । अध्याय तीनमा काव्यात्मक अनुकरणका विधि वा रीति; अध्याय चारमा काव्यको उत्पत्ति र विकास; अध्याय पाँचमा प्रहसनको परिभाषा, सुखान्तकको उत्थान तथा दुःखान्तक र महाकाव्यको सङ्क्षिप्त तुलना गरिएको छ । अध्याय छमा दुःखान्तकको परिभाषा प्रस्तुत गर्दै यसका तीन बाह्य तत्त्व (दृश्यविधान, गीत, पदरचना) र तीन आन्तरिक तत्त्व (कथानक, चरित्र, विचार) को उल्लेख गरिएको छ । यसै गरी सातदेखि एघारसम्मका अध्याय तथा तेह्र, चौध र सोह्र अध्यायमा कथानकको परिचय, परिभाषा, प्रकार आदिको वर्णन गरिएको छ भने अध्याय बाह्रमा दुःखान्तकको सङ्गठन भागको परिभाषा, प्रस्तावना, उपाख्यान आदि प्रस्तुत गरिएको छ । अध्याय पन्ध्रमा पात्र वा चरित्रबारे विवेचना गरिएको छ । अध्याय सत्रमा दुःखान्तकारका लागि व्यावहारिक नियम तथा अध्याय अठारमा केही अन्य नियमहरू प्रस्तुत छन् । अध्याय उन्नाइसमा दुःखान्तकका विचार र पदावलीबारे केही चर्चा गरिएको छ । अध्याय बीस, एक्काइस र बाइसमा पदरचना वा पदावलीबारे विस्तृत विवेचना गरिएको छ । तेइस र चौबीस अध्यायमा महाकाव्यबारे अभिमत प्रस्तुत छ भने अध्याय पच्चीसमा काव्यका विरुद्ध आउन सक्ने आलोचनात्मक आक्षेप अनि तिनका उत्तर दिनका लागि आधारभूत सिद्धान्त प्रस्तुत गर्दै विशेषतः काव्यसत्यको स्पष्टीकरण र सामान्य यथार्थसित त्यसको अन्तर दिइएको छ । अन्तिम अध्याय छब्बीसमा महाकाव्य र दुःखान्तकको तुलनात्मक महत्त्वको निरूपण गरिएको छ र दुःखान्तकका तथाकथित दोष त्यसका अनिवार्य अङ्ग होइनन् भन्दै प्रत्यक्ष गुणहरूका आधारमा त्यसलाई महाकाव्यभन्दा माथिको स्थान प्राप्त हुनुपर्ने अभिमत प्रस्तुत गरेर **काव्यशास्त्र** टुङ्ग्याइएको छ (नगेन्द्र, १९६७; १-५) ।

काव्यशास्त्र अपूर्णजस्तो लागे पनि यसमा एरिस्टोटलले साहित्य सिद्धान्तबारे जति कुरा भनेका छन् ती अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् । काव्यविधागत दृष्टिले हेर्दा उनले सबैभन्दा बढी महत्त्व दुःखान्तकलाई दिएका छन् भने त्यसपछि क्रमशः महाकाव्य र सुखान्तकलाई दिएका छन् ।

२.३.२. एरिस्टोटलको नाट्यमान्यता

एरिस्टोटलको **काव्यशास्त्र**मा मुख्य रूपमा दुःखान्त नाटक सम्बन्धी विवेचना गरिएको छ । दुःखान्त नाटकलाई परिभाषित गर्ने क्रममा एरिस्टोटलले भनेका छन् :

दुःखान्तक कुनै त्यस्तो गम्भीर स्वयम्मा पूर्ण र निश्चित आयामयुक्त कार्यको त्यस्तो अनुकरण हो; जसमा विभिन्न ढङ्गद्वारा सौन्दर्यपूर्ण बनाइएको भाषा प्रयोग गरिन्छ; जुन समाख्यानात्मक नभएर प्रदर्शनात्मक रूपमा हुन्छ अनि जसले त्रास र करुणका माध्यमद्वारा यी (विभिन्न) मनोभावको विरेचन गर्दछ (त्रिपाठी, २०५०; ५३ / एडम्स, सन् १९९२; ५०-६५) ।

यस परिभाषा अनुसार सामान्यतः निम्नलिखित तथ्य सूत्रात्मक रूपमा टिप्न सकिन्छ :

- १) दुःखान्तक कार्यको अनुकरणको नाम हो ।
- २) यो कार्य गम्भीर र निश्चित आयामले युक्त हुन्छ ।
- ३) यस कार्यको प्रस्तुति समाख्यानात्मक रूपमा नभई प्रदर्शनात्मक हुन्छ ।
- ४) यसको भाषा लय, छन्द, गीत आदिले अलङ्कृत हुन्छ ।
- ५) त्रास र करुणकाका उद्रेकद्वारा विभिन्न मनोविकारको विरेचन गर्नु यसको उद्देश्य हुन्छ ।

उक्त विवेचनाबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने दुःखान्तक मूलतः दृश्यकाव्य हो ।

एरिस्टोटलले दुःखान्तकका लागि छ तत्त्व निर्धारण गरेका छन् र ती तत्त्वलाई दुःखान्तकका अनिवार्य तत्त्व मानेका छन् किनभने तिनबाट दुःखान्तकको सौष्ठव अभिवृद्धि हुन्छ । ती तत्त्व हुन् :

- १) कथानक / कथावस्तु,
- २) पात्र / चरित्र,
- ३) विचारतत्त्व,
- ४) पदरचना,
- ५) दृश्यविधान,
- ६) गीत ।

यीमध्ये कथावस्तु, चरित्र र विचारतत्त्व अनुकरणका विषय हुन्, दृश्यविधान अनुकरणको विधि हो भने पदरचना र गीत अनुकरणका माध्यम हुन् ।

१) कथावस्तु

दुःखान्तकको कथावस्तुको विवेचना गर्ने क्रममा एरिस्टोटलले कथावस्तुलाई घटनाको विन्यास मान्दै यसलाई दुःखान्तकको आत्मा भनेका छन् । उनका अनुसार कथावस्तु नै दुःखान्तकको सर्वप्रमुख तत्त्व हो । कथावस्तुका बारेमा उनका विभिन्न भनाइहरू छन् : (शर्मा, २०४९क; ७३-११२)

- क) दुःखान्तक कुनै व्यक्तिको नभई कार्य तथा जीवनको अनुकरण हो ।
- ख) जीवन भनेकै कार्यव्यापार हो; अतः जीवनको अनुकरणमा कार्यव्यापारको प्रधानता हुनुपर्छ ।
- ग) काव्यगत सुखात्मक र दुःखात्मक प्रभाव कार्यव्यापारमा निर्भर रहने भएकाले कार्य वा घटना नै दुःखान्तकको साध्य हो ।
- घ) चरित्र कार्यव्यापारसँग समन्वित वा संश्लिष्ट रूपले स्वतः आउने तत्त्व हो ।
- ङ) दुःखान्तकका लागि चरित्रचित्रणभन्दा कार्यव्यापारको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ ।
- च) दुःखान्तकका सबभन्दा सशक्त तत्त्व स्थितिविपर्यय र अभिज्ञान कथावस्तुकै अङ्ग हुन् ।

यसरी एरिस्टोटलले चरित्रचित्रणलाई भन्दा पनि कथावस्तुलाई महत्त्व दिएका छन् तर पाश्चात्य परवर्ती नाटककारहरूले चरित्रचित्रणमूलक नाटकलाई पनि मान्यता दिएका छन् (मिश्र, सन् १९९७; ३२-३३)। सेक्सपियरका अधिकांश नाटकहरू त चरित्रप्रधान नै छन्।

कथानक सुसङ्गठित हुनका लागि एरिस्टोटलले छ ओटा कुराको आवश्यकता औल्याएका छन् :

- क) एकान्विति/कार्यान्विति
- ख) पूर्णता
- ग) सम्भाव्यता - आवश्यकता
- घ) सहज आङ्गिक विकास
- ङ) कौतूहल
- च) साधारणीकरण (त्रिपाठी, २०५०; ५८)।

कार्यगत एकता नै एकान्विति अर्थात् कार्यान्विति हो। पात्रको प्रतिभाले गर्दा उसको जीवन एउटै डोरेटोमा नरहन सक्छ। ती विविधताभिन्न पनि कार्यगत एकता भयो भने मात्र कथानक सफल हुन सक्छ। आदि, मध्य, र अन्त्यको शृङ्खलित सन्तुलन नै पूर्णता हो। आदि, मध्य, र अन्त्यको शृङ्खलाले कथानकमा पूर्णता ल्याउँछ। कथानकको सरलतापूर्वक स्मृतिमा धारण गर्न सकिने एक निश्चित विस्तार हुनुपर्दछ (शर्मा, २०४९क; ८४)। कथानकमा सम्भाव्यता पनि रहनुपर्दछ। मञ्चनका दृष्टिले यसमा सम्भाव्य घटनाहरू समाविष्ट हुनुपर्दछ। परिहार्य वस्तुको असमावेश र अपरिहार्य वस्तुको समावेश नै सम्भाव्यता हो। घटनाहरूको सहज आङ्गिक विकास हुनुपर्दछ र कृत्रिमताको निषेध पनि। पालुवाको पलाउने छिप्पिने र भर्ने क्रमजस्तै कथानकको सहज आङ्गिक विकास हुनुपर्दछ। कौतूहल भनेको जिज्ञासा हो। घटनाहरू त आकस्मिक रूपले जन्मिन सक्छन् तर पनि 'अब के होला ? कथानक कसरी अगाडि जान्छ ?' भन्ने जिज्ञासा उब्जन सक्ने कथानक हुनुपर्दछ। नाम र विशेषतायुक्त कथानकद्वारा पनि भावकमा नाम र विशेषताको प्रभाव नपरी समष्टि प्रभाव पर्नु साधारणीकरण हो। साधारणीकरण भयो भने सम्प्रेषण हुन्छ।

एरिस्टोटलले दन्त्यकथा, कल्पना र इतिहासलाई कथावस्तुको आधार मानेका छन् भने यी तीन मध्ये दन्त्यकथामा आधारित कथावस्तु उत्कृष्ट हुने जनाएका छन् किनभने दन्त्यकथामा सत्य र कल्पनाको समन्वय सम्भव हुन्छ। काल्पनिक कथावस्तुमा मूर्त सत्यको र ऐतिहासिक कथावस्तुमा सार्वभौम प्रभावको अभाव हुन्छ तापनि यिनीहरू पनि दुःखान्तकका लागि ग्राह्य छन्।

२) पात्र / चरित्र

दुःखान्तकमा कथावस्तुपछिको महत्त्वपूर्ण स्थान पात्रलाई प्राप्त छ। एरिस्टोटलले पात्रमा छ ओटा गुण हुनुपर्ने कुराको उल्लेख गरेका छन्। ती हुन् : भद्रता, औचित्य, जीवन अनुरूपता, एकरूपता, सम्भाव्यता, अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य। पात्रका यी विशेषताहरूको विस्तृत विवेचना यसै अध्यायमा 'दुःखान्तीय पात्रविधान र त्यसका विशेषता' शीर्षक अन्तर्गत गरिएको छ।

३) विचारतत्त्व

दुःखान्तकका सन्दर्भमा एरिस्टोटलले पात्रपछिको महत्त्व विचारतत्त्वलाई दिएका छन् । विचारतत्त्वका सन्दर्भमा उनका केही भनाइ यसप्रकार रहेका छन् :

विचार त्यहाँ विद्यमान हुन्छ जहाँ कुनै वस्तुको भाव वा अभाव सिद्ध गरिन्छ वा कुनै सामान्य सत्यको व्यञ्जना गर्ने सूक्तिको आख्यान हुन्छ । ... विचारको आवश्यकता तब हुन्छ जब कुनै वक्तव्यलाई सिद्ध गरिन्छ वा सामान्य सत्य बताइन्छ । ... विचार अन्तर्गत त्यस्तो सम्पूर्ण प्रभाव आउँछ जुन वाणीद्वारा उत्पन्न हुन्छ - प्रमाण, प्रतिवाद, करुण, त्रास तथा क्रोधको उद्बोध अतिमूल्यन र अवमूल्यन (त्रिपाठी, २०५०; ६४) ।

एरिस्टोटल पात्रहरूका बोलीको तर्कवितर्कका साथै दुःखान्तकका संरचनाका सिलसिलाबाट पनि नाटककारले विचार प्रतिपादन गर्न सक्छ भन्ने ठान्छन् । यसरी उनले पात्रहरूका विचारतत्त्वलाई पनि स्वीकार गर्दै मूलतः नाटककारले दुःखान्तकका संरचना वा सङ्गठनका सम्पूर्ण अङ्गद्वारा प्रतिपादन गर्ने विचारतत्त्वतर्फ सङ्केत गरेका छन् । उनको विचारतत्त्वमा भाव र चिन्तन दुवै पक्षको मिश्रण देखिन्छ ।

४) पदरचना

पदरचना शब्दले भाषाशैलीलाई सङ्केत गरेको छ । भाषा दुःखान्तकको माध्यम हो । भाषा अलङ्कृत हुन त्यसमा लय, सामञ्जस्य र गीतको प्रयोग हुनुपर्छ । भाषा गद्य र पद्य दुवै भए पनि दुःखान्तकका लागि पद्य भाषा अर्थात् शब्दको छन्दबद्ध विन्यास बढी प्रभावकारी हुन्छ । एरिस्टोटलले दुःखान्तकको भाषाका सम्बन्धमा विस्तृत विवेचना गर्दै दुःखान्तकको पदावली क्षुद्र वा कृत्रिम नभई प्रसन्न, समृद्ध र उदात्त हुनुपर्ने र त्यसमा आलङ्कारिक गरिमा हुनुपर्ने (नगेन्द्र, सन् १९६७; ११८) बताएका छन् । दुःखान्तकको विषयवस्तु र भव्य उद्देश्य अनुरूप भाषा पनि भव्य हुनुपर्छ ।

५) गीत

गीतलाई एरिस्टोटलले दुःखान्तकको अभिन्न अङ्गका रूपमा लिएका छन् । ग्रीसेली दुःखान्तकमा गीत प्रायः वृन्दगान (समूह गान) का रूपमा प्रचलनमा रहेको थाहा पाइन्छ । एरिस्टोटलले गीतका विषयमा विस्तृत विवेचना नगरे पनि यसलाई महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानेका छन् ।

६) दृश्यविधान

दृश्यविधान भनेको रङ्गमञ्च शिल्प हो । यसलाई एरिस्टोटलले दुःखान्तकको अङ्ग मानेर पनि वाट्य प्रसाधन ठानेका छन् । उनका भनाइ अनुसार कविको सापेक्षतामा रङ्गमञ्च शिल्पीको कलामा दृश्यविधान बढी निर्भर हुन्छ; दृश्यविधानविना पनि दुःखान्तकको प्रबल प्रभावको अनुभूति हुन्छ भन्ने निश्चित छ (नगेन्द्र, सन् १९६७; ११९) । यसरी दुःखान्तकको मूल प्रभावका लागि दृश्यविधान सर्वथा अनिवार्य भने होइन भन्ने पुष्टि हुन्छ किनभने दुःखान्त नाटक कला हो तर रङ्गमञ्च विधान शिल्प हो ।

यसप्रकार एरिस्टोटलले काव्यमा दुःखान्तकलाई उत्कृष्ट ठान्दै त्यसका महत्त्वपूर्ण तत्त्व छ ओटा उल्लेख गरेका छन् । तीमध्ये कथावस्तुलाई दुःखान्तकको आत्मा मानेका छन् भने त्यसपछि क्रमशः पात्र र विचारतत्त्वलाई महत्ता दिएका छन् । पदरचना र गीतलाई अनुकरणका माध्यम तथा दृश्यविधानलाई अनुकरणको विधिका रूपमा लिएका छन् ।

२.३.३. दुःखान्तीय पात्रविधान र पात्रका विशेषता

दुःखान्त नाटकका सन्दर्भमा एरिस्टोटलले उल्लेख गरेका छ ओटा तत्त्वमध्ये कथावस्तुपछि पात्रलाई महत्त्व दिएको कुरा यस शीर्षकभन्दा पहिले नै उल्लेख भइसकेको छ । पात्रविधानलाई चरित्रचित्रण पनि भनिन्छ । चरित्रचित्रण भन्नुको तात्पर्य पात्रहरूको चारित्र्य देखाउनु हो । एरिस्टोटलका अनुसार चरित्र भनेको त्यो हो जसका आधारमा हामी अभिनयकर्ताहरूमा केही गुणहरू आरोपित गर्छौं । चरित्र त्यसलाई भनिन्छ जसले कुनै व्यक्तिका रुचि अरुचिको प्रदर्शन गर्नाका साथै कुनै नैतिक प्रयोजनलाई व्यक्त गर्दछ । बुचरले 'एरिस्टोटलले नैतिक गुणदोषमा पनि विशेष ध्यान दिएकाले त्यसमा चरित्रको व्यक्ति वैशिष्ट्यको पनि स्वीकृति छ' (त्रिपाठी, २०५०; ६१-६२) भनी एरिस्टोटलको पात्रसम्बन्धी विचारमा सहमति जनाएका छन् ।

काव्यशास्त्रको पन्ध्रौं अध्यायमा एरिस्टोटलले पात्र / चरित्रबारे विवेचना गरेका छन् । उनले चरित्रचित्रणका छ ओटा विशेषताहरूको उल्लेख गरेका छन्; जसमध्ये चार ओटा अध्यायको आरम्भमा विशेष जोडका साथ देखाएका छन् भने बाँकी दुई ओटा सन्दर्भगत रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । उक्त चरित्रगत छ ओटा विशेषताहरू यस प्रकार छन् : १) भद्रता, २) औचित्य, ३) जीवन अनुरूपता, ४) एकरूपता, ५) सम्भाव्यता, ६) अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य ।

१) चरित्रको भद्रता

भद्रता भनेको सभ्यता, शिष्टता तथा सुशिक्षितता; सज्जनता हो (पोखरेल, २०५०; ९९७) । एरिस्टोटलले चरित्रगत विशेषताहरूको उल्लेख गर्ने क्रममा पात्रको सबभन्दा पहिलो तथा महत्त्वपूर्ण विशेषताका रूपमा भद्रतालाई लिएका छन् । दुःखान्त नाटक जीवनको भव्यतर अनुकरण भएकाले र चरित्रको चित्रण वा अङ्कनमा नैतिक बोध पनि समाविष्ट हुने भएकाले मूल पात्रमा भद्रता हुनुपर्छ, अन्यथा त्रास र करुणाको विरेचनात्मक प्रभाव प्राप्त हुन सक्तैन (त्रिपाठी, २०५०; ६२) । चारित्रिक भद्रताको गुण हरेक वर्गमा हुन सक्छ । स्त्री चरित्र र दासमा पनि भद्रताका गुणहरू रहन सक्छन् । एरिस्टोटल भद्रतालाई नैतिक गुण मान्दछन् ।

यस सिद्धान्तका अनुसार दुःखान्तकमा भद्रता चरित्रको मूल आधार हो । एरिस्टोटलले पात्रको विवेचनाभन्दा पहिल्यै पनि जीवनको भव्यतर चित्रण दुःखान्तक हुन्छ भन्ने जनाएका छन् । चित्रकारले जसरी कसैको आकारलाई चित्रमा उतारेपछि त्यसमा सौन्दर्य भरिदिन्छ त्यसरी नै दुःखान्तकको नायकलाई उदात्त, सद्गुणी बनाउनु कविको कार्य हो (सुवेदी, २०५४; २१) । पात्र वा चरित्र भद्र भयो भने त्यो भावकको सहानुभूतिको कारण बन्छ, र उससँग भावक तादात्म्य स्थापित गर्दछ, तथा उसका कार्यव्यापारसँग एकाकार हुन्छ । चरित्रमा भद्रता भएन भने त्रास र करुणाजस्ता संवेग उत्पत्ति हुँदैनन्

र दुःखान्तकले दिने आनन्दको आस्वादन गर्न पनि सकिँदैन (पालीवाल, सन् १९९२; १०४) । यसरी एरिस्टोटलका मतमा नाटकीय कार्यव्यापार वा कथावस्तु र त्यसको परिणाम पनि असल हुनुपर्ने भएजस्तै मुख्य कथावस्तुसँग सम्बद्ध पात्रमा पनि भद्रताका गुणहरू आवश्यक छन् ।

२) चरित्रको औचित्य

एरिस्टोटलले दुःखान्तकको पात्रमा रहनुपर्ने दोस्रो विशेषताका रूपमा औचित्यलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ उनले भन्न खोजेको औचित्य पात्रौचित्य हो । दुःखान्तकमा जुन वर्ग वा सामाजिक स्थितिको पात्र हुन्छ, तदनुरूप उसको व्यक्तित्व वा चरित्र हुने भएकाले त्यसको औचित्यमा दुःखान्तकारले ध्यान दिनुपर्दछ । पुरुषमा पुरुषोचित गुण विशेष रूपमा हुन्छ, भने स्त्रीमा स्त्रियोचित गुण हुनुपर्छ । स्त्रीहरू धूर्त हुँदैनन् भने पुरुषहरू धूर्त हुन सक्छन् । जुन पात्रको जस्तो परिवेश छ र प्रकृति हुनुपर्छ, त्यसको औचित्यप्रति सचेत हुनुपर्छ, अर्थात् कुनै पात्रको चरित्रचित्रणमा उसको प्रकृति, जाति वा उसका वर्गगत विशेषताहरूलाई ध्यानमा राख्नुपर्दछ (नगेन्द्र, १९६७; ११०) । चरित्रचित्रणमा यिनै नियमहरूको पालना गर्नु नै औचित्य हो । जातिगत तथा वर्गगत विशेषताहरूलाई जोड दिए पनि एरिस्टोटलले व्यक्तिका व्यक्तिगत विशिष्टताहरूलाई निषेध गरेका छैनन् । महत्त्वपूर्ण कुरा के हो भने दुःखान्तक पढ्दा वा हेर्दा त्यसको पात्र भावकलाई औचित्यपूर्ण लाग्नुपर्छ ।

३) जीवन अनुरूपता

चरित्रचित्रणको विशेषता प्रस्तुत गर्ने सन्दर्भमा एरिस्टोटलले तेस्रो गुणका रूपमा चरित्र जीवन अनुरूप हुनुपर्छ भन्दै यो गुण पूर्वोक्त 'भद्रता' र 'औचित्य' भन्दा बेग्लै हो (नगेन्द्र, १९६७; ११०) भनेका छन् । यसको अभिप्राय के हो भने दुःखान्तकका सबै पात्रहरू जीवन्त र जागरुक हुनुपर्छ, अर्थात् पात्रको चरित्रचित्रणमा उसको वास्तविक जीवन वा तत्सम्बन्धी परम्परागत धारणा, प्रवृत्ति तथा सिद्धान्तको पालना गर्दै उसको यथार्थको रक्षा गर्नुपर्छ । बुचरले एरिस्टोटलको यस विशेषताको व्याख्या गर्ने क्रममा 'जीवन अनुकूल' हुनुपर्ने भन्दै उक्त पात्रहरू सहज, स्वाभाविक तथा जीवनको प्रतिरूप हुनुपर्ने (पालीवाल, सन् १९९२; १०६) मान्यता प्रस्तुत गरेका छन् । दुःखान्तकका पात्रहरू जिउँदा, जाग्दा वा जीवित प्रतीत हुनुपर्छ । ऐतिहासिक, पौराणिक वा साहित्य प्रचलित पात्रहरू पनि हाम्रो धारणमा बस्न सक्ने खालका हुनुपर्छ ।

४) एकरूपता

चरित्रचित्रणको चौथो विशेषता एकरूपता हो । पात्रको चरित्रमा एकरूपता हुनुपर्छ । यो प्रत्येक पात्रको स्वभावसँग सम्बन्धित हुन्छ । एरिस्टोटलका मतमा मूल अनुकार्यकै चरित्रमा अनेकरूपता हुने सम्भावना भए पनि त्यही अनेकरूपता पनि एकरूप हुनुपर्छ (नगेन्द्र, सन् १९६७; ११०) । चरित्रमा अस्थिरता र परिवर्तितता नभई एकरूपता आउनुपर्छ, यद्यपि चरित्रमा ठुलो परिवर्तन पनि आउन सक्छ तर त्यसलाई ग्राह्य बनाउनुपर्छ । त्यसका लागि पात्रमा परिवर्तनशीलताको धर्म अवश्य हुनुपर्छ । यसरी एरिस्टोटलले चारित्रिक विलक्षणताको प्रदर्शनको निषेध गरेका छैनन् र परिवर्तनका सम्भावनालाई पनि अस्वीकार गरेका छैनन् तर चरित्रचित्रणको स्वाभाविकता र चरित्राङ्कन विधि विवेकसम्मत हुनुपर्ने मान्यता राखेका छन् ।

५. सम्भाव्यता

कथावस्तुको सङ्गठनजस्तै चरित्रचित्रणमा पनि दुःखान्तकारले सधैं अवश्यम्भावी घटना वा सम्भाव्यतामा ख्याल गर्नुपर्छ । जसरी घटनामा पूर्वापर क्रम हुन्छ; एक घटनापछि अर्को घटना आउँछ, त्यसै गरी आवश्यकता वा सम्भावनाको नियम अनुसार नै पात्रले बोली व्यवहार गर्नुपर्छ । पात्र वर्गगत वा नैतिक गुणदोषको प्रतिनिधि मात्र नभएर उसको वैयक्तिक निजत्व पनि हुन्छ, भन्ने कुरा यहाँबाट पुष्टि हुन्छ । कुनै खास स्थिति र घटनाका चापमा कुनै खास गुण र प्रवृत्तिको पात्रले केकस्तो बोल्नु र गर्नु सम्भव छ, भन्ने सम्भाव्यताको नियम एरिस्टोटलको देखिन्छ ।

६) अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्य

एरिस्टोटलका मतमा चरित्रचित्रण जीवन वा विषयको यथावत् अनुकरण होइन । उनका अनुसार सुखान्त नाटकले यथार्थ जीवनको अपेक्षा मानिसको निम्नतर चित्रण प्रस्तुत गर्छ, र दुःखान्त नाटकले आफ्नो पात्रलाई यथार्थ जीवनको अपेक्षा भव्य बनाउँछ (शर्मा, २०४९क; ७६) । यसरी दुःखान्तकमा सामान्यभन्दा उच्च स्तरका व्यक्तिहरूको अनुकरण गरिएको हुन्छ । अतः एव अनुकरणमा श्रेष्ठ चित्रकारको आदर्श अँगालिनुपर्छ, भन्ने उनको मान्यता छ । चरित्रचित्रण जीवन अनुरूप भएर पनि जीवनभन्दा सुन्दर हुन सक्छ । यसै तथ्यलाई औँल्याउँदै एरिस्टोटल चरित्रचित्रण अनुकृतिमूलक भएर पनि विशिष्ट उपलब्धिमूलक हुनुपर्छ, भन्ने ठान्छन् । यसको तात्पर्य के हो भने नाटककार जीवनका यथार्थ पात्रहरू प्रस्तुत गर्दागर्दै पनि आफ्नो प्रतिभा अनुसार तिनीहरूलाई रङ्गाइदिन्छ, र यथार्थभन्दा अझ सुन्दर र आकर्षक बनाइदिन्छ । नगेन्द्रका अनुसार दुःखान्तकका पात्रहरूको चरित्रचित्रण यथार्थ त हुनुपर्छ, नै तर साधारणभन्दा भव्य र आकर्षक पनि हुनुपर्छ (नगेन्द्र, सन् १९६७; १११) ।

दुःखान्तकको चरित्रचित्रण सम्बन्धी एरिस्टोटलका उपर्युक्त छ ओटा मान्यताहरू रहेका छन् । दुःखान्तकले सामान्यभन्दा उच्चकोटिका पात्रको जीवनको अनुकरण गर्ने भएकाले एरिस्टोटलले तदनुरूप पात्रहरूमा रहने गुणको उल्लेख गरेका छन्, तर ती गुणको सूच्य विवेचना मात्र गरेका छन्, विस्तृत व्याख्या गरेका छैनन् । साथसाथै चरित्रचित्रणका क्रममा उनले दुःखान्तकका नायकका सम्बन्धमा पनि विशेष उल्लेख गरेका छन् ।

२.३.४. दुःखान्त नाटकमा नायक

पाश्चात्य काव्यशास्त्रका सन्दर्भमा दुःखान्तकको नायकका विषयमा विविध चर्चा भएको पाइन्छ । एरिस्टोटलले पनि आफ्नो काव्यशास्त्रका विभिन्न अध्यायहरूमा नायकबारे विवेचना गरेका छन् ।

दुःखान्तकको उद्देश्य भावकहरूमा त्रास र करुणाको उद्रेक गराउनु रहेको हुन्छ, तसर्थ दुःखान्तकको नायक पनि त्यही किसिमको हुनुपर्छ, जसका कार्यबाट भावकमा त्रास र करुणा उब्जियोस् । नायक अत्यन्त निर्दोष पनि हुनुहुँदैन । त्यस्तो सत्पात्रको सौभाग्यबाट दुर्भाग्यमा अथवा सम्पत्तिबाट विपत्तिमा पतन गराउँदा त्यसबाट त्रास र करुणा उद्बोध नभई भावकलाई आघात नै

पछै । यसै गरी कुनै दुष्ट पात्र विपत्तिबाट सम्पत्तिमा उत्कर्ष भएको चित्रण पनि गर्नुहुँदैन किनभने दुःखान्तकका निमित्त यसभन्दा प्रतिकूल अरु केही हुन सक्तैन । यस्तो अवस्थामा दुःखान्तकको कुनै गुण पनि रहन सक्तैन । यसबाट नैतिक भावना पनि सन्तुष्ट हुँदैन भने करुणा र त्रास पनि उद्बुद्ध हुन सक्तैन (नगेन्द्र, १९६७; ११२) । अत्यन्त खल पात्रको पतन देखाउनु पनि उपयुक्त हुँदैन । यसबाट हाम्रो नैतिक भावना त सन्तुष्ट हुन्छ तर करुणा र त्रासको उद्बोध हुन सक्तैन किनभने करुणा त कुनै निर्दोष व्यक्तिको विपत्तिबाट जाग्रत हुन्छ अनि त्रासचाहिँ समान (आफूजस्तै) पात्रको विपत्तिबाट जाग्रत हुन्छ । अतः खल पात्रको पतनको घटनाबाट करुणा र त्रास उत्पन्न हुँदैन । उपर्युक्त चरित्रका बीच एउटा यस्तो व्यक्ति रहन्छ जो अत्यन्त सच्चरित्र र न्याय परायण त हुँदैन तैपनि ऊ आफ्नो दुर्गुण वा पापको कारणले नभई कुनै स्वाभाविक कमजोरी वा भुलका कारणले दुर्भाग्यको सिकार बन्दछ । नायकको भाग्य परिवर्तन अपकर्षदेखि उत्कर्षमा नभई उत्कर्षदेखि अपकर्षमा हुनुपर्छ र यो परिवर्तन कुनै भुल वा मानवीय स्वाभाविक कमजोरीको परिणाम हुनुपर्छ । त्यसैले दुःखान्तकका पात्रहरू माथि भनिएजस्तै वा अझ असल हुनुपर्छ तर निम्नकोटिका हुनुहुँदैन । यस्ता पात्रको उदाहरणका रूपमा एरिस्टोटलले इडिपस, थिएस्टस, एल्कमेउन, ओरेस्टस, मेलिएर, टेलिफस जस्ता सुविख्यात, समृद्ध र कुलीन पात्रहरूलाई उभ्याएका छन् (एडम्स, सन् १९९२; ५६) ।

उपर्युक्त विवेचनाबाट निम्नलिखित तथ्य बुझ्न सकिन्छ :

- क) दुःखान्तकका लागि नायकका रूपमा खल पात्रको प्रयोग हुनुहुँदैन किनभने खलनायकको पतनले भावकको मनमा त्रास र करुणा उब्जाउँदैन ।
- ख) दुःखान्तकको नायक सर्वथा निर्दोष तथा नितान्त सज्जन खालको व्यक्ति पनि हुनुहुँदैन । अत्यन्त निर्दोष र सज्जन व्यक्तिको पतन वा दुःखान्त भएको खण्डमा हाम्रो (भावकको) न्यायिक भावनामा गम्भीर आघात पर्न जान्छ र त्रास र करुणा उब्ज्दैन । निर्दोष व्यक्तिप्रति हामीमा श्रद्धा र आदरको भाव हुन्छ । त्यस्तो व्यक्तिसँग भावक आफ्नो तादात्म्य पनि स्थापित गर्न सक्तैन (नगेन्द्र, सन् १९६७; ११२) तसर्थ त्यस किसिमका नायकको पतनले भावकमा समानुभूतिजन्य करुणा र त्रास दुवै उत्पन्न गर्दैन ।
- ग) दुःखान्तकको नायक समान चरित्रको (आफूजस्तै) हुनुपर्छ । आफू समान चरित्र भएको पात्रको दुःखान्त अवस्थाले भावकमा त्रासको स्थिति जाग्रत हुन्छ र नाटक प्रभावकारी हुन्छ ।
- घ) दुःखान्तकको नायक वैभवशाली, यशस्वी र कुलीन हुनुपर्छ । यस अनुसारसम्पन्न परिवारको व्यक्ति नै दुःखान्तकको नायक बन्न सक्छ । यसको तात्पर्य दुःखान्तकको नायक प्रभावशाली व्यक्ति हुनुपर्छ भन्ने हो किनभने त्यस्तो व्यक्तिको विपत्तिको स्थिति उसमा मात्र सीमित नरही व्यापक हुन्छ र मानव समाजलाई प्रभावित पार्न समर्थ बन्छ (नगेन्द्र, १९६७; ११३) ।

उक्त 'ग' र 'घ' का बुँदालाई हेर्दा 'ग' ले मानव स्वभावको साधारण स्थितिलाई देखाउँछ भने 'घ' ले सामाजिक स्थितिको असाधारण रूपको द्योतन गर्छ । एउटै व्यक्तिको प्रकृति 'हामीजस्तै' भएर पनि उसको सामाजिक प्रभाव आदि कारणले सुविख्यात, प्रभावशाली, महान् आदि हुन सक्छ ।

ड) दुःखान्तकका नायकको चरित्रमा सत् पक्षका साथ असत् पक्षको अंश पनि केही मात्रामा हुनुपर्छ । ऊ सज्जन भएर पनि सर्वथा निर्दोष हुनुहुँदैन । दुष्टता वा पापजस्ता प्रवृत्ति नभएर उसको स्वभावमा कुनै न कुनै मानवीय कमजोरी वा भुल हुनुपर्दछ अथवा आफ्नो दुःखद अवस्थाको दोषी केही मात्रामा ऊ आफै हुन सक्छ । यही चरित्रदोष वा मानवीय कमजोरी नै दुःखान्तकको प्रमुख कारक हुनुपर्दछ ।

२.३.५. नायकको चरित्रदोष

स्वभाव दोषका कारण कुनै मानवीय दुर्बलता भएको व्यक्ति नै दुःखान्तकका लागि आदर्श नायक हुन सक्छ । दुर्बलता, आवेश, बाध्यता वा निर्णय सम्बन्धी कमजोरीका कारण ऊ कुनै गल्ती वा अपराध गरी दुर्भाग्यको सिकार बन्दछ । उसको गल्ती वा कमजोरी अत्यन्त साधारण वा सामान्य किसिमको भए पनि त्यही सामान्य गल्तीका कारण मृत्युजस्तो कठोर दण्ड भोग्न ऊ विवश हुन्छ । उसको सामान्य गल्ती देखेर भावकमा पनि क्रोध नभई सहानुभूतिको भाव पैदा हुन्छ । उसको मृत्युले भावकमा त्रास र करुणा उब्जाइदिन्छ । अतः सामान्य मानवीय त्रुटिले युक्त पात्र नै दुःखान्त नाटकको आदर्श नायक हुन सक्छ ।

दुःखान्त नाटकमा नायकले दुःखद स्थिति भोग्नुपर्ने पाँच ओटा कारण नगेन्द्रले **अरस्तू का काव्यशास्त्र**को व्याख्या खण्डमा प्रस्तुत गरेका छन् (नगेन्द्र, १९६७; ११३) :

- क) **दैव अथवा भाग्य** : दुःखान्तकको कारक दैव अथवा भाग्य मात्र हुन्छ कुनै व्यक्ति हुँदैन ।
- ख) **पाप** : व्यक्ति जानेबुझेर नै आफ्नो चारित्रिक दुर्गुणका कारण अपराध गर्छ र सजायको भागिदार बन्छ ।
- ग) **स्वभाव दोष** : व्यक्तिले चाहेर नभई स्वभाव दोष आदिका कारण अपराध गर्न पुग्छ र त्यसको जानकारी पाएर पनि बाध्य बन्छ ।
- घ) **अज्ञान** : व्यक्तिले परिस्थितिको अज्ञानताका कारण अपराध गरेर सजाय भोग्छ ।
- ड) **निर्णय सम्बन्धी भुल** : व्यक्ति कुनै कारणबाट निर्णय सम्बन्धी भुल गर्न पुग्छ र दुःखान्तको भागिदार बन्छ ।

उक्त पाँच ओटा कारणमध्ये एरिस्टोटलले पहिला दुईलाई नायकको दुःखान्तताका उपयुक्त कारण मानेका छैनन् (नगेन्द्र, १९६७; ११४) । तेस्रो कारणको विवेचना गर्दा के देखिन्छ भने यदि व्यक्तिले अज्ञानतावश गल्ती गर्छ तर ऊ अत्यन्त निर्दोष छ भने उसको अन्त्यले भावकमा त्रास र करुणा नउब्जाई आघात पुऱ्याउन सक्छ । चौथो र पाँचौँ कारणलाई चाहिँ दुःखान्त नाटकको नायकको अन्त्यका लागि उत्कृष्ट मान्न सकिन्छ ।

नायकले आफ्नै चरित्रदोषका कारणले भोग्नुपर्ने विपत्तिलाई **ह्यामर्सिया** भनिन्छ (पालीवाल, सन् १९९२; १०९) । 'ह्यामर्सिया' ग्रीसेली शब्द हो । **ए ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म्स**मा एम एच अब्राम्सले ह्यामर्सिया शब्दको अर्थ 'निर्णय सम्बन्धी भुल' (इरर अफ जजमेन्ट) (अब्राम्स, सन् २०००; ३२२) भन्ने दिएका छन् । नैतिकता गिरेर काम गर्ने वा अज्ञानतावश गरिने त्रुटिलाई पनि ह्यामर्सिया भन्न

सकिन्छ । यही ह्यामर्सिया भन्ने अर्थमा नै 'मानवीय त्रुटि' वा 'चरित्रदोष' शब्दको प्रयोग गर्न पनि सकिन्छ ।

हम्फ्री हाउसले 'ह्यामर्सिया' शब्दले 'निर्णय सम्बन्धी भुल' जनाए पनि यसको सम्बन्ध 'नैतिक भुल' (मोरल फेलिङ) सँग नहुने बताएका छन् । उनले ह्यामर्सियाको तात्पर्य कुनै परिस्थितिवश या महत्त्वपूर्ण तथ्यको अज्ञानका कारण हुने भुल वा त्रुटि हुने बताएका छन् (पालीवाल, सन् १९९२; १०९-११०) । जेहोस्; एरिस्टोटलले 'आदर्श नायकको पतन' का लागि यस शब्दको प्रयोग गरेका हुन् । त्यसैले जस्तो चरित्रदोषका कारण आदर्श नायकको पतन हुन्छ, त्यसै अर्थमा ह्यामर्सिया शब्दको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

एरिस्टोटलका मतमा नायक महान् भए पनि सामान्य मानवीय त्रुटि उसको दुःखको मूल कारण बन्छ त्यही मानवीय त्रुटि नै ह्यामर्सिया हो । एरिस्टोटलको उक्त मत सेक्सपियरका महान् दुःखान्त नाटकका नायकमा प्रत्यक्ष रूपमा घटित भएको देखिन्छ । जस्तै : म्याकवेथको महत्त्वाकाङ्क्षा, राजा लियरको निर्णय सम्बन्धी भुल, ओथेलोको ईर्ष्या, ह्याम्लेटको अकर्मण्यता आदि (पालीवाल, सन् १९९२; १०९) ।

अतः नायकमा चरित्रदोष अज्ञानताका कारण, निर्णय सम्बन्धी भुलका कारण, मानवीय कमजोरी वा चारित्रिक त्रुटिका कारण हुन पुग्छ र उसले कठोर दण्ड भोग्छ । ह्यामर्सियाको तात्पर्य पनि यही नै हो ।

२.४. दुःखान्त नाटकको कथावस्तु र पात्रको सम्बन्ध

एरिस्टोटलले दुःखान्तक (त्रासदी) का लागि सबभन्दा महत्त्वपूर्ण तत्त्व कथावस्तुलाई मानेका छन् । कथावस्तुलाई दुःखान्तकको अनिवार्य तत्त्व, जीवन अनि आत्मा भनेका छन् (चामलिङ, २०४०; १८४) । कार्यव्यापार अथवा कथावस्तु दुःखान्त नाटकको साध्य हो र साध्य नै सर्वप्रमुख हुन्छ । कथावस्तुविनाको वियोगप्रधान नाटक हुन सक्तैन (शर्मा, २०४९क; ८२) । त्यस कथावस्तुमा आदि, मध्य र अन्त्य हुनुपर्छ । कथावस्तु नाटकको आधार भूमि हो । त्यसैमा कृतिरूपी घर स्थापित हुन्छ ।

कथावस्तुलाई एरिस्टोटलले सरल र जटिल गरी दुई वर्गमा विभाजन गरेका छन् । यस्तै उनले स्रोतका आधारमा दन्त्यकथामूलक, काल्पनिक र ऐतिहासिक गरी तीन प्रकारका कथावस्तुको उल्लेख गरेका छन् । उक्त कथावस्तुमा सुसङ्गठितता हुनुपर्छ । कथावस्तु सुसङ्गठित हुनका लागि उनले निम्नलिखित छ कुराको आवश्यकता औल्याएका छन् : एकान्विति, पूर्णता, सम्भाव्यता, सहज विकास, कौतूहल र साधारणीकरण । उनले आफ्नो काव्यशास्त्रका छब्बीस अध्यायमध्ये सातदेखि चौधसम्मका आठ ओटा अध्यायहरूमा कथावस्तुको सन्दर्भमा विवेचना गरेका छन् ।

पात्र वा चरित्रलाई एरिस्टोटलले कथावस्तुपछिको महत्ता दिएका छन् । उनका अनुसार नाटकमा चरित्र त्यो हो जसले अप्रत्यक्ष स्थानमा व्यक्तिको रुचिरुचिको प्रदर्शन गर्दै कर्ताको नैतिक प्रयोजन व्यक्त गर्छ भने वियोगप्रधान नाटकमा सामान्यभन्दा उच्चस्तरका व्यक्तिहरूको अनुकरण गरिएको हुन्छ (शर्मा, २०४९क; ८३) ।

नाटकमा कथावस्तु र पात्रका बीचमा अविभाज्य एवम् अभिन्न सम्बन्ध रहेको हुन्छ । यी दुवै अविच्छिन्न रूपमा एक अर्कासँग सम्बन्धित देखिन्छन् । एउटाको अभावमा अर्काको अस्तित्व कम हुन्छ । वास्तवमा कार्य संलग्न चरित्र नै कथावस्तु हो (कुमार, सन् १९७८; १४७) । नाटक पात्रहरूको पारस्परिक सम्बन्धबाट मात्र बन्दछ र तिनीहरूको पारस्परिक सम्बन्धको नाम कथावस्तु हो । कार्यव्यापार पनि चरित्रद्वारा निर्देशित हुने हुँदा चरित्रद्वारा नै कथावस्तुको निर्माण हुन्छ । पात्रको क्रियाकलापद्वारा कथावस्तुको निर्माण हुने भएकाले कथावस्तु र पात्रको सम्बन्ध घनिष्ठ हुने गर्छ । मान्छेका गुण र अवगुणहरू सधैं उससँग रहन्छन् र तिनीहरू घटनाविना पनि प्रकट हुन सक्छन् तर घटनाहरू घटाउने काम भने पात्रहरूबाट नै सम्भव हुन्छ (खण्डेलवाल, सन् १९९८; १३९) । चरित्रचित्रणका अभावमा घटनाले कुनै अर्थ राख्दैन अनि पात्रका अभावमा त्यो जड बन्दछ । नाटकको कार्य या फलको अधिकारी कथावस्तु नभएर पात्र नै हुन्छ । पात्र निरपेक्ष घटना वा कार्य व्यापारले नाटकमा कुनै अर्थ राख्न तर पात्रसापेक्ष घटना वा कार्यव्यापार पात्रका माध्यमबाट मात्र घटित हुन सम्भव हुन्छ । पात्रले घटना पनि घटाउँछ र ऊ घटनाबाट प्रभावित पनि बन्छ ।

संस्कृत नाट्यमान्यतामा नाट्यउपकरणहरूमध्ये कथावस्तुलाई पहिलो क्रममा राखिएको पाइन्छ भने पात्रलाई पनि समान मान्यता दिइएको छ । धनञ्जयले नाटकका तत्त्वको उल्लेख गर्ने क्रममा 'वस्तुनेतारसस्तेषां भेदकः' (धनञ्जय, सन् १९७६; १२) भनेर कथावस्तुसँगै पात्र (नेता) लाई महत्ताका साथ उल्लेख गरेका छन् ।

कथावस्तु र पात्र पृथक्पृथक् नाटकीय तत्त्व भएर पनि यी दुवै परस्परमा सम्बद्ध र एक अर्काका पूरक बनेर आएका हुन्छन् । पात्रहरूको शील स्वभाव, आचार व्यवहार, अवस्था एवम् प्रकृतिगत विभिन्नता तथा विविधताका पृष्ठभूमिमा नाटकीय कथावस्तु विकसित हुन्छ र अन्तमा फलागमको स्थितिमा पुग्दछ । नाटकको कथावस्तुले पात्रहरूको चारित्रिक विशेषताहरूका कारण नै गति एवम् जीवन पाउँछ । वास्तवमा पात्रका विभिन्न अवस्थाहरू, स्थितिहरू र उसका जीवनगत विभिन्न घटनाहरूको अनुकरण नै नाटक हो (राय, सन् १९८९; १७) । अनुकृतिका लागि पात्रहरूको उपस्थिति अपरिहार्य हुन्छ । पात्रका माध्यमबाट नाटक आस्वाद्य बन्छ । नाटकमा रसास्वादको क्षमता मुख्य रूपमा भावकमा हुने भए पनि पात्र नै त्यसको अनिवार्य माध्यम बन्दछ ।

सरल रूपमा हेर्दा कथावस्तुको आधार घटना देखिन्छ, तापनि सूक्ष्म रूपमा हेर्ने हो भने पात्र नै त्यसको बीजमा रहेको हुन्छ । कुनै पनि नाटक सुखान्त वा दुःखान्त बन्नका पछाडि कथावस्तुका साथसाथै पात्रको भूमिकाले पनि ठुलो अर्थ राख्छ । यसरी कथावस्तुको लक्ष्यलाई नायक वा पात्रबाट विच्छेद गरेर हेर्न सकिन्न । कथावस्तुको आधिकारिक वा प्रासङ्गिक विभाजनको मूल आधार पनि पात्र नै हुने गर्दछ । पात्रको सामर्थ्यकै आधारमा विभिन्न किसिमका घटनाहरू उब्जन्छन् । नाटकीय कथावस्तु पात्रमा नै आधारित हुन्छ । पात्र निरपेक्ष कथावस्तु सम्भव देखिँदैन । यी विभिन्न दृष्टिबाट कथावस्तु र पात्रको अभिन्न सम्बन्ध हुन्छ, भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

२.५. निष्कर्ष

प्राचीन ग्रीसेली काव्याचार्य एरिस्टोटलले आफ्नो काव्यशास्त्रमा महाकाव्य, सुखान्त नाटक तथा दुःखान्त नाटकबारे उत्तरोत्तर सूक्ष्मताका साथ विवेचना गरेका छन् । उनले दुःखान्तकका तत्त्वहरू छ ओटा मान्दै मुख्य तत्त्व कथावस्तु र त्यसपछिको क्रममा पात्रलाई महत्ताका साथ व्याख्या गरेका छन् । काव्यशास्त्रको पन्ध्रौँ अध्यायमा दुःखान्तीय पात्रका बारेमा विवेचना गरेका छन् भने अरू केही अध्यायहरूमा समेत उनले पात्रको चर्चा परिचर्चा गरेका छन् । उनले दुःखान्त नायकमा भद्रता, औचित्य, जीवन अनुरूपता, एकरूपता, सम्भाव्यता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्यजस्ता विशेषता हुनुपर्ने बताएका छन् । यस्तै दुःखान्तकको नायक सामान्य मानवीय कमजोरीले युक्त हुनुपर्ने र त्यही मानवीय गुणदोषयुक्त नायकले आफ्नो सानो चारित्रिक त्रुटिका कारण दुःखान्त अवस्था भोग्नुपर्ने तथा त्यसैले भावकमा त्रास र करुणा उब्जने कुराको उल्लेख पनि काव्यशास्त्रमा भएको छ ।

अध्याय : तीन

नाटककार बालकृष्ण सम र उनका ऐतिहासिक पद्य नाटकको चिनारी

बालकृष्ण समले नेपाली साहित्यमा धेरै नाटककृतिको रचना गरेका छन् । उनले वि.सं. १९७७ मा मिलीनद नाटक लेखेर नाटकलेखन आरम्भ गरेका हुन् । उनको पहिलो प्रकाशित नाटक मुटुको व्यथा (१९८६) हो । उनले सामाजिक, पौराणिक तथा ऐतिहासिक विषयवस्तुमा सुखान्त तथा दुःखान्त रूपका नाटकहरू गद्यात्मक तथा पद्यात्मक शैलीमा लेखेका छन् । ऐतिहासिक विषयवस्तुमा दुःखान्त प्रस्तुति दिने खालका उनका पद्यात्मक नाटकहरू अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य नाटक र रणदुल्लभ लघुनाटक रहेका छन् । यहाँ यस अध्याय अन्तर्गत नाटककार बालकृष्ण समको जीवनीगत, व्यक्तित्वगत र नाटकप्रवृत्तिगत चिनारी दिइएको छ । यसका साथै उनका यिनै ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकको परिचय पनि प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.१. नाटककार बालकृष्ण सम

३.१.१. जीवनीगत चिनारी

बालकृष्ण समको जन्म वि. सं. १९५९ माघ २४ गते काठमाडौंको ज्ञानेश्वरमा भएको हो । उनका पिता जनरल समरशमशेर राणा र माता कीर्तिराज्यलक्ष्मी हुन् । समको जन्म भएको समयमा नेपालमा चन्द्रशमशेर प्रधानमन्त्री भएका थिए । शासनसत्ता आफ्नो परिवारका हातमा भएको राणाकुलमा जन्मिएका समलाई भौतिक सुखसुविधा प्रशस्त रूपमा उपलब्ध थियो । राणा परिवारमा जन्मिएकै कारणले उनले शिक्षाको राम्रो प्रबन्ध प्राप्त गरे तर सारा भौतिक सुख सामग्रीको समुद्रमा डुबेर पनि समको मनोदशा भने भित्रैदेखि पीडित थियो, व्यथित थियो (सर्मा, २०५०; १०) । त्यस बेलाका सामन्तहरूले बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहका हितकर आर्थिक उपदेशमा समेत ध्यान नदिने बहिरोपन ग्रहण गरिसकेका थिए । शोषणसिवाय उनीहरूको अरु अर्थनीति थिएन । आफू उठ्दा देश डुबेको नदेख्ने ती अन्धा भइसकेका थिए (सम, २०५४; २) । शासकहरूको यस्तो क्रियाकलाप देखेर समको हृदय दुःखित हुन्थ्यो ।

बालकृष्ण समको अक्षरारम्भ आफ्नै घरमा भएको थियो भने उनले १९७० देखि काठमाडौंको दरबार हाइस्कूलमा चतुर्थ श्रेणीमा भर्ना भएर पढ्न थाले । त्यसबेला म्याट्रिक परीक्षा दिन कलकत्ता जानुपर्थ्यो । कलकत्ताबाट म्याट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण गरिसकेपछि उनले त्रिचन्द्र कलेजमा विज्ञान विषय लिएर पढ्न थाले । १९७८ साल वैशाख २१ गते मेजर चन्द्रजङ्ग थापाकी छोरी मन्दाकिनीसँग समको विवाह भयो । विवाहपछि पनि उनी त्रिचन्द्र कलेजमा पढ्दै थिए भने कविता र नाटक लेखनको अभ्यास पनि गर्दै थिए । त्यसैबेला उनलाई तोपको काम सिक्न भनी जबर्जस्ती पढाइबाट सेनातर्फ पठाइयो । सेनामा लागेपछि परिस्थितिवश उनलाई उच्च शिक्षा हासिल गर्ने मौका मिलेन । आइ. एस्सी. मा अध्ययनरत उनले त्यतिखेरका शासक रिभाउन कविताको आराधनमा लीन हुन

खोज्दाखोज्दै कलमको सट्टा चिसो बन्दुक उठाउने फौजी जागिर खानुपन्यो (शर्मा, २०३३; ४८) । आफ्ना सहपाठीहरूले एम. ए. सम्म पढेको र आफूले भने उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न नपाएकोमा मनमा खुल्दुली उत्पन्न भएकाले उनले बडो परिश्रमका साथ स्वाध्ययनका भरमा आफ्नो ज्ञानलाई विस्तार गरे (पोखरेल, २०३३; २६३) ।

बालकृष्ण समका बाजे नाटक मञ्चनमा अनुराग राख्ने र पिता अनि दाजु समेत साहित्यानुरागी थिए । यही पृष्ठभूमिमा यसै प्रेरणा र प्रभावका साथ आठ वर्षको उमेरदेखि नै कविताको आराधना गर्न थालेका समले १९७९ सम्म एक प्रभात स्मरण, आर्यघाट काव्यांशका साथ तानसेनको भरी कविता नाटक अनि केही कवितांशको लेखन गरिसकेका थिए । आफ्नो इच्छा हुँदाहुँदै पनि अध्ययन गर्न नपाई थोपरिएको काम गर्नुपरेको पीडा समलाई थियो । यसबाट उनमा पारिवारिक भिन्नता बढ्दै गएको थियो । फलस्वरूप उनी साहित्य र कलातर्फ प्रेरित भए । आफ्ना बाबुबाजेको क्रूर स्वभावका कारण त्यसका विपरीत स्वभाव निर्माण गर्ने र आफ्ना आमा र हजुर आमाको शान्त, सरल स्वभावको पक्ष पाएका समले मानवतावादी, शान्तिवादी वैचारिकताको प्रतिच्छाया देखिने साहित्य सिर्जना गर्न थाले । पढाइ छोडेर सेनामा जानुपर्दाको पीडा उनले मुटुको व्यथा नाटक लेखेर शान्त पार्न खोजे ।

मेजर कर्णेल भएर फर्केपछि १९८७ मा बालकृष्ण सम त्रिचन्द्र कलेजमा अध्यापक भए । यसै समयमा १९७० मा खुलेको 'गोरखा भाषा प्रकाशनी समिति' लाई नाम परिवर्तन गरी 'नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति' बनाउने कार्यमा समको ठूलो भूमिका देखिन्छ । यस समितिको नाम परिवर्तन भएपछि केही समयसम्म उनी यसका अध्यक्ष भएर काम गरे ।

शासकहरूले देश र जनताप्रति कुनै पनि चासो नलिएको देखेर १९८९ मा बालकृष्ण समले तत्कालीन प्रधानमन्त्री जुद्ध शमशेरलाई एउटा बिन्तीपत्र लेखी देश र जनताका सामयिक समस्याका बारेमा जानकारी गराएका थिए । नेपाल र नेपालीप्रति सचेत भई लेखिएको सो बिन्तीपत्रमा उनले देश, नेपाली कला, जनताका लागि खानुलाउनु, शिक्षा, नाट्यशाला, औषधि आदि सम्बन्धी सुधारका विभिन्न प्रस्तावहरू प्रस्तुत गरेका थिए । यस बिन्तीपत्ररूपी चिठीपछि आफ्नो प्रस्ताव अनुकूल धेरै काम भएको कुरा उनले बताएका छन् (सम, २०५४; ३३३-३४२) ।

आफूले त्रिचन्द्र कलेजमै अध्यापन गरिरहेकै समयमा भएको लक्ष्मीनन्दन चालिसेसँग सम्बन्धित घटनाबाट समभित्र राणाशासनप्रति घृणाको भाव उत्पन्न भएको थियो । यस समयमा नेपाली जनमानसमा राणा विरुद्ध क्रान्तिको चाहना बढ्दै थियो । २००७ को क्रान्ति निकट हुँदै गएको बेला सार्वजनिक सभामा राणाशासनविरुद्ध भाषण गरेका कारणले छोरा जनार्दनसहित सम पनि जेलमा परे । आफू रगतले राणा भएकाले त्यसबाट मुक्ति पाउने र आफूलाई धोएर स्वच्छ बनाउने एकमात्र उपाय जनताको अधिकारहरूको प्राप्तिका लागि गरिने सङ्घर्षमा लाग्नु नै हो भन्ने समले ठाने (सर्मा, २०५०; ५) । यस क्रममा आफूसँगै क्रान्ति गर्ने न्हुछेमान डङ्गेललाई राणाशासकले कुटेर मारेको घटनाबाट सममा भन् ठूलो विद्रोह पैदा भयो । उनी जेलबाट छुटेपछि सोभै न्हुछेमानका घरमा गएर

आफ्नो नाम 'बालकृष्ण शमशेर जबरा' बाट न्हुछेको स्मृतिमा 'शेर जबरा' हटाई 'समान' अर्थ बोक्ने 'सम' उपनामका साथ 'बालकृष्ण सम' बनी फर्के ।

२००७ सालको क्रान्तिको पृष्ठभूमिमा साहित्य सिर्जनामा केही मत्थर रहेका बालकृष्ण सम परिवर्तनपछि सशक्त रूपमा सृजनकर्ममा लागेका देखिन्छन् । यसै समयमा उनी केही समय 'नेपाल रेडियो' का निर्देशक भए भने २०१२ देखि केही अवधिसम्म गोरखापत्रका सम्पादक भएर काम गरे । २०११ मा दिल्लीमा भएको एसियाली राष्ट्रको सम्मेलनमा भाग लिएका समले २०१३ मा चीन र बर्माको भ्रमण अनि केही समयपछि रोम, अमेरिका आदि विभिन्न देशको भ्रमण गरेका थिए । समले २०१४ सालमा स्थापित नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (तत्कालीन 'रायल नेपाल एकेडेमी') का सदस्य र त्यसपछि उपकुलपति समेत भएर काम गरे । २०२८ सालमा अवकाश प्राप्त गरेपछि २०२९ मा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट 'त्रिभुवन पुरस्कार' द्वारा सम्मानित भएका समले त्यही वर्ष त्रिभुवन विश्वविद्यालयद्वारा 'विशेष उपाधि' प्राप्त गरे । २०३५ सालमा उनी नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको सर्वश्रेष्ठ पुरस्कार 'पृथ्वी प्रज्ञापुरस्कार' द्वारा सम्मानित भए । यो पुरस्कार भाषा र साहित्यको उन्नति र विकासमा लामो समयदेखि उल्लेखनीय सेवा गरी राष्ट्रको गौरव बढाउन अमूल्य देन प्रदान गरे बापत उनको सम्पूर्ण साहित्यिक व्यक्तित्व र कृतित्वको कदरका निम्ति दिइएको थियो (पराजुली, २०४३; १०२) । नेपाली भाषा र साहित्यको उन्नयनका लागि सिर्जना र सार्वजनिक योगदानबाट अथक प्रयास गर्दा गर्दै ३०३८ सालको साउन ६ गते दिनको १२ बजे नाट्यसम्राट् बालकृष्ण समको दुःखद अवसान भयो ।

यसरी १९५९ देखि २०३८ सम्म बालकृष्ण समको जीवनचक्र चलेको देखिन्छ । अफेरो राजनीतिक कुल र क्रूर पारिवारिक पृष्ठभूमिमा जन्मिएर अनि राजनीतिक उतारचढाउमा बाँचेर सम शान्तिवादी, मानवतावादी व्यक्तिका रूपमा देखा परेका छन् । यी प्रवृत्तिलाई समले आफ्ना साहित्यिक रचनामा प्रवेश गराएका छन् । यसका साथै उनले आफ्नो परिवारको क्रूर पक्षलाई समेत आफ्ना रचनामा समेटेका छन् । समले औपचारिक अध्ययन त्यति गर्न नपाए पनि उनी ज्ञानका भने विश्वकोश थिए । पूर्वीय दर्शन, साहित्य र ज्ञान विज्ञानका हरेक पक्षमा उनी निपुण थिए भन्ने कुरा उनका कृतिहरूबाट थाहा पाइन्छ । आफू राणा भए पनि राणाशासनको गलत कार्यका विरुद्ध जनताको पक्षमा उत्रनु उनको जीवनको महत्त्वपूर्ण कार्य हो ।

३.१.२. व्यक्तित्वगत चिनारी

क) साहित्य स्रष्टा व्यक्तित्व

बालकृष्ण सम नेपाली साहित्यमा बहुमुखी प्रतिभाका रूपमा चिनिन्छन् । उनले उपन्यास बाहेक साहित्यका हरेक विधामा कलम चलाएका छन् । साहित्यमा उनी मूलतः नाटककार हुन् भने कवि, निबन्धकार, कथाकार, जीवनी लेखक पनि हुन् । समले आफ्नो साहित्यिक जीवनीको थालनी कविता लेखनबाट गरेका हुन् । आठ वर्षको उमेरमा नै "माषा (खा) मुठीको सबलाई हेरी । राज् हुन्छ नारायण विष्णु मेरी" (सम, २०५४; ९) कविता लेखेर नेपाली साहित्यमा पदार्पण गरेका समको

साहित्यिक जीवन नाटकमा पुगेर मौलाएको देखिन्छ । उनले आफ्ना पिताको कविता लेखनको प्रेरणाबाट कविता मार्फत साहित्यारम्भ गरेका हुन् भने उनको जीवनको अन्तिम रचना पनि कविता नै रहेको बुझिन्छ ।

बालकृष्ण सम उत्कृष्ट नाटककार हुन् । उनको जीवनी पनि नाटकजस्तै थियो । उनका जीवनमा घटेका विविध घटनाहरूलाई हेर्दा ती एकपछि अर्को दुःखान्त नाटक थिए कि भन्ने लाग्छ । नाटकप्रति समको आकर्षण उनको आफ्नो दरबारमा खेलाइने अनेपाली थिएटरहरूबाट बढेर गएको देखिन्छ, भने देशभक्त र मातृभाषा सेवक भएका कारणले उनले आफ्नै वरिपरिको विषयलाई नेपाली भाषाका माध्यमले नाटकमा प्रस्तुत गरेका छन् । १९७७ मा **मिलीनद** नाटकबाट नाट्ययात्रा आरम्भ गरेका समले प्रकाशित अप्रकाशित नाटक, लघुनाटक गरी साढे चार दर्जन नाटककृति नेपाली साहित्यलाई दिएका छन् । अनुवाद र मौलिकताको दोसाँधमा रहेको नेपाली नाट्यपरम्परालाई पूर्ण मौलिकता प्रदान गरी नेपाली जनमानसमा अवतरण गर्ने काम समबाट नै भएको हो । समले ऐतिहासिक, सामाजिक, पौराणिक विषयवस्तुलाई पद्यात्मक र गद्यात्मक शैलीले दुःखात्मक तथा सुखात्मक रूपमा आदर्शवादी ढङ्गबाट नाटकमा प्रस्तुत गरेका छन् । उनको नाट्य प्रस्तुतिमा विविध शैली पाइन्छ । एकतिर उनले ग्रिसेली परम्पराबाट अनुप्राणित युरोपेली परिपाटीलाई आफ्ना नाटकमा भित्र्याएका छन् भने अर्कातिर संस्कृत परम्परामा आधारित नाट्य परिपाटीलाई पनि बेवास्ता गरेका छैनन् (पोखरेल, २०३३; २६९) । उनले पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै परम्पराका कठोर नियमलाई समय र ठाउँ सहाउँदो रूपमा आफ्ना नाटकमा प्रस्तुत गरेका छन् । यिनै कारणले गर्दा उनी नेपाली नाटक परम्परामा सर्वोच्च नाटककारका रूपमा प्रतिष्ठित रहेका छन् । पौराणिक होस् कि ऐतिहासिक होस्, सामाजिक होस् कि मनोवैज्ञानिक होस् नेपाली नाट्यक्षेत्रमा मूर्धन्य नाटककारका रूपमा समको व्यक्तित्व स्थापित भएको देखिन्छ (भट्टराई, २०५४; २२६) ।

बालकृष्ण समको व्यक्तित्व कविताका क्षेत्रमा पनि सशक्त देखिन्छ । उनको साहित्यिक जीवनको आरम्भ र अन्त्य कविताको आराधनाबाट नै भएको थियो । देखिन्छ (उपाध्याय, २०५२; ६३) । वार्णिक छन्द, गद्य लय र अनुष्टुप् गरी समका कविता तीन किसिमले वर्गीकृत हुन्छन् । १९६७ को “माषा मुठीको” देखि आरम्भ भएको कविता लेखन उनको जीवनभरि भएको बुझिन्छ । पहिले ‘इस्सोर’ जस्ता कविता लेखे र सर्वेसर्वा ईश्वर हो भन्ने सम पछि आएर ‘स्वर्ग र देवता’ जस्ता कविता लेखेर धर्तीलाई स्वर्ग र धर्तीपुत्रलाई देवताका रूपमा देख्छन् अर्थात् पहिलेका ईश्वरवादी सम पछि मानववादी भएका छन् । यो उनको नियमित आकस्मिकतावादी परिवर्तन हो । उनी समय समयमा कविताको भाव समाधिमा लीन हुन्थे भने मानसिक सन्तापमा समेत कविता आराधनामा लाग्थे । आशुकवि तथा सहज कवि समका फुटकर कविता सयौं सङ्ख्यामा छन् भने प्रबन्धात्मक रूपमा दुई ओटा रचनामात्र छन् । ती हुन् : **आगो र पानी** (खण्डकाव्य, २०११), **चिसो चूहलो** (महाकाव्य, २०१५) । **चिसो चूहलो**का माध्यमबाट समले नेपाली महाकाव्य परम्परामा नयाँ क्रान्ति गर्न खोजेका छन् । समका १९९१ देखि २०३६ सम्म प्रकाशमा आएका र अन्य कतिपय अप्रकाशित कविताको सङ्ग्रहका रूपमा **बालकृष्ण समका कविता** (२०३८) रहेको छ । यस सङ्ग्रहमा उनका ईश्वरवादी,

अनीश्वरवादी, मानवतावादी, प्रकृतिवादी, परिष्कारवादी, गद्यात्मक, पद्यात्मक आदि कविता समेटिएका छन् । यस सङ्ग्रहका कवितामा कविको सूक्ष्म मनोवेग, बौद्धिक उन्मेष, दार्शनिक दृष्टिकोण, काव्यात्मक विचित्रता, शैलिक निजत्व, भाषागत वैशिष्ट्य, उक्ति सौन्दर्य इत्यादि पाइन्छन् (सम, २०३८; ख) ।

बालकृष्ण सम गत्यात्मक व्यक्तित्व भएका कथाकार हुन् (श्रेष्ठ, २०४७; क) । उनको कथा लेखन १९९१ देखि २०२१ सम्म भएको देखिन्छ । समले वर्णनात्मक कथा, प्रहेलिकात्मक कथा, भावात्मक अभिव्यक्ति भएका कथा आदि लेखका छन् भने बालमनोवैज्ञानिक, सामाजिक, पौराणिक आदि विषयवस्तुमा पनि कथा लेखेका छन् । सामाजिक कथामा उनको सामाजिक पर्यवेक्षण अत्यन्त संवेदनशील छ । गुरुप्रसाद मैनाली, विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला, पुष्कर शमशेरजस्ता अग्रज कथाकार सँगसँगै यस क्षेत्रमा लागेका सम नेपाली कथाका चम्किला तारा हुन् ।

नाटक, कविता, कथामा जस्तै निबन्ध क्षेत्रमा पनि सम उत्तिकै प्रभावशाली छन् । निबन्धकार समका चिन्तनपरक, वर्णनात्मक निबन्धहरू रहेका छन् । नेपाली निबन्धको सुरुवात नै समका निबन्धबाट भएको हो । 'वर्दहामा शिकार' लाई समले वर्णनात्मक कथा (सम, २०५४; ३४९) भनेका छन् तर कतिपय समीक्षकहरूले निबन्ध भनेर यसैबाट नेपाली साहित्यमा आधुनिक निबन्धको सूत्रपात भएको जनाएका छन् । समका भन्डै दुई दर्जन निबन्ध प्रबन्धहरू विभिन्न पत्रपत्रिकामा फुटकर रूपमा प्रकाशित छन् ।

सम जीवनीकार व्यक्तिका रूपमा पनि परिचित छन् । उनले आफ्ना जीवनका तितामिठा घटना र भोगाइलाई मेरो कविताको आराधनमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस कृतिमा समको जीवनीमात्र नभई नेपालको इतिहास समेत प्रस्तुत भएको छ । यसको प्रस्तुति शैली चम्पूमय छ । समको जीवनदर्शन र तत्कालीन राजनैतिक, सामाजिक आदि कुराहरूलाई यसले छर्लङ्ग पारेको छ । समले हाम्रा राष्ट्रिय विभूतिहरू नामक अर्को जीवनीकृति पनि लेखेका छन् । यो जीवनीसङ्ग्रह हो र यसमा जनक, बुद्ध आदि तेहजना विभूतिहरूको सङ्क्षिप्त परिचय दिइएको छ ।

ख) साहित्येतर व्यक्तित्व

साहित्यकार बाहेक सम दार्शनिक, चित्रकार, शिक्षक, अभिनेता, सम्पादक, सैनिक हुन् भने सामाजिक, राजनीतिक, दार्शनिक व्यक्तित्वका रूपमा पनि उनलाई चिनिन्छ । उनका हरेक कृतिमा चिन्तन पाइन्छ भने नियमित आकस्मिकता (२००५) त उनको दार्शनिक ग्रन्थ नै हो । आफ्नो साहित्य यात्राको प्रारम्भिक अवस्थाका ईश्वरवादी सम पछि क्रमशः अनीश्वरवादी बनेका देखिन्छन् । १९९५ मा प्रह्लाद नाटकमार्फत ज्ञान र विज्ञानले मित्रता गर्नुपर्छ भन्ने समले यही प्रह्लादमा पनि ज्ञानको विजय गराएका छन् । आगो र पानीसम्म आउँदा उनी विज्ञानको सघाउ लिएर पृथ्वी सिँगारन चाहने मानववादी बनेका देखिन्छन् (सर्मा, २०५०; ५) । सममा दार्शनिक विचारहरूको गतिमयता पाइन्छ भने तर्कवितर्कको विकासशीलता पाइन्छ । यही तार्किक विकासशीलता र वैचारिक गतिमयता नै समको दार्शनिक व्यक्तित्व हो ।

बालकृष्ण सम चित्रकार हुन्, अभिनेता हुन्, शिक्षक हुन् । उनी चित्रकलामा प्रतिभाशाली व्यक्तित्व थिए । चित्रका माध्यमबाट उनले आफ्नो विचारको अभिव्यक्ति गर्न खोज्दथे । उनले नाटकको निर्देशन पनि गरेका छन् । आफ्नै निर्देशनमा उनका धेरै नाटकको मञ्चन भइसकेको देखिन्छ । उनी स्वयम् अभिनेता पनि हुन् । आफ्ना नाटकका प्रमुख पात्रहरूको अभिनयद्वारा पनि उनले समय समयमा दर्शकहरूलाई मुग्ध पारेका थिए (सर्मा, २०५०; ५) । आफ्नो विद्यार्थी जीवनकाललाई तत्कालीन शासकहरूको ठाडो आदेशले त्यागनुपरेका समले १९८७ मा फेरि कलेज र स्कुलरूपी विद्या मन्दिरमा शिक्षकका रूपमा प्रवेश गरेको देखिन्छ ।

बालकृष्ण समको राजनीतिक र सामाजिक व्यक्तित्व पनि देखा पर्दछ । राणा वर्गका सम राणाहरूमा बेरोलवाला हुन् । उनी राणा वर्गका भए पनि राणाहरूको शासकीय प्रवृत्ति उनलाई मन परेको थिएन । समय पाउनासाथ उनी त्यसको विरोध गर्दथे । राजनीतिक रूपमा २००७ सालको परिवर्तनमा उनको पनि योगदान देखिन्छ । समको सामाजिक व्यक्तित्व देशको हितचिन्तकका रूपमा देखिन्छ । उनी निडर, साहसी थिए । त्यसैले उनले तत्कालीन श्री ३ लाई आफ्नो देशको समसामयिक समस्याबारे अवगत गराउँदै विन्तीपत्र लेखेका थिए । यी विभिन्न व्यक्तित्वका अतिरिक्त सम सम्पादक पनि हुन् । उनले गोरखापत्रका सम्पादक भएर केही समय काम गरेका छन् भने 'नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति' को अध्यक्ष रहेर त्यसमा पनि आफ्नो छवि उज्ज्वल राखेका छन् ।

बालकृष्ण सम विलासी राणा परिवारमा जन्मेका थिए तापनि उनको स्वभाव बाबु हजुरबाबुको जस्तो कठोर नभएर आमा हजुरआमाको जस्तो कोमल शान्त थियो । राणावर्गका भए पनि नेपाली वाङ्मयका अनवरत उपासक समलाई सुन्दरीका कटाक्षले मोहित बनाएन, मदिराको मादकताले लठ्याएर आफैतिर तानेन, सुख सयल र मनोरञ्जनका लहरीहरू छुटेर लहरीमय गराएनन् । सुख सयल जे भए पनि साहित्य साधनामा उनी तन्मय सधैं रहे (भट्टराई, २०५४; २२६), देश र जनताका हितचिन्तक रहे । शासक वर्गका भए पनि आफूलाई जनताको कोटिभन्दा माथि देखेनन् । यसरी उनी नेपाली वाङ्मय र नेपाली समाजका महान् साधक तथा सेवक बन्न पुगे र तदनुरूप सम्मानित पनि भए । समको जीवन चरित्रले राष्ट्र र राष्ट्रियतालाई मान्यता दिएको देखिन्छ र उनको व्यक्तित्व आजका पुस्ताका निम्ति अनुकरणीय छ ।

३.१.३. नाट्यप्रवृत्तिगत चिनारी

नाट्यसम्राट् बालकृष्ण समका नाटकको अध्ययन गर्दा उनका विभिन्न नाटक विभिन्न ढङ्गले लेखिएका पाइन्छन् । उनले पूर्ववर्ती नाटककारको भन्दा भिन्न नाट्यशैलीको निर्माण गरेका छन् । समले आफ्ना नाटकमा पूर्वीय र पाश्चात्य नाट्यशैलीका साथ मौलिक शैलीको पनि प्रयोग गरेका छन् । उच्च बौद्धिक तार्किकताले भरिएका, सूक्ष्म मनोविश्लेषणले सिँगारिएका र वर्णनात्मक सौन्दर्यले चिरिच्यौट्टे परेका समका वार्तालापहरू जति हेरियो हेरिन्छ, जति सुन्यो सुनिन्छ र जति पढ्यो पढिन्छ जस्ता छन् (सर्मा, २०५०; ७५) । समका नाटकबाट नेपाली नाट्यक्षेत्रले नयाँ आधार र नयाँ उचाइ प्राप्त गरेको छ । समका नाट्यप्रवृत्तिलाई निम्नलिखित बुँदामा केन्द्रित भई विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

क) विषयवस्तुगत प्रवृत्ति

विषयवस्तुका दृष्टिकोणले बालकृष्ण सम बहुमुखी नाटककारका रूपमा स्थापित छन् । उनले सामाजिक, पौराणिक र ऐतिहासिक विषयवस्तु ग्रहण गरी नाटक सिर्जना छन् । विविध विषयवस्तु अँगाले पनि सम सामाजिक नाट्यलेखनमा अगाडि छन् । उनका सामाजिक नाटकहरूमा **मुटुको व्यथा, मुकुन्द-इन्दिरा, अन्धवेग, प्रेमपिण्ड, म उत्कृष्ट** छन् । समको नाट्यलेखन मनोरञ्जनका प्रयोजनले मात्र नभएर समाजको मानसिक, बौद्धिक उत्थानका प्रयोजनले भएको छ । त्यसैले उनका सामाजिक नाटकहरूमा परिवारिक, सामाजिक समस्याको चित्रणका साथै तिनका समाधानको आदर्शात्मक बाटो पनि देखाइएको छ (उपाध्याय, २०५१; २५१) । सामाजिक नाटकमा प्रयुक्त घटना र पात्र समको आफ्नै कल्पनाका उत्पादन हुन् र यस्ता नाटकमा उनले जातभात, छुवाछुत, बालविवाह, भूतप्रेत, अन्ध विश्वास अनि पतिव्रताको पालनबाट हुने लाभ र पतिव्रता धर्म पालन नगर्दा हुने हानि पनि देखाएका छन् । पौराणिक नाटककारका रूपमा पनि सम सिद्धहस्त छन् । घटना र पात्रहरू पुराणबाट ग्रहण गरेर त्यसमा आफ्नो दर्शन र सन्देश समेट्दै लेखिएका उनका ती नाटकहरू पनि उत्कृष्ट छन् । **ध्रुव र प्रह्लाद** पौराणिक विषयवस्तुमा आधारित नाटक हुन् तर यी नेपाली जीवनमा गहिरो रूपमा भिजेका छन् । यिनमा समकालीन सामाजिक तथा दार्शनिक चेतनाको प्रतिबिम्ब उतार्ने काम भएको छ । **ध्रुव** पढ्दा हामीलाई पौराणिक नभएर सामाजिक नाटक पढेजस्तो लाग्छ । **प्रह्लाद**मा राष्ट्रिय जीवनमात्र नभएर विश्वजीवन नै प्रतिबिम्बित देखिन्छ । ऐतिहासिक नाट्यलेखनमा पनि समले सफलता हासिल गरेका छन् । यस्ता नाटक पनि मौलिक र सन्देशात्मक छन् । **भक्त भानुभक्त, अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य, मोतीराम, रणदुल्लभ** आदि ऐतिहासिक नाटकमा समले इतिहासका महान् र महनीय व्यक्तित्व र घटनासँग सम्बन्धित कथावस्तुलाई प्रस्तुत गरेका छन् । यी नाटकका माध्यमबाट देशका महापुरुषप्रति सम्मान व्यक्त गरिएको छ । यस्तै सामाजिक स्वैरकल्पनात्मक नाटक **स्वास्नीमान्छे**मा उनले आफ्नो कल्पनामा आधारित नितान्त मौलिक विषयवस्तु प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी विविध विषयवस्तुको प्रयोगबाट नाटककार समले नेपाली नाट्यक्षेत्रलाई समृद्धशाली बनाएका छन् ।

ख) पात्रविधानगत प्रवृत्ति

बालकृष्ण समको पात्रविधानगत प्रवृत्ति यथार्थवादी नभएर आदर्शवादी छ । उनको नाट्य संसारमा एकातिर सत्पात्र छन् भने अर्कोतिर असत्पात्र छन् । यी दुईथरी पात्रहरूका बीचको द्वन्द्वको प्रदर्शन उनका नाटकमा भएको पाइन्छ । समका सत् वा असत्पात्रहरू कर्तव्य अकर्तव्यबारे केही मनोद्वन्द्वको अनुभव गर्छन् तापनि तिनको निर्माण यथार्थवादी नाटककारद्वारा गरिने यथार्थवादी चरित्रको जस्तो भने छैन । यसै गरी समका प्रायः नाटकमा बहुसङ्ख्यक पात्रको उपस्थिति छ । यथार्थवादी नाटकमा थोरै पात्रको प्रयोग हुन्छ तर समका नाटकमा यस विपरीत धेरै पात्रहरू प्रयुक्त छन् । नाटकको कुनै पात्रलाई आफ्नो मुखपात्रका रूपमा प्रयोग गर्ने प्रवृत्ति उनमा पाइन्छ । त्यही पात्र मार्फत उनले आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन् । आफ्नो विचारवाहक पात्रको प्रयोगद्वारा समले नाटकका भावकलाई केही पाठ पढाएका छन् । त्यसैले उनको पात्रविधानगत प्रवृत्ति आदर्शवादी देखिन्छ ।

ग) संवादात्मक प्रवृत्ति

बालकृष्ण समका नाटकीय संवाद पद्यात्मक र गद्यात्मक दुवै छन् । उनले साहित्यिक भाषाको प्रयोग गरेका छन् । संवादमा प्रत्यक्ष कथनका साथै स्वगत कथनको प्रयोग पनि पाइन्छ । समका नाटकीय संवाद कहीं ज्यादै लामा र सम्भाषणात्मक छन् । सम्भाषणात्मक संवाद रचना समका नाटकको कमजोर पक्ष हो । समको संवाद विधानमा पात्रोचित भाषा र विचारको निर्वाह नभएको पनि देखिन्छ । बौद्धिक क्रियाकलापमा अशक्त देखिने उनका कतिपय पात्रहरूले तर्कपूर्ण संवाद प्रस्तुत गर्दछन् । प्रयुक्त पात्र शिक्षित अशिक्षित, बालक वृद्ध जेजस्ता भए पनि उनीहरू अत्यन्त गम्भीर दार्शनिक प्रकृतिका विचार प्रकट गर्दछन् । सम आफ्ना पात्रहरूका माध्यमबाट आफ्नो विचार प्रवाह गर्न उत्सुक छन् । त्यसैले पात्रोचित संवादको सिर्जना नभएको जस्तो देखिन्छ । जेहोस्, समको नाटकीय संवादात्मक प्रवृत्ति पद्यात्मक र गद्यात्मक दुवै रूपमा सफल देखिन्छ ।

घ) नाटकीय अन्तगत प्रवृत्ति

पूर्वीय नाट्यपरम्परा हेर्ने हो भने संस्कृतका नाटकहरू दुःखान्त देखिँदैनन् । नेपाली भाषामा पनि सुरुका नाटकमा वियोगान्त अवस्था देखाइएको थिएन । दुःखान्त नाट्यपरम्परालाई पहलमान सिंह स्वारले अटलबहादुर (१९६२) मार्फत भित्र्याएका हुन्, तर यस परम्पराले सशक्तता र जीवन्तता चाहिँ बालकृष्ण सममा आएर प्राप्त गर्‍यो । विभिन्न दृष्टिकोणले समको पहिलो प्रकाशित नाटक **मुटुको व्यथा** (१९८६) नै सफल दुःखान्तक र युगान्तकारी नाटक साबित भएको छ । दुःखान्त प्रयोक्ताका रूपमा सम सफल छन् । प्राचीन ग्रीसेली दुःखान्त नाट्यपरम्परा अनुसारका सेक्सपियरले अँगालेका मान्यतालाई समले नेपाली सन्दर्भमा ढालेर प्रस्तुत गरेका छन् । समको उल्लेखनीय प्राप्ति दुःखान्तको स्थापना गर्नु हो । **मुटुको व्यथा**, **अन्धवेग**, **प्रेमपिण्ड**, **स्वास्तीमान्छे**, **भीमसेनको अन्त्य** आदि उनका प्रमुख दुःखान्त नाटक हुन् । यस्तै उनले सफल सौन्दर्यपूर्ण सुखान्त नाटक पजि सिर्जना गरेका छन् । **मुकुन्द-इन्दिरा**, **म** समका उदाहरणीय सुखान्त नाटक हुन् । यस्ता नाटकहरू समले पूर्वीय नाट्यदर्शन अँगालेर लेखेका हुन् तापनि पात्रको रूप परिवर्तन गर्नेजस्तो पाश्चात्य प्रवृत्ति पनि उनका सुखान्त नाटकमा पाइन्छ । सुखान्त र दुःखान्त दुवै प्रकारका नाटकहरूलाई तुलना गर्ने हो भने सम सुखान्तकारभन्दा दुःखान्तकारका रूपमा उच्चस्तरीय सर्जक देखिन्छन् । जीवनका सुखद र दुःखद दुवै अनुभूतिलाई नाट्यरूप दिने उद्देश्यले उनले दुवै प्रवृत्तिलाई अँगालेका हुन् ।

ङ) संरचनागत प्रवृत्ति

नाटकमा दुई किसिमको संरचना हुन्छ: बाह्य, आन्तरिक । बाह्य संरचनामा सामान्यतः नाट्य कलेवरसम्बन्धी व्यवस्था र आन्तरिक संरचनामा नाटकमा सङ्गठित अन्तर्वस्तुको व्यवस्थाका बारेमा विचार गर्नुपर्दछ । बालकृष्ण समको नाट्यसंरचनागत प्रवृत्तिलाई पनि यिनै दुई प्रकारले हेर्न सकिन्छ ।

पूर्वीय र पाश्चात्य दुवै पद्धतिसँग परिचित रहेका र दुवैथरीको संयोजन गरेर आफ्नो मौलिक संरचना प्रवृत्तिको आविष्कार गरेका बालकृष्ण समको बाह्य संरचनागत प्रवृत्ति एक रूपको मात्रै छैन । सामान्यतया उनका नाटक अङ्क र दृश्यमा विभाजित छन् तर सेक्सपियरका नाटकभन्दा पाँच अङ्कमा

सीमित छैनन् । समका कुनै नाटक अङ्कमा मात्रै, कुनै दृश्यमा मात्रै र प्रायः नाटक अङ्कदृश्यमा विभाजन गरिएका छन् । **प्रेमपिण्ड** पहिले भागमा, त्यसपछि अङ्कमा र अङ्क अन्तर्गत दृश्यमा विभाजित छ । तीन अङ्क ध्रुवदेखि लिएर नौ अङ्क **प्रेमपिण्ड**सम्मको अङ्क विभाजन प्रक्रियाले सममा यस सम्बन्धी स्वच्छन्द प्रवृत्ति रहेको जानकारी हुन्छ ।

बालकृष्ण समका नाटक कथानक प्रधान छन् । उनका नाटकहरूमा घटनाको प्राधान्य छ । नाटकका पात्रहरूको संख्या पनि धेरै छ । उनका नाटकमा नाट्यवस्तु कार्यव्यापारका रूपमा देखिन्छ, भने कतै सूच्य रूपमा पनि प्रस्तुत छ । त्यसैले उनका नाटकमा वर्णनात्मकता र अभिनयात्मकता विद्यमान छन् । यस सन्दर्भमा उनको प्रवृत्ति संस्कृत नाट्यप्रवृत्तिका साथै सेक्सपियरको नाट्यप्रवृत्तिसँग पनि मिल्छ । समका नाटकको कथावस्तु आरम्भ, विकास, उत्कर्ष, निगति र उपसंहार पाँच आधारमा सङ्गठित रहेको पाइन्छ । वस्तु सङ्गठन फलप्राप्तिका दिशामा अधि बढ्ने र आरम्भदेखि लिएर निगतिसम्म कौतूहल वा संशय कायम रहने किसिमबाट गरिएको छ र संरचना पक्ष शिथिल नभएर सुदृढ छ । **मुटुको व्यथा** आदि केही नाटकमा कथानकको आरम्भपूर्व प्रस्तावना भाग छ भने **प्रेमपिण्ड**मा नान्दी पनि छ । उनका नाटकमा पश्चिमी नाटकमा भैं भविष्योक्ति र व्यङ्ग्योक्ति पाइन्छ, र यो उनले सेक्सपियरबाट प्राप्त गरेको प्रभावको परिणाम हो भन्ने देखिन्छ । समका नाटक आन्तरिक संरचनागत दृष्टिले सुदृढ र सुगठित हुँदाहुँदै पनि र सम परिष्कारवादी नाटककार हुँदाहुँदै पनि उनले ग्रिसेली परिष्कारवादी र फ्रान्सेली नवपरिष्कारवादीहरूले भैं त्रयसङ्कलन सिद्धान्तको पूर्णतया पालन गरेको देखिँदैन । उनका नाटकमा विभिन्न स्थानका लामो अवधिका घटनाहरू संयोजित रहेका छन् । स्थान र कालगत एकता त्यति नभए पनि कार्यान्वितिमा भने समले ध्यान दिएका छन् ।

च) शैलीशिल्पगत प्रवृत्ति

बालकृष्ण सम पूर्वीय नाट्यशैलीका ज्ञाता हुनाका साथै एस्किलसदेखि ब्रेख्त, स्टिन्डवर्ग, बर्नार्ड सा, सेक्सपियर आदि पाश्चात्य नाटककारका नाट्यशैलीका पनि ज्ञाता हुन् । उनी पूर्वीय र पाश्चात्य नाट्यक्षेत्रमा प्रयुक्त विभिन्न किसिमका शैलीसँग परिचित रहेका नाट्यप्रतिभा हुनाले उनको नाट्यशैलीको एउटा विकासक्रम छ । आरम्भिक चरणमा उनले भरत नाट्यपरम्परालाई पछ्याएर **अमलेख**, **प्राणदान**जस्ता नाटक लेखेका छन् । यीभन्दा पछिका नाटकहरूमा पश्चिमी शैली अँगालिएको पाइन्छ । उनले **मुटुको व्यथा**, **अमरसिंह**जस्ता पश्चिमी शैली अँगालेर लेखेका नाटकमा पनि सूत्रधारको प्रयोग गरेका छन् भने **प्रेमपिण्ड**मा नान्दी, प्रस्तावना, विष्कम्भक आदिको प्रयोग गरेका छन् । पाश्चात्य नाटककार सेक्सपियरको अनुकरण गरी समले अन्त्यानुप्रासहीन अनुष्टुप् छन्द प्रयोग गरेका छन् । नाटकलाई अङ्क र दृश्यमा बाँड्ने, नाटकीय व्यङ्ग्यको सशक्त प्रयोग गर्ने, नाटकमा द्वन्द्वको आयोजना गर्ने, मनोविश्लेषण गर्ने, दुःखान्त विधान गर्ने, राष्ट्रवादी भावनालाई अभिव्यक्ति दिने, भौतिकवादी दृष्टिकोण अधि सार्नेजस्ता प्रवृत्ति समले पाश्चात्य नाट्यक्षेत्रबाट ग्रहण गरेका हुन् ।

बालकृष्ण सम काव्यात्मक शैली अँगाल्ने नाटककार हुन् । यो नै उनको तत्कालीन सबैभन्दा भिन्न प्रवृत्ति पनि हो । काव्यात्मक नाट्यकारिताको प्रस्तुतिका लागि उनले पद्य शैलीको प्रयोग गरेका

छन् । गद्य नाटकहरूमा पनि काव्यात्मक प्रबलता भेटिन्छ । ‘चाणक्यनीति’ र ‘चण्डी’ का चिरपरिचित संस्कृतकै अनुप्रासरहित अनुष्टुप् छन्दलाई नै सेक्सपियरको ब्याङ्गभर्सको प्रतिहस्त देखेर त्यसै शैलीमा कविता नाटक लेखे (सम, २०५०; ख) समका मुटुको व्यथा, मुकुन्द-इन्दिरा, प्रह्लाद, अन्धवेग आदि नाटक पद्यात्मक छन् । प्रेमपिण्ड, म, स्वास्नीमान्छे, तलमाथि आदि पश्चिमी समस्या नाटकभैँ गद्यात्मक छन् । अन्धवेग र अमितवासनामा प्रकृतवादको गन्ध छ भने प्रेमपिण्डमा ब्रेख्तको महाकाव्यात्मक वा उपाख्यानात्मक शैली र स्वास्नीमान्छेमा स्ट्रिन्डवर्गको अभिव्यञ्जनावादी स्वप्न नाट्यशैलीको प्रतिबिम्ब छ (उपाध्याय, २०५१, २५३) । बौद्धिकताको प्रयोगले पनि समका गद्य पद्य दुवैथरी नाटकमा काव्यात्मक नाटकीयता प्रदान गरेको छ । उनका पद्यात्मक नाटकमा कतैकतै गद्य संवाद पाइन्छ भने गद्यात्मक नाटकमा गीतको समावेश छ । उनका नाटकका केही पात्रहरू बौद्धिक दृष्टिकोणले कमजोर भए पनि ती कवितामा बोल्छन्, छन्दमा वार्ता गर्छन् जुन त्यति सहज देखिँदैन । यस्ता केही कमजोर पक्ष भए पनि नाटकमा देखिने शैलीगत विविधता समको एक सशक्त प्रवृत्ति हो ।

छ) रूपगत प्रवृत्ति

विषयवस्तु र शैलीमा भैँ बालकृष्ण समका नाटकमा रूपगत विविधता पनि पाइन्छ । रूपका दृष्टिले हेर्दा उनका नाटक एकाङ्की (लघुनाटक) र अनेकाङ्की (पूर्णाङ्की) देखिन्छन् । मुटुको व्यथा, प्रह्लाद, मुकुन्द-इन्दिरा, अन्धवेग, म, प्रेमपिण्ड आदि पूर्णाङ्की नाटक हुन् भने बोक्सी, भतेर, तपोभूमि, बुहार्तन, रणदुल्लभ, नयाँघर, भगवतीको मूर्ति आदि लघुनाटक हुन् । सामान्यतया लघुनाटक एक दृश्यात्मक हुने भए पनि समका केही लघुनाटक बहुदृश्यात्मक पनि छन् । नयाँघरमा चार दृश्य र भगवतीको मूर्तिमा दुई दृश्य प्रयुक्त छन् । समले तत्त्व विशेषलाई प्रमुखता दिएर नाटकको रूपविधान गर्ने प्रवृत्ति पनि देखाएका छन् । विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् नृत्य नाटकका रूपमा प्रस्तुत छ भने नालापानीमा गीति नाटकका रूपमा प्रस्तुत छ । गीति र नृत्य दुवैलाई प्रमुखता दिइएको शुभविवाह गीति-नृत्य नाटक पनि उनीबाट लेखिएको छ भने क्रान्तिकारी भानुजस्तो ध्वनि नाटक वा रेडियो नाटक पनि उनीबाट रचिएकै छ । सबभन्दा छोटो नाटकजस्तो लघुतम नाटक लेखे समले प्रेमपिण्डजस्तो बृहत् आकार भएको, नेपाली नाट्यपरम्परामा सबभन्दा ठूलो नाटक लेखेका छन् । यो समको मौलिक प्रवृत्ति हो ।

ज) द्वन्द्वविधानगत प्रवृत्ति

बालकृष्ण समका नाटकमा द्वन्द्वको सिर्जना सघन रूपमा गरिएको पाइन्छ । पूर्वीय नाट्य सिद्धान्तमा द्वन्द्व शब्दको प्रयोग भएको पाइँदैन तर पूर्वीय नाट्यकृतिमा चाहिँ विभिन्न प्रकारको द्वन्द्व रहेको देखिन्छ भने पाश्चात्य परम्परामा द्वन्द्वविना नाटक असफल हुन्छ भनिएको छ । समका नाटकहरूमा पनि द्वन्द्वको सिर्जना पर्याप्त भएको पाइन्छ । उनका नाटकमा प्रयुक्त द्वन्द्व एकातिर मनुष्यको आफ्नै अन्तरात्मामा अवस्थित सत् र असत् शक्तिका द्वन्द्वका रूपमा छ र अर्कातिर मनुष्य र उसभन्दा बाहिरको वैयक्तिक एवम् सामाजिक मानवीय शक्ति तथा परिस्थिति वा नियतिका बीचको द्वन्द्वका रूपमा छ (उपाध्याय, २०५२; ३१७-३१८) । मनुष्यको अन्तरात्मामा हुने आन्तरिक द्वन्द्व प्रेम र वासना, प्रेम र घृणा, नीति र अनिती आदिका रूपमा देखिन्छ भने व्यक्ति-व्यक्ति, व्यक्ति-समाज,

समाज-समाज र व्यक्ति-परिस्थिति वा नियतिबीचको द्वन्द्वका रूपमा बाह्य द्वन्द्व देखिन्छ । समका नाटकको आन्तरिक द्वन्द्वमा वैचारिक द्वन्द्व बढी छ । समग्रमा आन्तरिक द्वन्द्व वा वैचारिक द्वन्द्व अनि बाह्य द्वन्द्व वा भौतिक द्वन्द्वको आयोजनामा सम सफल छन् र यही नै नाटककार समको प्राप्ति पनि हो ।

भ) रङ्गमञ्चीय प्रवृत्ति

नाटकको शक्ति रङ्गमञ्चीय हुनु हो । बालकृष्ण समका प्रायः नाटकहरू रङ्गमञ्चीय छन् । यो एक स्थूल दृष्टि हो तर सम यस बुँदामा केही विचलित देखिन्छन् । उनले **प्रेमपिण्ड** जस्तो महानाटक सिर्जना छन् जसको आकारप्रकार, घटना, कलेवरको व्यापकतालाई सीमित समयमा प्रस्तुत गर्न असम्भव छ । जीवनलाई सबभन्दा नजिकबाट प्रभावित गर्ने विधा नाटक भएकाले त्यसमा सरलता र सहजता हुनु आवश्यक छ । पाश्चात्य नाट्यसिद्धान्त अनुसार नाटक सूर्यको एक फन्कोभिन्नको समयमा घटित हुनुपर्छ । सममा यो नियम लागु हुँदैन । नाट्यसिद्धान्तले नाटकमा अन्वितत्रयको परिकल्पना गरेको छ । यसमध्ये समका नाटकमा कार्यान्विति मात्र छ । स्थानान्विति र कालान्वितिका सन्दर्भमा सम स्वतन्त्र छन् । **प्रेमपिण्ड**मा त समले रङ्गमञ्चीय सीमालाई पार गरेर सिनेमा शैलीमा नाट्यलेखन गरेका छन् । **स्वास्नीमान्छे** नाटकमा रङ्गमञ्च वर्जित युद्धदृश्य प्रस्तुत गरिएको छ । यी दुई नाटक चलचित्रका लागि लेखिएका जस्ता देखिन्छन् । यी बाहेक अन्य नाटकहरू रङ्गमञ्चीय छन् । सम आफै अभिनेता भएकाले उनले आफ्ना नाटकलाई रङ्गमञ्चीय साँचोमा ढाल्ने प्रयास गरेका छन् । उनका अधिकांश नाटकले आधुनिक प्रविधि सम्पन्न रङ्गमञ्चको अपेक्षा भने अवश्य गरेका छन् ।

ज) वैचारिक प्रवृत्ति

बालकृष्ण समको नाट्यलेखन केवल मानव प्रकृति र विश्व प्रकृतिको उद्घाटनका लागि भएको होइन बरु एस्किलस, युरिपाइडिज, इब्सेन र जर्ज बर्नार्ड साका जस्तै मानवजातिलाई उसको सुन्दर असुन्दर अनुहार देखाई दिनानुदिन भौतिक, मानसिक रूपले भन्नुभन्नु सुन्दर बन्दै असल मान्छेमा रूपान्तरित हुन प्रेरित गर्ने र यसरी प्रेरणा दिएर मानव सभ्यताको विकासमा सहयोग पुऱ्याउने प्रयोजनबाट भएको हो (उपाध्याय, २०५१; २५७) । आफ्ना रचनामा धर्तीलाई स्वर्ग र मानवलाई देवताका रूपमा हेर्न चाहने विचार व्यक्त गर्ने समले कतिपय नाटकमा ईश्वरको सत्तामा प्रश्नचिन्ह उठाएका छन् । सम मूलतः मानवतावादी नाटककार हुन् । उनले आफूलाई वैज्ञानिक अध्यात्मवादी अथवा आध्यात्मिक भौतिकवादीका रूपमा चिनाउन खोजेका छन् । आफ्नो दार्शनिक अवधारणालाई उनले 'नियमित आकस्मिकता' नाम दिएका छन् । उनले आफूलाई सुधारवादी साहित्यकारका रूपमा पनि चिनाएका छन् । आदर्शवादी नाटककार समले नाटकमार्फत देशभक्ति आदर्श, नारी आदर्श, भाषासंस्कृति प्रेम, अध्यात्म र भौतिकविज्ञानको आदर्श, शान्ति, मानवताजस्ता शाश्वत मूल्यमान्यताको आदर्शका अतिरिक्त प्रेमको अमरताको आदर्श प्रस्तुत गरेका छन् । सम प्रेमका भाष्यकार हुन् (उपाध्याय, २०५१; २५८) । प्रेमको प्रत्येक लक्षणको ठिकठिक पारख गर्न सक्ने सम प्रेमका पण्डित हुन् (दीक्षित, २०५०; भूमिका) । उनका **मुटुको व्यथा**, **प्रेमपिण्ड** आदि कतिपय नाटक त

प्रेमभाष्यकै रूपमा देखिन्छन् । उनका नाटकहरूमा यिनै धारणा, मान्यता, भावनाहरूलाई अभिव्यक्ति दिने संवादहरू भरिएका छन् । समले पूर्वीय र पाश्चात्य दुवैथरी दर्शनको गम्भीर अध्ययन र चिन्तन गरेका छन् । उनी नास्तिक र आस्तिक दुवै दर्शनसँग परिचित र प्रभावित छन् ।

उपर्युक्त बुँदा बाहेक समका नाटकमा पाइने केही अन्य प्रवृत्ति पनि छन् । कौतूहलको सिर्जना, भाषामा कलात्मकता, गहन चिन्तनको प्रस्तुति, मनोवैज्ञानिकता, समस्यामूलकता, देशप्रेम, मानवप्रेम उनका नाटकमा पाइने प्रवृत्तिगत बुँदा हुन् । सम नेपाली पहिलो सशक्त दुःखान्त नाटककारका रूपमा स्थापित छन् । काव्यात्मकता र बौद्धिकताको सम्मिश्रणले समका नाटकहरू पाठ्यनाटकको कोटिमा पर्न जान्छन् । पात्र बहुल प्रयोग पनि समको कमजोरी हो र यो उनको एक प्रवृत्ति पनि हो । सीमित कमजोर पक्षलाई छाडेर सम अब्बल दर्जाका नाटककार हुन् । उनले नेपाली नाटकलाई आधुनिक रूप दिएका छन् भने आधुनिक नेपाली साहित्यको एउटा फराकिलो पाटो एकलै निर्माण गरेका छन् । यो नेपाली साहित्यमा समले दिएको ठूलो योगदान हो ।

३.२. समका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकको चिनारी

३.२.१. अमरसिंह नाटकको चिनारी

अमरसिंह समको ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित भई लेखिएको पद्य नाटक हो । यसको लेखन तथा प्रकाशन वि.सं. २०१० मा भएको हो । यसमा वि.सं. १८७१-१८७२ मा नेपाल र इस्ट इन्डिया कम्पनी (अङ्ग्रेज) बीच भएको युद्ध, त्यस युद्धमा अमरसिंहले देखाएको वीरता तथा सुगौली सन्धिको विषयलाई मूल रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नै आन्तरिक कारणहरूले गर्दा नेपाली जातिले अनुभव गर्नुपरेको सुगौली सन्धिको पीडालाई यस नाटकको मूल कथ्य बनाइएको छ । यसै गरी नेपाल अङ्ग्रेज युद्धताकाको नेपाली सामाजिक, सांस्कृतिक अवस्थाको प्रस्तुति पनि नाटकमा भएको छ । तत्कालीन समाजमा पतिको मृत्यु भएपछि पत्नी सती जाने सामाजिक यथार्थता भक्ति थापाको मृत्युपछि उसका दुई पत्नीहरू सती गएको प्रसङ्गले देखाएको छ भने मारुनी, गाइने, पुर्सुङ्गे आदिको प्रसङ्गले सांस्कृतिक महत्त्व समेत देखाएको छ ।

अमरसिंह नाटकको नामकरण नायकको नामबाट गरिएको छ । नायककै केन्द्रीयतामा नाटकको रचना गरिएकाले र यो नाटक चरित्रप्रधान नाटक भएकाले यस नाटकको शीर्षकले सार्थकता प्राप्त गरेको छ । अमरसिंह थापाको स्वतन्त्रता प्रेम, देशप्रेम, आत्मसम्मान, कार्यकुशलता, वीरता, सरलता, एकनिष्ठता आदि सबै गुण नाटककार समले यस नाटकमा बडो योग्यतापूर्वक देखाएका छन् (ज्ञवाली, २०४९; ८) । इतिहासको पृष्ठभूमिमा सम्भावनाको मासु थुपारेर ऐतिहासिक नाटक लेखिन्छ भन्ने मान्यता राख्ने समले अमरसिंहलाई कविता नाटक बनाएर आफ्नो क्षमता अनुसार गहनाहरूले सिँगारेको तर ऐतिहासिक घटनालाई जानीजानी घात नगरेको जनाएका छन् (सम, २०४९; ११) । उनले यो नाटक लेखनको आधार सूर्यविक्रम ज्ञवालीको अमरसिंह थापाको जीवनीलाई बनाएका छन् ।

अमरसिंह नाटक चार अङ्क र चौध दृश्यमा संरचित छ । यस अन्तर्गत पहिलो र दोस्रो अङ्कमा तीनतीन दृश्य तथा तेस्रो र चौथो अङ्कमा चारचार दृश्य रहेका छन् । नाटकमा एउटै सरल कथा प्रस्तुत नभई विभिन्न सहायक तथा प्रासङ्गिक कथाको प्रयोग भएकाले जटिल कथावस्तु देखिन्छ । यसमा अमरसिंह थापा, भक्ति थापा तथा अक्टरलोनीसँग सम्बद्ध कथावस्तु मुख्य कथावस्तु हो । गीर्वाणयुद्ध शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, भीमसेन थापा, नेपाली सिपाही, अङ्ग्रेज सिपाही, दलभञ्जन पाँडे, रङ्गनाथसँग सम्बद्ध कथावस्तु सहायक कथावस्तु हो । यस्तै रामदास र चुनरीबीचको प्रेम प्रसङ्ग, कान्छाकी आमा र श्रीमतीको सन्तानप्रतिको ममता र श्रीमान्प्रतिको स्नेहको भाव, भक्ति थापाका श्रीमती सती गएको प्रसङ्ग तथा गाइनेको प्रसङ्ग प्रासङ्गिक कथावस्तु हो (पोखरेल, २०६५; १०४) ।

नाटक प्रारम्भ हुनुभन्दा अगाडिको प्रस्तावना भागमा सूत्रधारका मुखबाट अमरसिंहको संक्षिप्त जीवनी र युद्ध सम्बन्धी धारणा प्रस्तुत गरिएको छ । युद्धको राम्ररी तयारी नपुग्नुजेल युद्ध गर्नुहुँदैन भन्ने धारणा अमरसिंहको थियो । भारदारी सभाका धेरैजनाले पनि युद्ध गर्न नहुने कुरा गर्छन् तर प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाको अडान युद्ध सुरु गर्ने पछि भन्ने हुन्छ । युद्धको आरम्भ पनि हुन्छ । नेपालीहरूमै एकताको कमी, अविश्वास एवम् देशद्रोहीपना आदिले गर्दा अङ्ग्रेजसामु नेपालको हार हुन्छ र सच्चा देशभक्त सपूत अमरसिंहले देश डुबाएको आरोप सुनी रगत छादेर मर्नुपछि भने बलभद्रजस्ता सपूतले देश छोडेर हिँड्नुपछि ।

अमरसिंह नाटकको कथावस्तु नायक अमरसिंहको व्यक्तिगत जीवन र वीरतासँग मात्र सम्बन्धित नभई देशको पराजय र पीडासँग पनि सम्बन्धित छ । युद्धको चर्चा, युद्धको तयारी, युद्ध र देशप्रेमको अभिव्यक्ति तथा वीरता प्रदर्शनजस्ता कुराहरूले नाटकको कथावस्तुलाई गतिशील तुल्याएका छन् । अमरसिंह अल्मोडा, गढवाल, कुमाउ आदि ठाउँलाई जोड्दै बृहत् नेपालको अभियानमा हिँडेको घटनादेखि अङ्ग्रेज र नेपालबीचको युद्ध, कैयौँ जनता र सैनिकको मृत्यु, भक्ति थापाले समेत वीरगति पाएपछि फेरि घमासान युद्ध भइरहेको बेला सन्धि भएकाले युद्ध रोक्नुपर्ने भन्ने खबर आउँछ । यस खबरले पीडित अमरसिंह मनको आगो शान्त पार्न गोसाइँकुण्ड जान्छ । उसले आफ्ना लागि नेपालको राजकाज मरेको र नेपालको राजकाजका लागि आफू मरेको समाचार पठाउँछ । गोसाइँकुण्डमा एक सामान्य यात्रुको मुखबाट 'अमरसिंहले डुबाए देशलाई' (सम, २०४९; ११५) भनेको सुनेर ऊ रगत छादी मर्छ । यसरी नाटकीय कथानक नायकको व्यक्तिगत सुख दुःखमा मात्र आधारित नभई राष्ट्रिय जीवनका समस्यामा अग्रसर भएको देखाइएको छ ।

प्रख्यात कथामा आधारित **अमरसिंह** नाटकको कथावस्तुमा कौतूहल पक्ष पनि सशक्त रूपमा रहेको छ । नाटकीय कथाको आरम्भमा युद्ध गर्ने वा नगर्ने भन्ने अवस्थादेखि आरम्भ भएको कौतूहल नाटकको समाप्तिसँगै अन्त्य भएको छ । आरम्भमा युद्ध हुन्छ वा हुँदैन ? युद्ध सुरु भएपछि त्यसको परिणाम के हुने हो ? युद्ध भइरहँदा सन्धिको प्रस्ताव आएकाले युद्ध स्थगित गर्ने वा नगर्ने ? पुनः युद्ध सुरु भइरहेको अवस्थामा सन्धि भएको पत्र आउँदा अमरसिंहको प्रतिक्रिया के हुने हो ? आदि कौतूहलसँगै गोसाइँकुण्डमा रहेका बेला जात्रुहरूले गरेको कुराकानी सुनेका कारण अमरसिंह रगत छादेर मरेपछि कौतूहलको पनि अन्त्य भएको छ ।

अमरसिंह नाटक द्वन्द्वयोजनाका दृष्टिले समेत सबल छ । यसमा विभिन्न अवस्थामा बाह्य द्वन्द्व तथा अन्तर्द्वन्द्व भएको देखिन्छ । युद्ध गर्ने कि नगर्ने वा सन्धि गर्ने कि युद्ध गर्ने भन्ने अवस्थाको संवादमा बाह्य द्वन्द्व रहेको छ । अङ्ग्रेजसँगको सन्धिपछि बाह्य द्वन्द्वको अन्त्य भई आन्तरिक द्वन्द्व रहेको छ । विभिन्न प्रमुख तथा सहायक र गौण पात्रहरूमा अन्तर्द्वन्द्व रहेको छ । बाह्य द्वन्द्वभन्दा अन्तर्द्वन्द्व तीव्र छ र अन्तर्द्वन्द्वकै उत्कर्षमा पुगेर नायकको मृत्यु भएको छ । देशप्रेम र वीरताको सजीव चित्रण नाटकमा भएको छ ।

अमरसिंह नाटकमा पात्र सङ्ख्या धेरै छ; यसर्थ यो पात्रबहुल नाटक हो । यसमा पच्चीसभन्दा बढी पात्रहरू उमेर समेत उल्लेख गरिएका र अन्य एक दर्जनभन्दा बढी पात्रहरू व्यक्तिगत तथा समूहगत नाममा प्रयोग गरिएका छन् । नाटकको नायक वा मुख्य पात्र अमरसिंह थापा हो भने भक्ति थापा, अक्टरलोनि, भीमसेन थापा, गीर्वाणयुद्ध, रामदाससिंह थापा, कान्छो, गजराज, चन्द्रशेखर, हिन्दुरवासीजस्ता पात्रहरू सहायक पात्रका रूपमा आएका छन् । नाटकमा छोटो समय उपस्थित भए पनि धेरै पात्रहरूको भूमिका उल्लेख्य रहेको छ । प्रायः पात्रहरू व्यक्तिगतभन्दा वर्गगत चरित्रमा प्रस्तुत छन् । अमरसिंह थापा, भक्ति थापा, भीमसेन थापा, गीर्वाणयुद्ध, ललितत्रिपुरसुन्दरी आदि इतिहासका यथार्थ पात्रका साथै कान्छो, जुरे, बतासे आदि काल्पनिक पात्रको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

अमरसिंह नाटकको संवाद मूलतः पद्यात्मक रूपमा आएको छ भने सामान्य पात्र तथा अङ्ग्रेजहरूले नेपाली बोल्ने सन्दर्भमा चाहिँ गद्यात्मक संवादको प्रयोग गरेका छन् । मुख्य पात्रहरूले कवितात्मक सूक्तिमय संवाद बोलेका छन् भने सामान्य पात्रहरूले साधारण गद्य भाषा बोलेका छन् । अङ्ग्रेज चरित्रले अङ्ग्रेजी लवजका नेपाली संवाद बोलेका छन् । पात्रको स्तर र भूमिका अनुकूलको संवादले नाटक स्वाभाविक र जीवन्त बनेको छ । नाटकमा प्रयुक्त संवाद भावनात्मक, ओजपूर्ण, उपदेशात्मक रहेको छ भने कतै दार्शनिक भावका लामालामा संवाद वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत भएका छन् (मैनाली, २०५९; १७७) । सर्वश्राव्य संवादको प्रयोग भएको यस नाटकको संवादले कथाको गतिशीलतामा, पात्रको चरित्रचित्रणमा, नाटकीय उद्देश्य प्राप्तमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

यस नाटकको स्थानगत परिवेश नेपालको हनुमान्ढोका दरबार, असनको डबली लगायत काठमाडौँ नजिकका केही स्थान, गोसाइँकुण्ड, कुमाउँ, मकवानपुर, पन्जाव लुधियाना रहेको देखिन्छ । कालगत रूपमा नाटकले वि.सं. १८७१ को नेपाल र अङ्ग्रेजबीचको युद्धलाई प्रस्तुत गरेकाले तत्कालीन समय देखिन्छ । युद्ध गर्ने वा नगर्ने भन्ने स्थितिमा आरम्भ भएको नाटक युद्ध र पछि सन्धि भएपछि अमरसिंह युद्ध मैदानबाट नै गोसाइँकुण्ड पुगेको तथा गोसाइँकुण्डमा उसको मृत्यु भएपछि टुङ्गिएको छ । ऐतिहासिक तथ्यका आधारमा अमरसिंह थापा सं. १८७२ को फागुन २४ मा सुगौली सन्धि भएपछि अर्को वर्ष अर्थात् सं १८७३ को जेठ महिनामा मात्र गोसाइँकुण्ड यात्रामा निस्किएको बुझिन्छ (पन्त, २०६४; ६) तर नाटकमा सुगौली सन्धि लगत्तै गोसाइँकुण्ड गएको भनिएकाले र महिनाको पनि उल्लेख नगरिएकाले केही छोटो अवधि प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यस्तै युद्ध गर्ने वा नगर्ने भन्ने मनस्थिति, युद्ध आरम्भ, युद्धको त्रास र अन्योलको परिवेश नाटकमा सिर्जित छ भने विभिन्न सामाजिक, सांस्कृतिक परिवेश, मृत्यु, रक्तपातजस्ता दृश्यले युद्धको वातावरण विश्वसनीय बनेको छ ।

नाटकको भाषा पद्यात्मक तथा गद्यात्मक रूपमा प्रस्तुत भएको छ । अङ्ग्रेजी शब्दको प्रयोग तथा अङ्ग्रेज चरित्रका अङ्ग्रेजी लवजको नेपाली भाषाको प्रयोगले भाषा थप जीवन्त बनेको छ । मुख्य एवम् सहायक पात्रहरूले स्तरीय पद्य भाषा प्रयोग गरेका छन् भने गौण पात्र तथा अङ्ग्रेज पात्रहरूले गद्य भाषा प्रयोग गरेका छन् । पद्यात्मक शैलीको भाषा भए पनि सरल र सहज छ । यस्तै अभिनेयात्मक दृष्टिले पनि नाटक सशक्त छ । लेखक सम स्वयम् नाट्यनिर्देशक र अभिनेता भएकाले पनि यसको दृश्यविधान तथा अभिनय पक्षमा ध्यान पुगेको देखिन्छ । यसमा आङ्गिक, वाचिक, आहार्य तथा सात्विक अभिनयको निर्वाह भएको छ ।

नाटकीय उद्देश्यका दृष्टिले **अमरसिंह** नाटक उल्लेख्य रहेको छ । यसमा नेपालको गौरवमय इतिहासको स्मरण गराई सबै नेपालीहरूलाई देशका लागि कर्तव्य पथमा लाग्न आह्वान गरिएको छ । देशप्रेम र वीरताको उच्च अभिव्यक्ति दिएको यस नाटकले नेपाली जातिको स्वाभिमान र आत्मसम्मानलाई उठाएको छ । नायकको दुःखान्त तथा देशकै दुःखान्त स्थिति देखाएर दुई किसिमको फलागम प्रस्तुत गरिएको यस नाटकमा इतिहासको उल्लेख्य घटना तथा त्यसमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका महान् वीर अमरसिंह थापा तथा भक्ति थापाको योगदानलाई नाटकीय रूपबाट सम्पूर्ण नेपालीसामु राख्ने उद्देश्य पनि नाटककारको रहेको देखिन्छ ।

३.२.२. भीमसेनको अन्त्य नाटकको चिनारी

भीमसेनको अन्त्य नाटक नेपालको इतिहासको विषयवस्तुलाई आधार मानेर लेखिएको दुःखान्त पद्य नाटक हो । यस नाटकको लेखन वि.सं. २०१२ मा र प्रकाशन वि.सं. २०२८ मा भएको हो । २०२८ को साभा पुरस्कार प्राप्त यस नाटकमा नेपालको इतिहासमा देशका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिएका भीमसेन थापाको जीवनीसँग सम्बद्ध वि.सं. १८९४ र १८९६ सालका साउन महिनाका घटनालाई मुख्य विषयवस्तु बनाइएको छ । राजा र राज्यका लागि निश्छल रूपले काम गर्दागर्दै तत्कालीन राजा श्री ५ राजेन्द्रका कान्छा छोरा देवेन्द्रको कालगतिले मृत्यु भएकामा भीमसेन थापाले विष खुवाउन लगाई मारेको भन्ने भुटो आरोप लगाएर भीमसेनलाई षड्यन्त्रपूर्वक जेल हाली मर्न विवश तुल्याइएको घटना यस नाटकको मूल कथ्यका रूपमा आएको छ । यसमा भीमसेन थापाको सम्पत्तिबाट विपत्तिमा पतन भइरहेको स्थिति र तत्कालीन दरबारिया वातावरणको सजीव चित्रण भएको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकको नामकरण नायकको नामका आधारमा गरिएको छ । नाटकमा नायक भीमसेन थापाको मृत्युसम्मको अवस्था देखाइएको छ । नायक भीमसेनलाई नै केन्द्र मानेर नाटकको रचना गरिएकाले र प्रस्तुत नाटक चरित्रप्रधान नाटक भएकाले नाटकको शीर्षक अर्थमूलक बनेको छ । नेपालका तत्कालीन मुख्तियार (प्रधानमन्त्री) भीमसेन थापाले आफ्नो जीवनको अन्तिम समयमा भोग्नुपरेको पीडा देखाउँदै नायकको दुःखद अवस्था प्रस्तुत गरिएकाले र त्यही दुःखान्ततालाई बुझाउन शीर्षकमा 'अन्त्य' शब्दकै प्रयोग गरिएकाले अभिधात्मक रूपमै **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको नामकरण औचित्यमूलक बनेको छ । इतिहासमा उल्लेख भए अनुसार भीमसेन थापा देशभक्त,

राजभक्त, कूटनीतिज्ञ, दूरदर्शी, इमानदार आदि गुणले युक्त व्यक्ति थिए । त्यस्ता व्यक्तिको षड्यन्त्रपूर्वक भएको दुःखद अन्त्यलाई यस नाटकले देखाएकाले **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको शीर्षक अत्यन्त सार्थक रहेको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटक आठ अङ्कमा संरचित छ तर अङ्क अन्तर्गत दृश्यमा विभाजन नगरिएकाले यसको संरचना अलग किसिमको रहेको छ । प्रख्यात कथावस्तुमा आधारित यस नाटकको मुख्य कथावस्तु भीमसेन थापा, श्री ५ राजेन्द्र, साम्राज्यलक्ष्मी, रणजङ्ग, कुलराज, रङ्गनाथ आदिसँग सम्बन्धित छ । यस्तै एकदेव, जगतनैनी आदिसँग सम्बद्ध कथावस्तु सहायक कथावस्तु हो । विश्वेश्वरी, भाजुमान, चित्री, नाउ, सन्देशवाहक, सिपाहीहरू, नागरिकहरूसँग सम्बन्धित कथावस्तु प्रासङ्गिक कथावस्तु हो (पोखरेल, २०६५; २७५) । मूल कथावस्तुलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउन सहायक कथावस्तुले अनुकूल वातावरणको सिर्जना गरेको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकको कथावस्तु ऐतिहासिक भए पनि कथावस्तुको विकासमा नाटककारको कल्पनाको पनि भूमिका देखिन्छ । नाटकको नायक भीमसेन थापालाई राजा राजेन्द्रले कान्छी रानी राज्यलक्ष्मीको सल्लाह अनुसार चौसल्ला दिन्छ भने जेठी रानीको सल्लाह अनुसार रणजङ्गलाई सर्वस्व फिर्ता दिन्छ र कुलराजलाई सर्वस्व फिर्ता सहित कपरदार पद पनि दिन्छ । दिनानुदिन आफ्ना शत्रुहरूको पदोन्नति भएको देखेर भीमसेनले राजदूत भएर चीन जान पाऊँ भन्ने आग्रह राजासँग गर्छ । राजाले विरामी भएको कान्छो राजकुमार देवेन्द्रको उपचार गराई निको भएपछि मात्र चीन जान दिने कुरामा सोच्ने बताएपछि भीमसेनले एकदेव वैद्यलाई ल्याएर उपचार गराउँछ तर राजकुमारको मृत्यु हुन्छ । भीमसेनमाथि राजकुमारलाई विष खुवाउन लगाई मारेको आरोप लाग्छ र वैद्यहरू लगायत भीमसेन पनि जेल पर्छ । पुष्ट प्रमाण नभएका कारण भीमसेन जेलमुक्त हुन्छ ।

भीमसेन जेलमुक्त भएको दुई वर्षपछि रणजङ्ग प्रधानमन्त्री बनेका बखतमा पुनः षड्यन्त्र चल्छ र भीमसेन फेरि जेल पर्छ । भारदारी सभामा भीमसेनले आफू निर्दोष रहेको तर्क निर्भीकताका साथ राख्छ । राजाले आफैले मुद्दा हेरेर निर्णय गर्ने तयारी गरेका अवस्थामा पाँडेहरूको षड्यन्त्र अनुसार कुलराज पाँडैले भीमसेन थापालाई जेलभित्रै भुटो समाचार सुनाउँछ । भीमसेनकी मुखिनीलाई नाङ्गै पारी तिलङ्गाहरूका अगाडि भण्डारा दिइने भएको र त्यो दृश्य भीमसेनले समेत हेर्नुपर्ने भन्ने उक्त भुटो खबर सहन नसकी अपमानपूर्वक बाँचुभन्दा मर्नु नै असल हुने ठानेर भीमसेन सिसाले सेरिएर मर्छ । नाटकको मुख्य कथा यही नै हो । यो कथा आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा प्रस्तुत भएको छ ।

नेपाली इतिहासको प्रसिद्ध कथामा आधारित **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा कौतूहल पक्ष पनि सशक्त रहेको छ । नाटकीय कथाको पृष्ठभूमिमा थापा पक्ष र पाँडे पक्षका बीचमा एक आपसमा वैरभाव रहेको बुझिनाले आरम्भदेखि नै भावकमा कौतूहल उब्जन्छ । भीमसेन थापाले चौसल्ला पाउँदा पाँडे पक्षको सर्वस्वहरण फिर्ता हुनुजस्ता क्रियाकलापका कारण थापा पक्षभन्दा पाँडे पक्ष सशक्त बन्दै गएको देखिएकाले कौतूहल पनि बढ्दै जान्छ । नाटकको अन्त्यमा भीमसेन थापाको मृत्युपछि मात्र कौतूहल शमन हुन्छ ।

यसै गरी प्रस्तुत नाटकको कथावस्तु बाह्य एवम् आन्तरिक द्वन्द्वले सम्पन्न छ । द्वन्द्वको पृष्ठभूमि थापा खलक र पाँडे खलकका बीचको शत्रुताले बढाएको भए पनि आआफ्ना स्वार्थले गर्दा अन्य शक्तिहरू पनि यसमा सम्मिलित हुन्छन् र द्वन्द्वले उग्र रूप लिई दुःखान्त घटित पार्दछ (उपाध्याय, २०५२; २४७) । यहाँ बाह्य द्वन्द्वभन्दा आन्तरिक द्वन्द्वले चरमोत्कर्षता पाएको छ र यसैले नाटकीय उचाइ पनि बढेको देखिन्छ । नाटकमा देखिएको द्वन्द्व दरबारिया जालझेल, पदलोलुपता तथा षड्यन्त्रसँग सम्बन्धित छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूका कारण पनि तत्कालीन दरबारिया यथार्थता भल्किएको छ । प्रमुख पात्रको सहयोग तथा विरोधका निमित्त अन्य सहायक पात्र सिर्जिएकाले पात्र योजना छरितो खालको छ । यसमा पात्र सङ्ख्या धेरै नै रहे पनि ऐतिहासिक विषयवस्तु भएकाले त्यो स्वाभाविक देखिन्छ भने अनावश्यक रूपमा पात्रको भिड भने रहेको छैन । उच्च वर्गदेखि निम्न वर्गसम्मका पात्रको चयन र उपयोग गरिएको यस नाटकमा प्रत्यक्ष रूपमा बीस जना पात्र प्रयुक्त छन् भने केही नेपथ्य पात्रहरू पनि रहेका छन् । भीमसेन थापा र रणजङ्ग पाँडे यस नाटकका प्रमुख पात्र हुन् । श्री ५ राजेन्द्र, रङ्गनाथ, एकदेव, राज्यलक्ष्मी तथा खराब चरित्र भएका साम्राज्यलक्ष्मी, कुलराज सहायक पात्र हुन् । नाटकीय घटनाको चयन अनुरूप र मुख्य पात्र भीमसेन थापाकै केन्द्रीयतामा अन्य पात्रहरू आएकाले यस नाटकको पात्रविधान औचित्यमूलक रहेको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकको संवाद पद्यात्मक रूपमा प्रस्तुत छ । पद्य भएर पनि संवादमा सङ्क्षिप्तता, गतिमयता तथा पात्रानुरूपको प्रयोग छ । एक दुई ठाउँमा चिठीका प्रसङ्गमा बाहेक अन्यत्र गद्य संवाद रहेको छैन । संवादका माध्यमबाट नाटककार बालकृष्ण समले तत्कालीन राजनैतिक स्थिति, थापा पक्षको पतन र पाँडे पक्षको उत्थान, राष्ट्र र राजपरिवारप्रतिको भावना, मानवतावादी विचार, पात्रको धैर्य, साहस र वीरत्वको चेतना, नायकको चरित्रमा विद्यमान अदम्य साहस, दृढ स्वाभिमान, राष्ट्रभक्ति र राजोत्थानमूलक कर्तव्य परायणतालाई प्रस्तुत गरेका छन् (पोखरेल, २०६५; २९८) । यसरी यस नाटकको संवादले नाटकीय कार्यव्यापार गतिशील बन्दै अन्त्यमा करुण भाव प्रकट भई दुःखान्तीय चित्रण हुन पुगेको छ ।

देश काल वातावरणका सन्दर्भमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा स्थानगत परिवेशका रूपमा हनुमान ढोका दरबार र त्यसभित्रका विभिन्न स्थान, एकदेवको घर, भीमसेन थापाको घर आएका छन् । कालगत रूपमा हेर्दा नाटकको लेखन वि.सं. २०१२ मा भए पनि यसले वि.सं. १८९४-१८९६ का भीमसेन थापासँग सम्बद्ध घटनालाई समेटेको देखिन्छ । नाटकमा दुई वर्षको अवधि देखाइए पनि सं. १८९४ साउन ९, १०, १२ गते तीन दिन; वि.सं. १८९६ साउन ४, ५, १४ गते तीन दिन गरी जम्मा छ दिनका घटना नाटकमा प्रस्तुत छन् तर नाटकको पृष्ठभूमिमा चाहिँ त्यसभन्दा धेरै पहिलेको परिवेश रहेको छ । दरबारमा घटित छलकपट, षड्यन्त्र, विश्वासघातजस्ता विविध कार्यको प्रस्तुति, भीमसेन थापाको मानसिकता, ऊ सेरिएको दृश्य आदि यसमा परिवेशका रूपमा आएका छन् (कार्की, २०५९; १३२) । तत्कालीन समयको राजदरबार र त्यसकै सेरोफेरोमा घटित घटनालाई नाटकले परिवेश बनाएको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटक पद्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा समले आफ्ना अन्य कविता नाटकमा भैं अतुकान्त अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गरेका छन् । कवितात्मक भाषा भए पनि त्यो सरल, सहज, बोधगम्य र प्रभावकारी शैलीमा प्रस्तुत छ । उच्च वर्गदेखि निम्न वर्गसम्मका सबै पात्रहरूले पद्य शैलीकै भाषा प्रयोग गरेका छन् । नेपाली भाषामा प्रचलित तत्सम तथा आगन्तुक शब्द र नेपालीपनका अनुकरणात्मक एवम् भर्त्सा शब्दको प्रयोग भएको छ । सरल र स्वाभाविक पद्य शैलीमा इतिहासको चित्रण गरिएकाले प्रस्तुत नाटक भाषाशैलीगत दृष्टिले सबल र सक्षम बनेको छ । यो नाटक अभिनयका दृष्टिले पनि सफल नाटक हो । लेखकको रङ्गमञ्चीय अनुभवले नाटकको दृश्यविधान सशक्त बनेको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटक नाटकीय उद्देश्यमूलक तथा सन्देशमूलक रहेको छ । इतिहासमा उल्लेख्य योगदान दिएका महान् व्यक्ति भीमसेन थापाको चरित्रलाई देखाएर राष्ट्रवासीलाई राष्ट्रिय एकतामा आबद्ध भई राष्ट्रभक्तिले ओतप्रोत हुनुपर्ने सन्देश नाटकले दिएको छ । राष्ट्रभक्तिको उच्च आदर्श प्रस्तुत गरेको यस नाटकले नेपालको इतिहासको अँध्यारो पक्षलाई देखाएर उज्यालो भविष्यप्रति लाग्न समेत सन्देश दिएको छ । दरबारिया षड्यन्त्र, भाइभारदारहरूको आपसी कलह र वैमनस्यले जातिजातिमा घातप्रतिघात भई भीमसेन थापाजस्तो निस्वार्थ, देशभक्त व्यक्तिको दुःखद अवसान भएको देखाउँदै उसलाई राष्ट्रकै महान् व्यक्तिका रूपमा पुष्टि गर्नु नाटकको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

३.२.३. रणदुल्लभ लघुनाटक नाटकको चिनारी

रणदुल्लभ लघुनाटक हो । यो पनि इतिहासको विषयवस्तुमा आधारित भई लेखिएको नाट्यरचना हो । यस लघुनाटकको लेखन वि.सं. २०१५ मा र प्रकाशन चार एकाङ्की नामक लघुनाटक सङ्ग्रहमा वि.सं. २०२० मा भएको हो ।

रणदुल्लभ लघुनाटकको शीर्षक यसको नायक रणदुल्लभकै नामका आधारमा राखिएको छ । राजकुमार रणदुल्लभको शूरता, वीरता तथा त्याग र आत्महत्याजस्ता कुरा देखाएर दुःखान्तमा टुङ्ग्याइएको यो लघुनाटक चरित्रप्रधान भएकाले र लघुनाटकमा केन्द्रीय चरित्र रणदुल्लभ नै रहेकाले यस लघुनाटकको नामकरण उचित रहेको छ ।

लघुनाटकको कथावस्तु रैखिक रूपमा आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा अधि बढेको छ । पहिले लमजुडले जितेको लिगलिग राज्य पुनः आफूले विजय प्राप्त गरी गोरखा आउन लागेको राजकुमार रणदुल्लभको स्वागतको तयारी गोरखा दरबारमा भएको छ । राजा पृथ्वीपतिले आफ्ना चौध सन्तानमध्ये माहिलो छोरो रणदुल्लभको माया सबैभन्दा बढी लाग्ने कुरा गरेको छ । चक्रेले वीरभद्रलाई राजा पृथ्वीपतिले नराम्रो कुरा गरेको भन्दै रणदुल्लभलाई कुनै ठाउँको राजा बनाउने भनेको भन्ने भुटो कुरा लगाउँछ । रणदुल्लभ दरबारमा आउँदा वीरभद्रले बाहेक अरू सबैले भव्य स्वागत गर्दछन् । रणदुल्लभ र वीरभद्रका बीचमा एकान्तमा द्वन्द्व बढ्ने खालका कुरा हुन्छन् । वीरभद्र राजगद्दीमा बस्न खोज्दा रणदुल्लभले आफूलाई राज्य नचाहिने तर बाबु हुँदैमा दाजु राजगद्दीमा बस्न नमिल्ने कुरा गर्छ । उसले राज्यमा अनर्थ हुने अवस्थामा आफू राज्य नै छोडेर जाने समेत जनाउँछ । वीरभद्रले आफूमा

हुनुपर्ने युवराजका गुणहरू भाइ रणदुल्लभमा भएकाले उसको माया लागे पनि ईर्ष्या हुने कुरा गर्दा रणदुल्लभ अत्यन्त दुःखी बनेको छ । रणदुल्लभ दाजुको पीडा बुझेपछि ज्यादै व्यथित बन्छ भने उसको मनमा द्वन्द्व चलेको बुझिन्छ । आफू राज्यमा बस्दा पनि र राज्य छोडेर जाँदा पनि राम्रो नहुने तथा दरबारमा कलह हुने देखेर ऊ खुकुरीले सेरिई आत्महत्या गर्छ । यसरी नायकको दुःखान्त अवस्थाबाट लघुनाटक टुङ्गिएको छ ।

यस लघुनाटकको आरम्भबाट नै कौतूहल सिर्जना भएको छ । रणदुल्लभको दरबार आगमन र सिन्दुर यात्रासँगै कौतूहलमा तीव्रता थपिन्छ । दाजुभाइबीचका संवादमा अझ सशक्त बनेको कौतूहल अन्त्यमा रणदुल्लभको आत्महत्यासँगै शमन हुन्छ ।

यस्तै द्वन्द्वका दृष्टिले पनि यो लघुनाटक सशक्त छ । आरम्भमै पृथ्वीपतिमा आफ्ना सन्तानहरूका सन्दर्भमा द्वन्द्व देखिन्छ । यस्तै वीरभद्र र रणदुल्लभका संवादमा पनि द्वन्द्व छ भने रणदुल्लभमा रहेको आन्तरिक द्वन्द्वले नै उसलाई आत्महत्या गर्न उद्यत तुल्याएको हो ।

रणदुल्लभ लघुनाटकमा रङ्गमञ्चमा देखिन सक्ने भनिएका पात्रहरू धेरै भए पनि खास उपस्थिति रहेका दस जना पात्रहरू छन् । ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित कृति भएकाले पनि यसमा उक्त सङ्ख्यामा पात्रहरू प्रयुक्त भएका हुन् । यस लघुनाटकका प्रमुख पात्र रणदुल्लभ र वीरभद्र हुन् । यीमध्ये रणदुल्लभ नायक र वीरभद्र प्रतिनायकका भूमिकामा छन् । यस बाहेक पृथ्वीपति, मल्लिका देवी आदि सहायक चरित्र हुन् । चक्रे काल्पनिक पात्र हो भने अन्य सबै इतिहासका पात्र हुन् । सबै सहायक चरित्र लघुनाटकको कथानक तथा प्रमुख चरित्रको सबलताका लागि सहयोगी बनेका छन् ।

रणदुल्लभ लघुनाटकमा कवितात्मक संवादको प्रयोग भएको छ । समले यस लघुनाटकलाई 'कविता नाटक' का रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । संवादकै माध्यमबाट पात्रहरूमा रहेको राष्ट्रभक्ति, पितृभक्ति, भ्रातृप्रेम, ईर्ष्या, द्वेष, डाहा, विद्या, बुद्धि आदिको प्रकट भएको छ । यस लघुनाटकमा रणदुल्लभको स्वगत कथनको प्रयोगले संवाद योजना थप जीवन्त बनेको छ । लघुनाटकलाई गतिशील तुल्याउँदै उद्देश्यमा पुऱ्याउन संवादको महत्ता रहेको छ ।

प्रस्तुत लघुनाटकको वातावरण इतिहासमा आधारित छ । यसको स्थान गोरखाको राजदरबार छ भने राजा पृथ्वीपति शाहको शासनकाल यसको कालगत परिवेश हो । लघुनाटकभित्र चाहिँ रणदुल्लभको स्वागतका लागि गरेको तयारीदेखि आत्महत्यासम्मका घटनाहरू एकदुई घण्टाभित्र घटित भएका छन् । यस लघुनाटकको कथानक तथा चरित्रलाई स्वाभाविक तथा जीवन्त बनाउन ऐतिहासिक परिवेश तयार गरिएको छ । विजयोत्सवको खुसीमा सजाइएको दरबार, ईर्ष्या र ग्लानिले व्यथित वीरभद्र तथा अमृत समान रणदुल्लभ र विष समान वीरभद्रका बीचमा रहेका राजा पृथ्वीपतिजस्ता परिवेशले लघुनाटकमा कुतूहलमय, स्वाभाविक र उद्देश्यपूर्तिमा सहायक वातावरण तयार पारिएको छ । स्थान, काल र कार्यको अन्विति पूर्ण रूपमा मिलाइएको छ ।

रणदुल्लभको भाषा सरल तर कवितात्मक र आलङ्कारिक छ । अनुष्टुप् छन्दमा प्रस्तुत गरिएको भाषिक संवादमा चक्रेजस्ता सामान्य नोकर र दस बसें बालक राजकुमारले समेत अनुष्टुप् छन्दमै वार्तालाप गरेका छन् । राज दरबारमा घटित घटना भएकाले केही राजसी ठाँटका अति उच्च आदरार्थी शब्दको प्रयोग भएको छ । कवितात्मक भाषा भएकाले आलङ्कारिक पदक्रमको प्रयोग छ ।

रणदुल्लभ अभिनेय लघुनाटक हो । अन्वितित्रयको पालना भएकाले यसको रङ्गमञ्च योजना सबल छ । सबै घटनाहरू एउटै मञ्चमा प्रस्तुत गर्न सकिने खालका छन् । यसमा नेपालको राजनीतिक इतिहासको महत्त्वपूर्ण तर इतिहासकारको दृष्टिमा नआएको घटना प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा लेखकले राष्ट्रिय अखण्डता, जातीय स्वाभिमान, राज्यको स्वतन्त्रता, देशभक्तिपूर्ण भावनाजस्ता कुराहरू भावकहरूमा प्रेषित गर्ने उद्देश्य राखेका छन् । नायक रणदुल्लभको उत्कृष्ट राजोचित व्यवहार र वीरभद्रको निकृष्ट व्यवहार देखाउँदै दरबारमा चल्ने मानसम्मान, सङ्घर्ष, विश्वास अविश्वास, शङ्का, ईर्ष्या, प्रेम, आदि क्रियाकलापलाई पनि यस लघुनाटकले सङ्केत गरेको छ । एउटा असक्षम व्यक्तिका कारण अर्को असल, सज्जन तथा सक्षम व्यक्तिले अनाहकमा जीवन गुमाउनुपरेको देखाउँदै वीर, बुद्धिमान् रणदुल्लभको चरित्रका माध्यमबाट सम्पूर्ण नेपालीलाई राष्ट्रिय अखण्डता, स्वाभिमान र त्यागको सन्देश दिनु पनि यस लघुनाटकको उद्देश्य हो ।

समग्रमा पात्र बहुल रणदुल्लभ लघुनाटक इतिहासको शुष्क तथा गम्भीर घटनालाई लिएर साहित्यिक कलात्मकताले रसिलो र जीवन्त पारिएकाले उच्च बनेको छ ।

३.३. निष्कर्ष

नेपालमा निरङ्कुश जहानियाँ शासन चलाइरहेको राणापरिवारमा जन्मेर र सामन्ती दरबारिया भौतिक सुख सयलमा हुर्केका बालकृष्ण सम मानववादी, मानवतावादी, राष्ट्रवादी तथा समतावादी विचार राख्ने लेखक हुन् । उनको जीवनी गौरवमय छ र उनको व्यक्तित्व बहुमुखी छ । नेपाली साहित्यमा विभिन्न विधाका कृति रचना गरे पनि नाट्यलेखनमा उनी सिद्धहस्त छन् । पूर्वीय, पाश्चात्य तथा मौलिक शैलीको उपयोग गरेर विविधतामूलक विषयवस्तुमा नाटक लेखेका उनका विभिन्न एकाङ्की, पूर्णाङ्की, दुःखान्त, सुखान्त; पद्यात्मक, गद्यात्मक नाट्यरचना प्रकाशित छन् । उनका ऐतिहासिक विषयमा पद्यात्मक शैली अँगालेर लेखिएका दुःखान्त नाट्यरचनाहरू अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र रणदुल्लभ हुन् । इतिहासमा उल्लेख्य योगदान दिएका एवम् राष्ट्रियताको प्रतीक बनेका नेपाली वीरहरूको जीवनी र योगदान नाटकीय रूपमा प्रस्तुत गरी इतिहासलाई वर्तमानसँग जोड्ने एवम् राष्ट्रवासीलाई राष्ट्रको हितमा कर्तव्यपथमा लाग्न प्रेरणा दिने उद्देश्य उक्त कृतिहरूमा राखिएको छ ।

अध्याय : चार

अमरसिंह नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधान

नाटककार बालकृष्ण समको अमरसिंह (लेखन र प्रकाशन वि.सं. २०१०) ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित पद्यात्मक दुःखान्त नाटक हो। नाटकको प्रमुख पात्र अमरसिंह थापाको नामका आधारमा यस नाटकको शीर्षक राखिएको छ। यस नाटकले नेपालको राजनैतिक इतिहासमा घटेको एक मुख्य घटना नेपाल अङ्ग्रेजबीचको युद्ध र सुगौली सन्धिको विषय प्रस्तुत गर्दै यसमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने महान् वीर अमरसिंह थापाको चरित्र र दुःखान्त स्थितिको चित्रण गरेको छ। ऐतिहासिक घटनाको ज्ञान दिलाउनु र देशभक्ति एवम् वीरताको सन्देश दिनु यसको मूलभूत उद्देश्य हो। प्रस्तुत शोधकार्यको यस अध्यायमा अमरसिंह नाटकको नाटकीय घटनाको विकासक्रम प्रस्तुत गर्दै यसका दुःखान्तीय पात्रको चरित्र विश्लेषण गरिएको छ।

४.१. नाटकीय घटनाको विकासक्रम

अमरसिंह नाटकको कथा आरम्भ हुनुभन्दा पूर्व प्रस्तावना भाग आएको छ। प्रस्तावनामा सूत्रधारका माध्यमबाट नाटकीय कथाको पृष्ठभूमिका घटनाहरू प्रस्तुत भएका छन्। उक्त पृष्ठभूमि अनुसार अमरसिंहको बाबु भीमसिंह थापा पृथ्वीनारायण शाहको फौजमा रहेको र उसको मृत्युपछि बाह्र वर्षको अमरसिंह सेनामा भर्ना भएको बुझिन्छ। नेपालीपनमा हुर्किएको अमरसिंहले अङ्ग्रेजहरूसँग व्यापारिक सन्धि गर्नुहुँदा भन्दा दामोदर पाँडेले कैद गर्नु; पछि रणबहादुर शाहले उसलाई मुक्त गरेर विशाल नेपालको निर्माणका लागि कुमाउ गढवाल आदि ठाउँमा पठाउनु; तराईको सिमानाका नेपाली गाउँहरूलाई आफ्नो भन्ने अङ्ग्रेजहरूले नेपालका पाल्पा राज्य अन्तर्गतका 'बुटवल' र 'स्युराज' लाई पनि आफ्नो भनेर खाली गराउन खोज्दा अमरसिंहले नमानेकाले वि.सं. १८७१ मा युद्धको घोषणा हुनु; प्रधानमन्त्री भीमसेन थापा लगायत केही व्यक्तिहरू नेपाल अङ्ग्रेज युद्धको पक्षमा तथा अमरसिंह थापा लगायत केही व्यक्तिहरू युद्धको विपक्षमा रहनु एवम् अमरसिंह, बम शाह आदिले नेपालको अनुकूलमा लडाइँको वातावरण नभएको भने पनि प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले लडाइँ गर्नुपर्ने निष्कर्ष सुनाउनुजस्ता नाटकीय कथाको पृष्ठभूमिका घटनाक्रमको जानकारी गराएर प्रस्तावना भाग टुङ्गिएको छ।

अमरसिंह नाटकमा अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्ने निर्णय भएको अवस्थाबाट सुरु भएको नाटकको कथावस्तु अमरसिंहको मृत्युमा पुगेर टुङ्गिएको छ। उक्त घटनाहरूलाई आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ।

प्रस्तुत नाटकमा कथावस्तुको आरम्भमा भारदारी सभा बसेर अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्ने निर्णय भएदेखि अङ्ग्रेजहरूले युद्धको घोषणा नै नगरी नालापानीमा आक्रमण गरेको खबर आएपछि अमरसिंहले देशका लागि लड्नुपर्ने आवश्यकता रहेको कुरा गर्दा सबै जनाले देशका लागि आफ्नो प्राणै

अर्पण गर्ने जनाउनुसम्मका घटनाहरूको अवस्था (पहिलो अङ्क) आदि भाग वा प्रारम्भावस्था हो । यस्तै नेपालको पूर्व र पश्चिमका यात्रुहरू अलमोडानेर भेट भई युद्ध सम्बन्धी गोप्य कुराकानी गरेको अवस्थादेखि दोस्रोपल्ट पुनः युद्ध आरम्भ हुने भएपछि कान्छो लगायतका सर्वसाधारण समेत युद्धका लागि निस्केको अवस्था (दोस्रो अङ्कको आरम्भदेखि तेस्रो अङ्कको अन्त्य) सम्म मध्य भाग वा विकासावस्था हो भने सिन्धुलीगढीनेर अमरसिंहको फौजमा रहेको कान्छो लगायत केही योद्धाको मृत्यु भएको घटनादेखि अङ्ग्रेजसँग सन्धि भएपछि विरक्त भएको नायक अमरसिंह गोसाइँकुण्डमा गएको र उहाँ जात्रुको दुर्वचन सुनी असह्य भएर मरेको घटनासम्मको अवस्था अर्थात् नाटकको अन्त्य (चौथो अङ्क) सम्म अन्त्य भाग वा अन्त्यावस्था हो ।

आदि भाग

अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्ने कि नगर्ने भनी राजा र भारदारी सभा बसेको र युद्ध गर्ने निर्णयमा पुगेको स्थितिबाट नाटकीय कथावस्तुको आदि भाग आरम्भ भएको छ । यस भागमा पहिले युद्ध गर्न नहुने विचार राख्ने रङ्गनाथ, दलभञ्जन आदि पनि युद्ध हुने भएपछि युद्धमा डटेर लाग्ने कुरा गर्नु, अमरसिंह थापा र बम शाहले युद्ध गर्न नहुने आशयको चिठी पठाए पनि भीमसेन थापा लगायतमा त्यसको असर नपर्नु, जित हुने भए लड्नै बेस हुने राजा गीर्वाण र राजमाता ललितत्रिपुरसुन्दरीको समेत आशय रहनु, भीमसेनले इतिहासमा चिनियाँ आक्रमणले पनि जित्न नसकेको नेपालको शक्तिलाई दक्षिणतिरबाट आउने अङ्ग्रेजहरूले भन्नु जित्न नसक्ने जनाउनुजस्ता कुराहरू पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमा आएका छन् ।

दोस्रो दृश्यमा किसन सिंह र हिन्दुरवासीजस्ता व्यक्तिहरू अङ्ग्रेजसँग मिलेर उनीहरूलाई अमरसिंहका योजना, भक्ति थापा र घमण्ड थापाको स्थिति, उनीहरूको सैनिक सङ्ख्या तथा नेपालको भौगोलिक र सामरिक जानकारी गराउनु, अङ्ग्रेजतर्फका अक्टरलोन लगायतले कूटनैतिक षड्यन्त्रद्वारा नेपाललाई कब्जा गर्ने योजना बनाउनु, उनीहरूले अमरसिंहलाई आफूहरू समक्ष आत्मसमर्पण गर्न सल्लाह दिँदै यस्तो गरे वार्षिक पचास हजार रुपियाँ दिने कुरा गर्नु, अक्टरलोनले आफूहरू नेपालको कुनै चिसो ठाउँमा बस्ती बसालेर क्रिस्चियन धर्मको प्रचार गर्न चाहेको कुरा गर्नुजस्ता कुराहरू आएका छन् ।

यस्तै तेस्रो दृश्यमा विभिन्न पल्टनका हुद्दा र सिपाहीहरूले हतियारका रूपमा तरबार, भाला, छुरी, खुकुरीजस्ता ससाना हतियार भए पनि बलबुद्धिको लडाइँ हुन पाउने तर तोपजस्ता ठुला हतियारका कारण बलबुद्धिको लडाइँ हुन नपाएको जनाउनु, अमरसिंहसँग कुरा गर्दै भक्ति थापाले अङ्ग्रेजहरूसित पैसा धेरै भएकाले उनीहरूले नै युद्ध जित्ने कुरा गर्नु, अमरसिंहले हिन्दुस्तानीहरू अङ्ग्रेजपट्टि नलागेर आफूसँग मिल्ने विश्वास व्यक्त गर्दा भक्ति थापाले त्यसमा शङ्का गर्नु र अङ्ग्रेजले चीन र भोटलाई पनि आफ्नो कब्जामा पार्ने उद्देश्य राखेको कुरा गर्नु तथा राजाको आज्ञा बमोजिम चाँडै युद्ध गर्नुपर्ने जनाउनु, अमरसिंहले युद्धको घोषणा नगरी लड्न नहुने जनाउँदै सिपाहीहरूलाई लडाइँको तयारीमा रहन निर्देशन दिनु, लडाइँको घोषणा नै नगरी अङ्ग्रेजहरूले नालापानीमा आक्रमण

गरेको खबर आउनु; भक्ति थापाले आफूहरू देशका लागि शत्रुहरूलाई मार्न तथा मर्न तयार रहेको वीरतामूलक कुरा गर्नु; अमरसिंहले नेपाललाई स्वाधीन बनाउनका लागि लड्नुपर्ने आवश्यकता रहेको जनाउँदा सबै जनाले देश बचाउन आफ्नो प्राणै अर्पण गर्ने जनाउनुजस्ता घटनाक्रमहरू मुख्य रूपमा आएका छन् ।

यसरी सबैजना लड्न तयार भएको घटनाबाट नाटकीय कथावस्तुको आदि भाग समाप्त भएको छ । यस भागमा केही नेपालीहरू अङ्ग्रेजसँग मिलेको र अङ्ग्रेजले नालापानीमा आक्रमण गरेको घटनाबाट असत् शक्ति बलियो भएको बुझिन्छ भने सबै नेपाली सिपाहीहरू एकताबद्ध भएर लडाइँ गर्न प्रेरित भएबाट नेपालको जित हुने कुरामा केही आशावादी हुन सकिने देखिन्छ ।

मध्य भाग

अमरसिंह नाटकको कथावस्तुको मध्य भाग अन्तर्गत दोस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा नेपालको पश्चिम र पूर्व काठमाडौँबाट आएका यात्रुहरू अलमोडानेर भेट भई युद्धको अवस्था लगायत नेपाल पक्षका गोप्य कुराकानी समेत गर्नु; उनीहरूको कुराकानीबाट देहरादुन र नालापानीको युद्धमा पाँचसय सत्तरी जनानात्रै नेपाली बाँचेर अरू मरेको थाहा हुनु तथा चुमरा रानाले अङ्ग्रेज समक्ष आत्मसमर्पण गरेको, बलभद्र रणजोरकहाँ गई बसेको एवम् काजी अम्बर पन्त पनि रुखको बोक्रा खाएर बसेको बुझिनु; अङ्ग्रेजको कब्जामा रहेका चन्द्रशेखरलाई गजराज मिश्रले छुटाएकाले मिश्रको अङ्ग्रेजसँग साँठगाँठ भएको शङ्का गर्नु; नजिकै लुकेर नेपाली यात्रुका सबै कुरा सुनेका अङ्ग्रेजहरूले उनीहरूलाई पक्री साथमा भएको बम शाहले युद्धको विवरण लेखी पठाएको चिठी खोसेर लैजानुजस्ता घटनाक्रम आएका छन् ।

दोस्रो दृश्यमा अमरसिंह थापालाई अङ्ग्रेजहरूले गढवालको राजा बनाउने तथा तीसौँ हजार रुपियाँ उठ्ती हुने जग्गा दिने लोभलालच देखाएर चिठी पठाउनु; अमरसिंहले त्यो चिठी स्वीकार नगरी धुजाधुजा पारेर च्यात्नु र त्यो चिठी ल्याउने अङ्ग्रेज दूतसँग अन्त्यसम्मै युद्ध जारी राख्ने जनाउनु; उनले अब परीक्षाको घडी आएकाले अन्त्यसम्म नै लड्नुपर्छ भन्दै लडाइँमा जान तयार हुनु; भक्ति थापाले पहिला लडाइँमा आफू जाने भन्दै अमरसिंहलाई रोकेर युद्धका लागि पत्नीहरूसित विदा भई फौजको नेतृत्व गरेर हिँड्नु; रामदास र हृदयसिंहको कुराकानीबाट नेपालबाट युद्धको सहयोगका लागि सैनिक, खाद्यान्न र रुपियाँ केही पनि नआएको जानकारी हुनु; रानधानीबाट आएका सेना अलमोडामै बसेको थाहा हुनु; अङ्ग्रेजहरू भोजभतेरमा रमेर लडेको एवम् नेपालीहरू खाली पेट लड्नुपरेको यथार्थता बुझिनु; एक घाइते सिपाही आएर देउथलको युद्धमा भक्ति थापा मारिएको जानकारी दिनु; भक्ति थापाको मृत्युले स्तब्ध भएर बन्दुक र खुकुरी विसाएका सिपाहीलाई अमरसिंहले पुनः जाग्रत पार्नु; सती जान लागेका भक्ति थापाका पत्नीहरूसँग एक नेपाली सिपाहीले दुई वरदान माग्दा उनीहरूले 'नेपालीहरूको विजय होओस्' भने पनि 'अङ्ग्रेजको हार होओस् भन्ने श्राप दिन नसक्ने' जनाउनु; उनीहरूले अमरसिंहलाई भक्ति थापाको रगतको टीका लगाइदिनुजस्ता घटनाहरू घटित भएका छन् ।

तेस्रो दृश्यमा भक्ति थापालाई जलाइरहेको ठाउँमा आएका गाइनेहरू जुरे र बतासेले अमरसिंहसँग आफूहरूले युद्धका लागि तिलङ्गाहरू बटुल्ने कुरा गर्नु र युद्धका लागि प्रेरणा दिने गीत गाउँदै हिँड्नुजस्ता घटनाहरू क्रमिक रूपमा आएका छन् ।

यसै गरी यसै भाग अन्तर्गत तेस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा घमण्ड थापाले युद्ध स्थगित गरी अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्नुपर्ने भनी लेखेको पत्रको आग्रहमा दरबारमा सभा बसी युद्ध स्थगित गर्ने वा नगर्ने भन्नेमा विभिन्न मत हुनु; युद्ध थालेपछि स्थगित गर्नुहुँदैन भन्ने कुरालाई अमरसिंहले तर्कयुक्त कुराले पुष्टि गर्नु; अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्दा नेपालको पतन हुने, स्वाभिमान गिर्ने तथा इज्जत नरहने भन्ने अमरसिंहको राष्ट्रवादी विचारबाट सभामा उपस्थित सबै प्रभावित हुनु र सबैले हात उठाएर कोहोलो गर्दै आफूहरू युद्धका लागि तयार भएको जनाउनु; प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले फेरि सब एक भई युद्ध लड्नुपर्छ भन्दै युद्ध गर्ने निर्णय सुनाउनुजस्ता घटनाहरू आएका छन् ।

दोस्रो र तेस्रो दृश्यमा पुनः हुने लडाइँमा सिन्धुलीगढीमा अमरसिंह, मकवानपुरगढीमा शमशेर राना, हरिहरपुरीमा काजी रणजोरले नेतृत्व गर्ने निधो हुनु; ज्यासलैपिच्छे विभिन्न हातहतियार बन्न थाल्नु; गाइनेहरूले देशभक्ति र वीरभावयुक्त गीत गाउँदै युद्धका लागि हरेक मानिसलाई प्रेरित गर्दै हिँड्नु र त्यसै प्रेरणाबाट जाग्रत भई कान्छो लगायत वीर योद्धाहरू युद्धका लागि निस्कनुजस्ता घटनाक्रमहरू भएका छन् भने चौथो दृश्यमा गाइनेहरूले राष्ट्रभक्तिले ओतप्रोत भएका गीत गाएको तथा त्यसबाट घाँसदाउरा गर्ने व्यक्ति र खेतालाहरूमा समेत प्रभाव परेको देखिन्छ ।

दोस्रो अङ्कको आरम्भमा भएको घटनासँगै सुरु भएको नाटकीय कथावस्तुको मध्य भाग कान्छो समेत युद्धमा लागेको घटना (तेस्रो अङ्कको अन्त्य) बाट सकिएको छ । यस भागमा युद्धमा हार हुन सक्ने मनस्थितिले नेपालले सन्धि गर्न खोजेको अवस्थामा अमरसिंहको दृढ विचारका कारण पुनः युद्ध हुने निश्चित भएको छ भने यसै अनुसार हातहतियारहरू बन्ने र सिपाहीहरू तथा नागरिकहरू युद्धका लागि एकताबद्ध बन्ने क्रम अगाडि बढेको छ । यस भागको महत्त्वपूर्ण घटना भक्ति थापाको मृत्यु हुनु हो । त्यस घटनाबाट केही निराश बनेको भावकको मनस्थिति पुनः सशक्तताका साथ युद्ध हुने भएको, नागरिकहरू एकत्रित भएको तथा हातहतियार बन्न थालेको कुराले केही आशावादी बन्न सक्छ ।

अन्त्य भाग

अन्त्य भाग अन्तर्गत पर्ने चौथो अङ्कको पहिलो दृश्य सङ्केतमूलक रहेको छ । यसमा असनको डबलीमा भएको देवीनाचमा देशको रक्षाका खातिर महाकाली मात्र नभएर विद्याकी देवी सरस्वती र धनकी देवी लक्ष्मीले पनि खड्ग लिनुपरेको रूपकात्मक दृश्य आएको छ । दोस्रो दृश्यमा सिन्धुलीगढीनेरको युद्धभूमिमा कान्छो लगायत केही योद्धाहरूको मृत्यु भएको र केही घाइते भएको अवस्थामा एउटा दूत आएर अमरसिंहलाई अङ्ग्रेजसँग सन्धि भएको पत्र दिनु; आफूहरू लडाइँमा नहादै हार स्वीकार गरी नेपाल दरबारले सन्धि गरेकामा अमरसिंहलाई स्वीकार गर्न नै कठिन हुनु; दूतले हरिहरपुरीगढी र मकवानपुरगढी अङ्ग्रेजले जितेपछि सन्धिपत्रमा लालमोहर परेको कुरा गर्नु; अमरसिंहले दरबारियाहरूले देशको स्वतन्त्रता, राष्ट्रियता र पृथ्वीनारायण शाहको देशप्रेमको

भावनालाई बुझ्न नसकेको बताउनु; दूतले नेपालको विग्रेको अवस्थालाई सुधार्नुपर्ने जनाउँदै अमरसिंहलाई नेपाल फर्कन आग्रह गर्दा उसले देशलाई विग्रहको अवस्थामा राखेर दरबारले अङ्ग्रेजसँग सन्धि गरेकाले आफ्ना लागि नेपालको राजकाज मरेको र नेपालका लागि आफू मरेको भाव प्रकट गर्दै गोसाइँकुण्ड गएर शान्तसँग बस्ने विचार प्रकट गर्नुजस्ता घटना आएका छन् ।

तेस्रो दृश्यमा मकवानपुरपारिको अङ्ग्रेजको छाउनीमा नेपाल अङ्ग्रेजबीच भएको सन्धिपत्र चन्द्रशेखरले घुँडा टेकेर अक्टरलोनिलाई बुझाएको घटना प्रस्तुत भएको छ भने सन्धिपत्र बुझाउन गएका चन्द्रशेखर र उसको छोरो उमाकान्त नेपालको स्वाभिमान गुम्ने गरी घुँडा टेक्नुपर्दा अत्यन्त पीडित बनेका देखिन्छन् । तेस्रो दृश्यमा राष्ट्रिय दुःखान्त भएपछि चौथो दृश्य नायकको दुःखान्तता देखाउनका लागि उपसंहारका रूपमा आएको छ । यस दृश्यमा गोसाइँकुण्डमा विभिन्न जात्रुहरूले आपसमा कुराकानी गर्दै अङ्ग्रेजसँग व्यर्थमा युद्ध गरेर लाखौँ रुपियाँको हानि भएको, सर्वसाधारण नेपालीहरू मरेको, जनतालाई युद्धमा होमेर राजा र काजी दुलो पसेकोजस्ता कुरा गर्नु; यस्तै उनीहरूले काठमाडौँमा अङ्ग्रेजले कब्जा जमाएको भन्दै बेलैमा अङ्ग्रेजलाई रिभाएको भए राम्रो हुने जनाउनु; उनीहरूले कुराकानीकै क्रममा 'अमरसिंहले देशलाई डुबाए' भनेको अमरसिंहले सुन्नु तथा यस्तो दुर्वचन सुनेपछि अमरसिंह रगत छादेर मर्नुजस्ता घटनाक्रमहरू आएका छन् । यसै अवस्थसँगै नाटकको अन्त्य भएको छ ।

अमरसिंहको नाटकीय कथावस्तुको अन्त्य भाग (चौथो अङ्क) मा कथावस्तु क्रमशः ओरालो लागेको छ । युद्धमूमिमा सिपाहीहरूको मृत्यु भएसँगै अङ्ग्रेजसँग सन्धि भएको कागत आउनु र युद्ध रोकिनुजस्ता घटनाले कथावस्तु अन्त्यतिर लागेको छ भने गोसाइँकुण्डमा गएको अमरसिंह जात्रुको मर्माहत वचनवाणका कारण असह्य भई मृत्युवरण गरेको अवस्थाबाट कथावस्तुको अन्त्य भएको छ । यस अन्त्य भाग अन्तर्गत चौथो अङ्कको तेस्रो दृश्यमा देशको वियोगान्त अवस्था र चौथो दृश्यमा नायकको दुःखान्त अवस्था देखाएर नाटकीय सङ्घर्षको पनि अन्त्य गरिएको छ । नाटकीय कथानक नायकको व्यक्तिगत सुखदुःखमा मात्र आधारित नभई राष्ट्रिय जीवनका समस्यामा समेत अग्रसर भएको देखिन्छ ।

४.२. पात्रविधान

अमरसिंह नाटक इतिहासको विषयको उपयोग गरी लेखिएको नाटक हो । ऐतिहासिक विषय भएकैले यसमा प्रायः इतिहासकै पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । नाटककार बालकृष्ण समले यसमा पच्चीस ओटा पात्रहरू व्यक्तिगत नाम र उमेरसहित प्रस्तुत गरेका छन् । ती पात्रहरू हुन् : गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, भीमसेन थापा, गजराज मिश्र, पं. रङ्गनाथ, अमरसिंह थापा, दलभञ्जन पाँडे, रणध्वज थापा, भक्ति थापा, रामदाससिंह थापा, पं. चन्द्रशेखर पाध्या, उमाकान्त पाध्या, हृदयसिंह थापा, जेठी मुखिनी, कान्छी मुखिनी, अक्टरलोन, इनिस, हमिल्टन, व्यायलु, किसन सिंह, हिन्दुरवासी, होन्जा, बुढी, जुरे र बतासे । नाटकमा महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको कान्छो नामको पात्रको उल्लेख नाटकमा पात्रहरूको सूचीमा समावेश गरिएको छैन । एक सिपाही भनेर प्रस्तुत

गरिएको होन्जा यही कान्छो नै हो भन्ने बुझिन्छ । दस वर्षदेखि चौबीस वर्षसम्मका कान्छाका दुई छोराछोरी र श्रीमती 'तरुनी' छन् भने अन्य उमेर उल्लेख नभएका तथा व्यक्तिगत/सामूहिक नामका रूपमा आएका पात्रहरू नेपाली पल्टन माइबक्स, इन्द्रदेव, शार्दूलजङ्ग आदिका जमदार, हुदा र सिपाहीहरू; अफिसर र सिपाहीहरू; नागरिकहरू; दूतहरू; मारुनी; पुर्सुङ्गे; देवी; जात्रुहरू र अरूहरू भनिएका पात्रहरू रहेका छन् । यसै गरी अप्रत्यक्ष पात्रहरू बम शाह, घमण्ड थापा, बलभद्र कुँवर, चुमरा राना, जिलेस्पी, अमरसिंहको परिवारका व्यक्तिहरू आदि छन् ।

उक्त पात्रहरूमध्ये अमरसिंह थापा यस नाटकको प्रमुख पात्र वा नायक हो । सहायक पात्रहरूमध्ये भक्ति थापा सहनायकका रूपमा र अक्टरलोनि प्रतिनायकका रूपमा यस नाटकमा प्रस्तुत छन् । अन्य सहायक चरित्रहरूमा भीमसेन थापा, गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, रामदास सिंह थापा, हृदयसिंह थापा, गजराज मिश्र, पं. चन्द्रशेखर पाध्या, कान्छो, हिन्दुरवासी, किसन सिंह, जुरे र बतासे रहेका छन् । यी बाहेक अन्य पात्रहरू गौण तथा अति गौण चरित्रका रूपमा आएका छन् । नाटकमा ऐतिहासिक तथा काल्पनिक दुवै थरि पात्रको प्रयोग भएको छ । गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, भीमसेन थापा, अमरसिंह थापा, भक्ति थापा, गजराज मिश्र, पं. रङ्गनाथ, दलभञ्जन पाँडे, रणध्वज थापा, रामदाससिंह थापा, पं. चन्द्रशेखर पाध्या, उमाकान्त पाध्या, हृदयसिंह थापा, अक्टरलोनि, इनिस, हमिल्टन, ब्वायलु, किसन सिंह, हिन्दुरवासी, जेठी मुखिनी, कान्छी मुखिनी, सिपाहीहरू, गोरा अफिसर र सिपाहीहरू, दूतहरू ऐतिहासिक पात्र हुन् । होन्जा भनिएको कान्छो, बुढी, तरुनी, केटाकेटी, जुरे, बतासे, नागरिकहरू, पुर्सुङ्गे, मारुनी, जात्रुहरू आदि यस नाटकका काल्पनिक पात्रहरू हुन् । यी गौण तथा अति गौण चरित्रमध्ये केहीको भूमिका उल्लेख्य देखिए पनि खास चारित्रिक विकास भएको छैन ।

यहाँ प्रमुख, सहायक र अन्य पात्रको दुःखान्तीय चरित्रको विश्लेषण गर्दै नाटकको दुःखान्तता तथा नाटकीय कार्यव्यापारमा तिनीहरूको भूमिकाको उल्लेख गरिएको छ ।

४.२.१. प्रमुख पात्र र दुःखान्तीयता

अमरसिंह नाटकको प्रमुख दुःखान्तीय चरित्र अमरसिंह थापा नै हो । अमरसिंहको आफ्नो चरित्रदोष र नियतिका कारण उसको मृत्यु भएको देखिन्छ ।

अमरसिंह थापा

अमरसिंह नाटकमा नेपाली इतिहासमा अमर विभूतिका रूपमा प्रसिद्ध अमरसिंह थापालाई प्रमुख पात्रका प्रस्तुत गरिएको छ । नाटकको प्रस्तावनामा भनिए अनुरूप अमरसिंह थापा वीर सिपाही हो । रन्जै थापाको नाति तथा भीमसिंह थापाको छोराका रूपमा गोरखाको सिरानचोकमा उसको जन्म भएको थियो । उसको बाबु भीमसिंह थापा पृथ्वीनारायण शाहको सेनामा भारदार (उमराव) रहेको र ऊ युद्धमा मारिएपछि बाह्र वर्षकै उमेरमा अमरसिंह सेनामा भर्ना भएको बुझिन्छ ।

अमरसिंह नाटकको नामकरण अमरसिंह थापाकै नामका आधारमा गरिएको छ । नाटकमा आरम्भदेखि अन्त्यसम्मका घटनामा अमरसिंहकै केन्द्रीयता रहेको छ । अमरसिंहको उपस्थिति पहिलो अङ्कको तेस्रो दृश्यदेखि मात्र भए पनि नाटकको प्रस्तावना उसमै केन्द्रित छ । अङ्ग्रेजसँग युद्ध भइरहेको अवस्थामा सुगौली सन्धि भएर युद्धको अन्त भएको छ तर पनि सन्धिको कारण विरक्त भएर गोसाइँकुण्डमा गएको अमरसिंहको मृत्यु भएको अवस्थामा नाटक तन्किएको छ । नीतिनिर्माण र निर्णयमा उसको नभएर ऊसभन्दा माथिका राजा, राजमाता तथा प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाको निर्णायक भूमिका भए पनि सैन्य सञ्चालनमा उसको मुख्य भूमिका छ । अमरसिंह सरकारको आदेशमा चलनुपर्ने सेनापतिको रूपमा प्रस्तुत छ तापनि युद्ध सञ्चालनको पूर्ण जिम्मेवारी उसैको छ र युद्ध उसकै नेतृत्व र निर्देशनमा लडिन्छ, योद्धाहरू उसैका आदेशमा क्रियाशील हुन्छन् (उपाध्याय, २०६१; १०१) । राजा, राजमाता, प्रधानमन्त्री, राजगुरु आदि उच्च व्यक्तित्व सहायक पात्रका रूपमा नाटकीय कार्यव्यापारमा सहभागी छन् । यसरी नाटकीय सम्पूर्ण घटनाहरू अमरसिंहमा केन्द्रित रहेकाले अमरसिंह नै यस नाटकको नायक हो ।

अमरसिंह दूरदर्शी व्यक्तित्व हो । उसले नेपालपक्षको सैन्यशक्ति सशक्त नभएकाले शक्ति सञ्चय होउन्जेल अङ्ग्रेजहरूलाई सन्धिको बहानामा भुलाउनुपर्ने कुराको उल्लेख पत्रमार्फत गरेको छ । रङ्गनाथ दलभञ्जन आदि केही व्यक्ति समेत उसकै पक्षमा छन् तर भीमसेन थापाको अपरिपक्व निर्णयले युद्ध भएको बुझिन्छ । नेपालको सैन्य शक्ति कमजोर रहेकैले युद्धमा पराजय भोग्नुपरेको र पराजित मनस्थितिमै सन्धि गर्नुपर्ने अवस्था आएको देखिन्छ । अमरसिंहको विचार अनुसार यदि नेपालले अङ्ग्रेजको दासता स्वीकार गर्ने हो भने भोलि नेपाल भन्ने शब्दको नामै रहनेछैन; हाम्रो अस्तित्व विलीन हुनेछ; हामीलाई अङ्ग्रेजहरूले दरिद्र बनाउनेछन् । सियो बनेर पसी मुसल बनेर निस्कने अङ्ग्रेजको कूटनैतिक चालासित ऊ परिचित थियो । त्यसैले पहिल्यै युद्ध आरम्भ नगरेको राम्रो तर युद्ध आरम्भ गरिसकेको स्थितिमा सन्धि गर्नु राम्रो हुन्न भन्ने अडान उसको थियो :

“के हुन्छ मेलले ? हाम्रो व्यापार सब गिर्दछ

दरिद्र हुन्छ यो देश (सम, २०४९; ८६)

“सियो बनी छिरेको त्यो बैरी मुशल बन्दछ !

अनि ता उठ् भने उल्ले उठ्नु पर्दछ बस् भने

बस्नुपर्दछ, अस्तित्व उसको पैतालामुनि” (सम, २०४९; ८७)

अमरसिंह अदम्य साहसी, दृढ स्वाभिमानी र अजेय वीर देखिन्छ । वीरताको साक्षात् प्रतिपूर्ति अमरसिंहलाई यस नाटकमा नेपाली वीरहरूको प्रतिनिधि बनाएर उभ्याइएको छ । हरेक बखत राष्ट्रिय गरिमालाई बचाइराख्नका लागि व्यक्तिगत स्वार्थलाई आँखा चिम्लेर राष्ट्रिय स्वार्थलाई सर्वोपरि मान्ने प्रवृत्ति उसमा देखिन्छ । उसले जस्तोसुकै कमजोर स्थितिमा पनि स्वाभिमानलाई बचाएको देखिन्छ । उसले कहिल्यै पनि स्वार्थ र प्रलोभनमा आएर स्वाभिमान गुमाएन । अङ्ग्रेजहरूले अनेक प्रकारका प्रलोभन देखाएर लेखेको चिठीलाई उसले धुजाधुजा पारी च्यातिदिएको छ । उसले कहिल्यै व्यक्तिगत स्वार्थलाई अधि सारेको देखिँदैन । ऊ जीवनभरि राष्ट्रको समस्यामा केन्द्रित भएर लडेको छ । आफू

जीवित रहँदासम्म शत्रुहरूसँग हार स्वीकार नगरी बरु लड्दालड्दै देशका निमित्त सहर्ष बलिदान दिन ऊ तयार देखिन्छ । उसले अङ्ग्रेज दूतसँग पनि आफू अन्त्यसम्मै लड्ने कुरा गरेको छ । आफू युद्ध गर्दागर्दै अङ्ग्रेजसँग सन्धि हुने भएको जानकारी पाउँदा ऊ अत्यन्त निराश बन्छ । हार स्वीकार गर्ने क्षमता उसमा छैन र ऊ भन्छ :

हामी लडिरहेकै छौं बाजी थापेर ज्यानको
 ... ..
 हारेको छैन हामीले खै, छातीमा कतै पनि
 यहाँ गोली म पाउन्न । खै, म खै, कहिले मरें ।
 ... ..

[लाशहरूतिर झुकी]

सुन्यौं शहीद हो, धोखा पच्यो, विश्वासघात भो,
 हामीले मर्न पाएनौं ! बाँच्नेको अब हार भो
 क्षमा नदेओ यो जानाजानीको अपराध हो । (सम, २०४९; १०२)

अमरसिंहको विचार पहिले युद्ध आरम्भ नगर्ने, तर युद्ध आरम्भ भएपछि एकताबद्ध भएर जितको टुङ्गो नलागुन्जेल लड्नुपर्ने भन्ने थियो । योद्धाहरू लड्दै गर्दा हार स्वीकार गरी सन्धि गर्ने भएको उसलाई मन पर्दैन । मुख्य किल्ला नढल्दै ऊ हार स्वीकार गर्दैन :

ठुलो किल्ला सबैभन्दा थियो कीर्तिपुरै त्यहाँ
 त्यो नढल्दै ढल्यौं भन्ने भावना कसरी उठ्यो ? (सम, २०४९; १०३)

सिपाहीहरूले युद्ध गर्दागर्दै राजधानीले हार स्वीकार गरेर गरेको सन्धिबारे ऊ व्यङ्ग्यात्मक टिप्पणी गर्दै क्षोभ प्रकट गर्छ :

सिपाही मार्दछन् धेरै विजयी सरदारले
 देश विग्रहमा सन्धि गर्छ त्यो दरबारले (सम, २०४९; १०६)

६५ वर्ष उमेरको अमरसिंहको यो वीरतापूर्ण आदर्श अनुकरणीय रहेको छ ।

अमरसिंह आदर्श र सच्चा देशभक्त व्यक्ति हो । अमरसिंह नाटकमा उसको चरित्र कतै पनि व्यक्तिगत स्वार्थमा केन्द्रित छैन । ऊ राष्ट्र, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय अखण्डताका लागि कटिबद्ध भएर लागेको छ । नेपाललाई हिमोदेश ठान्ने ऊ यसलाई स्वतन्त्र राख्न चाहन्छ । ऊ विदेशीबाट कोही पनि चुसिन नहुने विचार प्रकट गर्दछ । शार्दूल सिपाहीबाट अङ्ग्रेजहरूले घोषणा नगरी युद्ध सुरु गरेको जानकारी पाएपछि अमरसिंह सबैलाई देशप्रेमी भई देशका लागि बलिदान दिन आग्रह गर्छ :

हेर, लौ भाइ हो, आओ उठेर पटुका कस !
 प्रेमको छाप मारेर देशप्रेम सिकाउँदै
 अगि पाठ पढाएको आमाले पनि बाबुले
 दूधले र पसीनाले रक्तका बिन्दु बिन्दुले

आज नेपाल आमामा छ त्यो कण्ठ बुझाउनु !

अब अग्निपरीक्षाको दिन आयो, डटीकन

उत्तीर्ण हुनुपर्नेछ बलिदान हुँदै हुँदै, -

रहोस् स्वाधीन नेपाल ! ... ..

... .. त्यसैले हात थाप्टछु,

म जन्मभूमिको निम्ति प्राणको भीख माग्दछु ! (सम, २०४९; ४४-४५)

अङ्ग्रेजहरूले गढवालको राजा बनाउने, तीसौं हजार उठ्ती हुने जग्गा दिने भनी राखेको प्रस्तावलाई अमरसिंह महको भिँगो बनाउन खोजेको भन्दै आफ्नो अपमान ठान्छ भने स्वदेशका लागि अन्त्यसम्म नै लड्ने जनाउँछ । राष्ट्रप्रेमको प्रबल प्रवाह प्रवाहित भएको ऊ आफ्नो र परिवारको हितका लागि नभएर राष्ट्रका लागि युद्धमा होमिएको हो । आजीवन देशका निम्ति समर्पित रहेको अमरसिंह गोसाइँकुण्डमा यात्रुका मुखबाट 'अमरसिंहले देशलाई डुबाए' भन्ने सुनेपछि असह्य भई रगत छादेर मरेको छ ।

अमरसिंह भावुक छ र जितलाई भन्दा कर्तव्यलाई महत्ता दिन्छ । ऊ विजेता बन्ने भन्दा देशको विश्वासी बनेर मर्न चाहेको कुरा गर्छ : "मलाई जय चाहिन्न, विश्वासी यस देशको / हुँदैन मृत्यु चाहिन्छ" (सम, २०४९; ६८) । अङ्ग्रेजसँग युद्ध भएर भक्ति थापा लगायत केही योद्धा मारिएपछि घमण्ड थापाको पत्र अनुसार युद्ध थाम्ने बारेमा दरबारको सभामा कुरा हुँदा अमरसिंह थापाले देशका खातिर लडाइँ थालेपछि सन्धि गर्न नहुने भनी प्रभावकारी कुरा गर्छ ।

अमरसिंहमा सेनानायकका रूपमा आफू मातहतका सैनिकहरूप्रति मायाममताको भावना देखिन्छ । ऊ सैनिकहरूको खानपान, बसोबास र आराम विरामको व्यवस्था गर्नाका साथै सैनिकहरूले वीरगति प्राप्त गरेपछि तिनको सम्मानपूर्वक अन्त्येष्टि क्रिया समयमा गराउन दत्तचित्त रहेको छ (उपाध्याय, २०५६; १३०) त्यसैले सैनिकहरू उसको आदेश पाउनासाथ आँखा चिम्लेर आगोमा हाम फाल्न पनि तयार हुन्छन्; उनीहरू ज्यान दिन तयार हुन्छन् :

भक्ति थापा — धन्दा नमान्नुहोस् काजी, अर्पन्छौँ प्राण यो सबै

आगो देखाउनुोस् हाम्रा बन्दो कर्तव्य मार्गको,

लष्कामा पौडँदै हामी त्यसकै माथि तर्दछौँ !

कुल्ची कुल्ची त्यसैलाई मार्दछौँ, कि त उद्दछौँ

सब — हामी यो प्राण अर्पन्छौँ, देशलाई बचाउँछौँ ।

... ..

कसिन्छौँ एक भै हामी ! ज्यान दिन्छौँ सबै जना ! (सम, २०४९; ४५)

अमरसिंहमा प्रबल आत्मविश्वास छ । ऊ सैन्यबलसँगै आत्मबल भयो भने युद्ध जित्न सकिने कुरामा विश्वस्त छ । उसलाई आत्मबल वा आत्मविश्वास छ भने शस्त्र र सेनाको कमीले मात्र धेरै ठुलो क्षति पुग्दैन भन्ने लाग्छ । तसर्थ ऊ भन्छ :

जित्ने पर्दछ हामीले यो विश्वास लियो भने

जित्नेछौं अन्तमा हामी सय वर्ष बिते पनि (सम, २०४९; ८७),

यसै गरी अमरसिंह एकतामा विश्वास गर्छ। व्यक्तिले एकलै केही गर्न सक्तैन भन्दै एकताविना केही नहुने कुरा उसले गरेको छ : एकलै मात्र को सक्छ, गर्न के एकता बिना, संघको बल चाहिन्छ (सम, २०४९; ४५)।

अमरसिंहको चरित्र सहनशील र धैर्यशाली पनि देखिन्छ। ऊ जतिसुकै विपत्तिमा पनि कहिल्यै आफ्नो कर्तव्यबाट विचलित भएको छैन। राजधानीबाट खाद्यान्न र रूपैयाँ नआए पनि कठिन अवस्थामै उसले फौजको नेतृत्व गरेर लडिरहेको छ। भक्ति थापाजस्तो सशक्त सहयोगी योद्धाको मृत्यु हुँदा, आफ्नै फौजका तिलङ्गाहरूले राजीनामा दिई अङ्ग्रेजसँग मिल्दा, दरबारका भाइ भारदारहरू सबैले युद्ध रोकी सन्धि गर्ने निर्णय गर्दा पनि ऊ हतोत्साहित भएको छैन।

अमरसिंह इमानदार छ। आफू इमानदार भएकैले अङ्ग्रेजहरूले पनि युद्धको घोषणा नगरिकन युद्ध गर्दैनन् भन्ने विश्वास गरेको छ। ऊ युद्धको कुशल सञ्चालक र कर्तव्यनिष्ठ सेनापति हो। उसले प्रारम्भमा राम्ररी तयारी नगरी युद्ध गर्न नहुने बरु अङ्ग्रेजलाई सन्धिको निहुँमा अलमल्याउने उपाय गर्नुपर्ने बताएको छ। कर्तव्यनिष्ठ भएकैले प्रधानमन्त्री तथा भारदारको निर्णयलाई शिरोधार्य गरेर युद्धमा अग्रसर भएको छ। युद्धको कुशल नेतृत्वकर्ता भएका कारण भक्ति थापाको मृत्युपछि छिन्नभिन्न र निराश भएको फौजलाई उसले राम्ररी सङ्गठित गरी हौसला प्रदान गरेको छ।

आफ्नो अथक परिश्रम र जीवन अपैर जोगाएको देशको आधाभन्दा बढी भूभाग शत्रुलाई बुझाउने गरी गर्ने भनिएको सन्धि अमरसिंहलाई मान्य हुँदैन। अङ्ग्रेज विरुद्ध युद्ध चलिरहेको बखतमा भक्ति थापाको मृत्यु भएपछि युद्ध रोकेर सन्धि गर्ने भनी गरिएको प्रस्ताव उसलाई मन पर्दैन। अझ आफ्नै छोरो रणध्वजले पनि सन्धिका पक्षमा समर्थन गरेर बोल्दा अमरसिंह आक्रामक बनेर छोराप्रति क्रुद्ध बन्छ :

(उठ्दै) धिक्कार, धिक्कार छ रणध्वज !

यो आगो जिउँदै बाको मुखमा किन भोस्तछस् ?

अझै म सास फेर्दै छु, मरेको छैन छाम्न आ ! (सम, २०४९; ८२)

अमरसिंह एकताबद्ध भएर एक आपसमा र देशमा विश्वास राखी लड्ने हो भने जित्न सकिने तर्क राख्छ। आफू नमर्दै देशको हार स्वीकार गर्नुपर्दा ऊ आत्मग्लानिले पानी भएको छ। पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश र नीतिविपरीत भएको सन्धिप्रति ऊ खेद व्यक्त गर्छ। ऊ आफ्ना लागि नेपालको राजकाज मरेको तथा नेपालका लागि आफू मरेको भन्ने खबर पठाएर सन्धिको जलन सहन नसकी गोसाइँकुण्डतिर लाग्छ। उसले गोसाइँकुण्डमा पनि मानिसहरूले आफ्नै बदख्वाई गरेर हिँडेको देख्छ; सुन्छ। यसैको पीडामा परी ऊ मर्दछ।

दुःखान्त नाट्यमान्यता अनुसार दुःखान्त नाटकको नायकमा हुनुपर्ने विशिष्ट दुःखान्तीय गुणहरू अमरसिंहमा देखिन्छन्। अमरसिंह भद्र नायक हो। ऊ नेपाल र अङ्ग्रेजबीचको युद्धमा

सेनापतिका रूपमा युद्धस्थलमा डटेको छ । ऊ शूर, वीर छ । देशभक्त अमरसिंह स्वाभिमानी छ; सेना नायकमा हुनुपर्ने गुणहरूले युक्त छ । **अमरसिंह** नाटकमा अमरसिंहभन्दा माथिल्ला पदमा रहेर नीति निर्माण गर्ने व्यक्तिहरू अरू नै भए पनि युद्धको व्यवस्था तथा नेतृत्व उसले गरेको छ, अनि नाटक पनि उसैको नायकत्वमा अडेको छ । अमरसिंहको सामान्य पारिवारिक जीवनभन्दा भव्यतर सैन्य जीवनलाई नाटकले प्रस्तुत गरेको छ । अमरसिंह दूरदर्शी, कूटनीतिमा चतुर र युद्धसचेत छ । अमरसिंहमा कुनै उल्लेख्य दुर्गुणहरू छैनन् । ऊ सद्गुणी छ । यी कारणले अमरसिंहको चरित्रमा भद्रता रहेको देखिन्छ ।

औचित्य वा उचितताका दृष्टिले पनि अमरसिंहको चरित्र सबल रहेको छ । अमरसिंह राजपरिवारको व्यक्ति होइन तर राजा र राज्यको रक्षार्थ लड्ने सैन्य प्रमुखका रूपमा सेनापति पदमा आसीन व्यक्ति हो । उसकै सेनापतित्वमा नेपालले अङ्ग्रेजसँग युद्ध गरेको छ । सिपाही तथा सेनापतिका रूपमा अमरसिंहमा जातिगत तथा वर्गगत विशेषताहरू छन् भने राजा, राजमाता एवम् प्रधानमन्त्रीले गर्न खोजेको युद्धविरामको निर्णय परिवर्तन गराउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेकाले उसमा व्यक्तिगत गुणहरू पनि छन् । सेनापतिमा रहनुपर्ने भव्यता, वीरता, साहस, सैन्यकला, नेतृत्वजस्ता गुणहरू उसमा रहेका छन् । **अमरसिंह** नाटक ऐतिहासिक भएको र नायक अमरसिंह पनि ऐतिहासिक पात्र नै भएका कारण उसको चरित्र सहज, स्वाभाविक एवम् जीवन अनुरूप रहेको छ ।

राष्ट्र, राष्ट्रियता र राष्ट्रिय अखण्डताका सन्दर्भमा हेर्दा अमरसिंहको चरित्रमा एकरूपता देखिन्छ । उसले आरम्भमा अङ्ग्रेजहरूसँग युद्ध नगरी सन्धिको विषयमा अलमल्याउने र शक्ति सञ्चय भएपछि युद्ध गर्ने भन्ने विचार राखेको छ, तर युद्ध हुने निश्चित भएपछि कर्तव्यनिष्ठ भई युद्धमा होमिएको छ । युद्ध चलिरहेकै बखतमा सन्धि गर्ने प्रस्ताव आउँदा सशक्त रूपमा तर्कसङ्गत कुरा राखेर ऊ युद्धलाई नै निरन्तर गराउन सक्रिय बनेको छ, भने आफ्नो भावना विपरीत हार स्वीकार नगर्दै सन्धि भएकोमा अत्यन्त दुःखित बनेर राजधानी नफर्की गोसाइँकुण्डतर्फ लागेको छ । यी सबै कार्य अमरसिंहले राष्ट्रभक्तिका खातिर गरेका कार्य हुन् । सन्धिको पीडा रहेकै अवस्थामा सामान्य व्यक्तिका मुखबाट मर्माहत आरोप सुनेपछि ऊ असह्य भएर मृत्युवरण गरेको छ । यी कारणहरूले अमरसिंहको चरित्रमा परिवर्तनशीलता नभई एकरूपता रहेको देखिन्छ ।

अमरसिंहको चरित्र, बोली र क्रियाकलापमा सम्भाव्यताका गुणहरू छन् । नाटकको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म उसको बोली, व्यवहार र कार्यमा असम्भाव्यता देखिँदैन । उसमा एक कुशल योद्धामा हुनुपर्ने गुणहरू पर्याप्त छन् । उसले युद्धका लागि अनुकूल र प्रतिकूल स्थितिको विचार गरेको छ । अमरसिंहको जीवन यथार्थ जीवन हो तर त्यो नाटकमा सामान्य यथार्थभन्दा भव्य र आदर्शमूलक रहेको छ । उसको चरित्र र कार्य यथार्थमूलक भए पनि कुशल चित्रकारको चित्रकारिताजस्तै यथार्थभन्दा सुन्दर, आकर्षक एवम् आदर्शात्मक किसिमको रहेको छ । यसरी अमरसिंहमा भद्रता, औचित्य, एकरूपता, सम्भाव्यता, जीवन अनुरूपता र अनुकृतिमूलक वैशिष्ट्यका गुणहरू रहेका छन् ।

अमरसिंह नाटकको नायक अमरसिंहमा दुःखान्त नाटकको नायकमा रहने सामान्य नायकीय गुणहरू पनि छन् । अमरसिंह सत् चरित्रको नायक हो । आफूभन्दा माथिका राजा, प्रधानमन्त्री आदिको

निर्णय जे भए पनि अमरसिंह राष्ट्रका पक्षमा उभिएको छ तर आफ्नो कर्तव्यबाट पछि हटेको छैन । ऊ कुलीन, वैभवशाली र यशस्वी छ । पहिले युद्ध नगर्ने मनसाय राखे पनि पछि युद्ध भएको अवस्थामा सन्धिको प्रस्ताव आउँदा युद्ध निरन्तर जारी राख्ने भन्ने विचार ऊ राख्छ । भक्ति थापाको मृत्यु तथा कैयौँ सिपाहीले राजीनामा गरेको र कैयौँ सिपाही शत्रुहरूसित मिल्न गएको अवस्थामा पनि युद्ध नै गर्ने भन्ने कुरा गरेका कारण ऊ नितान्त सज्जन पनि देखा पर्दैन । तर, उसलाई खलचरित्रका रूपमा उभ्याउने कुनै खराबी एवम् दुर्गुणहरू उसमा छैनन् । शत्रुहरूलाई पनि आफूजस्तै इमानदार सम्झनु भने उसको कमजोरी हो । राजा र राजपरिवारसँग निकटस्थ व्यक्ति भएकाले अमरसिंह यशस्वी, कुलीन, वैभवशाली देखिन्छ ।

अमरसिंह दुःखान्तीय चरित्र हो । नाटकको फलागमका रूपमा नायक अमरसिंहले मृत्यु भोगेको छ तर त्यो मृत्युमा उसको चरित्रदोषभन्दा पनि नियति बलवान् भएको छ ।

अमरसिंह सेनापति हो तर ऊ भन्दामाथि नीतिनिर्माता एवम् निर्णयकर्ता अरू नै छन् । राजा, राजमाता र प्रधानमन्त्रीको निर्णय र निर्देशनअनुसार उसले काम कर्तव्य गर्नुपर्छ । उसले आफूभन्दा माथिबाट अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्नुपर्ने भनी भएको निर्णयप्रति लिखित असहमति प्रकट गर्दै नेपाली सेनामा शक्तिसञ्चय नभइकन युद्ध गर्न नहुने धारणा राखेको छ । यसै गरी युद्धमा भक्ति थापा सहित केही सिपाहीको मृत्यु भएपछि युद्धविराम गरी अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्ने भन्ने दरबारको प्रस्तावलाई ठाडै अस्वीकार गरी उसले पुनः युद्ध गर्ने अवस्थामा पुऱ्याएको छ भने पछि अङ्ग्रेजसँग गरिएको सन्धिको विरुद्धमा मत व्यक्त गर्दै आफू लड्दालड्दै सन्धि भएकोमा दुःखी बनेको छ । यसरी आफूभन्दा माथिको आदेशप्रति पटकपटक असहमति प्रकट गर्नु उसको चरित्रदोष बनेको छ । यस्तै आफू इमानदार भएभैं शत्रुपक्षको सेनालाई पनि इमानदार ठान्नु उसको कमजोरी बनेको छ । युद्धको घोषणा नगरी लडाइँ सुरु हुँदैन भन्ने उसले ठानेको थियो भने अङ्ग्रेजले युद्धको घोषणाविना नै नालापानीमा आक्रमण गरेको खबर आएको छ । शत्रुपक्षलाई अत्यन्त इमानदार ठान्नु र आफू युद्धको नीति अनुसार मात्र चल्नु पनि उसका चरित्रगत कमजोरी हुन् । देशकै प्रमुख व्यक्ति राजालगायत उच्च भारदारहरूले स्वीकार गरेको सन्धि स्वीकार नगरी आफ्ना निमित्तमा राज्य मरेको अभिव्यक्ति दिएर राजधानी नगई ऊ गोसाइँकुण्डतिर लागेको छ । राजधानीतर्फ नै लागेको भए न उसको अनादर हुन्थ्यो; न सर्वसाधारणको दुर्वचन सुन्नुपर्थ्यो; न त मुटु फुटेर नै मर्नुपर्थ्यो ।

उपर्युक्त विभिन्न चरित्रगत कमजोरी भए पनि अमरसिंहको दुःखान्ततामा ती सबै कारक बनेका छैनन् । आफ्ना लागि नेपालको राजकाज मरेको जनाएर गोसाइँकुण्डतर्फ जाने कार्य मात्र आंशिक रूपमा उसको मृत्युको कारक बनेको देखिन्छ । अमरसिंहको दुःखान्ततामा उसको चरित्रदोषभन्दा पनि नियति बलवान् बनेको छ ।

अमरसिंहको दुःखान्तताको सङ्केत नाटकका विभिन्न कार्यव्यापार र कतिपय पात्रको संवादबाट अभिव्यक्त भएको छ । नाटकको आरम्भमा अमरसिंहको चाहना विपरीत युद्ध हुने निर्णय भएको छ । यस सन्दर्भमा अमरसिंहले लेखेको चिठीमा उसले दरबारमै हुर्केर बढेको व्यक्तिले सिपाहीको गाह्रो

साङ्गो नबुङ्गेर युद्धको घोषणा गरेको भन्ने उल्लेख गरेको छ । यस कुराबाट भारदारको निर्णयले अमरसिंहजस्ता योद्धा सिपाहीलाई गाह्रो परेको कुरा बुझिन्छ । किसन सिंह र हिन्दुरवासीजस्ता नेपालपक्षका व्यक्तिहरू अङ्ग्रेजसँग मिल्न गएका छन् । उनीहरूले नेपालको भौगोलिक जानकारीका साथ नेपालको युद्ध सम्बन्धी रणनीतिक योजना पनि अङ्ग्रेजहरूलाई सुनाएका छन् ।

भक्ति थापाको मृत्युपछि केही नेपाली सिपाहीले बन्दुक त्याग गरेको अवस्थामा अमरसिंहले उनीहरू बन्दुक फालेर अङ्ग्रेजतिर मिल्न जाने कुरा गर्दै नेपालीलाई नेपालीले नै मार्न सक्छन् भने अब नेपालले जित्न नसक्ने शङ्का गर्छ । यो शङ्का सत्य सावित भएको छ । भक्ति थापाका सती जान आँटेका पत्नीहरूसँग एक नेपाली सिपाहीले दुई वरदान मागेको छ । भक्ति थापाका पत्नीहरूले दुई वरमध्ये एक 'नेपालीको जय होस्' भने पनि अर्को 'अङ्ग्रेजहरूको हार होओस्' भन्ने वरदान दिएको देखिँदैन । यसबाट अङ्ग्रेजहरूको पराजय नहुने आशङ्का उब्जिएको छ । उनीहरूले लास बनेका भक्ति थापाको छातीको रगतमा औँला चोपेर अमरसिंहलाई लाइदिँदै जित हार जे भए पनि सधैंभर मनमा नेपाली भाव रहने कुरा गरेका छन् । यहीँ पनि एकातिर उनीहरूले नेपालीको जित नै हुन्न भन्न सकेका छैनन् अर्कातिर लासको रगतको टीका लगाइनाले अमरसिंहको दुःखान्तताको झल्को मिल्छ ।

युद्ध भइरहेको अवस्थामा भक्ति थापाको मृत्यु भएपछि र कतिपय सिपाहीले युद्ध त्याग गरेपछि दरबारमा अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्ने प्रस्ताव हुन्छ । त्यस सन्धिलाई अमरसिंहले स्वीकार गर्दैन । गजराज मिश्रले सन्धि नगरी युद्ध जारी राख्ने अमरसिंहको कुरालाई 'भष्मनीति' मानेको छ भने अमरसिंहले सन्धि गरेपछि सियो बनी छिरेको वैरी मुसल बन्ने (सम, २०४९; ८७) शङ्का गरेको छ । पछि सन्धि भएकाले वैरीको प्रभाव बढ्ने बुझ्न सकिन्छ । अङ्ग्रेजसँग सन्धि भएपछि त्यस सन्धिको खबर लिएर आएको दूतले धोखा अरूबाट नभई आफ्नैले दिने कुरा गरेको छ : "धोखा हुन्न अरूबाट आफ्नैले दिन सक्तछन्" (सम, २०४९; १०४) । यस भनाइबाट पनि नाटकीय भविष्योक्ति भएको छ । सन्धिपछि विरक्त भएर गोसाइँकुण्ड जान लागेको अमरसिंहले आफ्ना निमित्त नेपालको राजकाज मरेको र नेपालका निमित्त आफू मरेको उल्लेख गरेको छ । आफू जीवित छँदै मरेको जनाएकाले अमरसिंहको मृत्यु हुने सङ्केत मिलेको छ ।

अमरसिंह नाटकको नायक अमरसिंहमा प्रशस्त सद्गुणहरू छन् । दूरदर्शी विचार भएको अमरसिंह देशप्रेमी देखिन्छ । वीरतायुक्त उत्साही, धैर्यशाली, पराक्रमी, स्वाभिमानी एवम् दृढनिश्चयी व्यक्ति पात्रका रूपमा अमरसिंह प्रस्तुत नाटकमा उपस्थित भएको छ । मातृभूमिजति प्रिय अरू कुनै विषय हुँदैन भन्ने मान्यता राख्ने अमरसिंह एउटा अदर्श शूर, वीर मात्र नभएर कूटनीतिक व्यक्तित्व र युद्धको सफल नेता पनि हो । तर, युद्धको आरम्भ र अन्त्यचाहिँ उसको इच्छाविरुद्ध भएको देखिन्छ । शत्रुका सामुन्नेमा भुक्तु, हार मानेर हरेस खानु र करमा परेर सम्झौता गर्नु अमरसिंहको विचारमा मृत्युभन्दा पनि घृणित कुरा हुन् । अमरसिंह नेपाली अमर आत्माको प्रतीक हो; नेपाली हृदयको कहिल्यै ननिभ्ने ज्योति हो (सर्मा, २०५०; २२५) ।

अमरसिंहले आफूभन्दा माथिल्लो तहका प्रधानमन्त्री लगायत भारदारहरूले गरेको युद्ध र सन्धि सम्बन्धी निर्णयहरूप्रति पटकपटक असहमति प्रकट गरेको छ । उसले शत्रुपक्षलाई अत्यन्त इमानदार ठानेको छ भने आफू युद्ध नीति अनुरूप मात्र चलेको छ । यस्तै ऊ अङ्ग्रेजसँग सन्धि भइसकेपछि नेपाल राज्यसँग आफ्नो सम्बन्ध टुटेको अभिव्यक्ति दिएर गोसाइँकुण्डतर्फ लागेको छ । यी घटना र कार्य उसका चरित्रदोष हुन् तर उक्त चरित्रदोष अमरसिंहको मृत्युका प्रत्यक्ष कारक बनेका छैनन् । जात्रुपात्रद्वारा युद्धको सम्पूर्ण दोष उसमाथि लगाइएको छ तर त्यो दोषको भागिदार ऊ नभएर भीमसेन थापा आदि अन्य भारदारहरू हुन् । अमरसिंहको मृत्यु न आत्महत्याबाट भएको छ न त कसैद्वारा गरिएको हत्याबाट भएको छ । ऊ भक्ति थापाभैँ लडाइँमा मरेको पनि छैन । उसको समग्र चरित्रदोषको जग अङ्ग्रेजसँग सन्धि भइसकेपछि राजधानी नगई गोसाइँकुण्ड जाने निर्णय गर्नु हो । यस अवस्थामा उसले आफ्ना लागि नेपालको राजकाज मरेको र नेपालको राजकाजका लागि आफू मरेको अभिव्यक्ति दिएर आफू गोसाइँकुण्ड जाने निर्णय गरेको छ । त्यसैले गोसाइँकुण्डको यात्राको निर्णय मात्र अशतः उसको मृत्युको कारक बनेको छ । ऊ गोसाइँकुण्डमा जात्रुका वचनले आहत भई मरेको छ । ऊ एक आदर्श वीर पुरुषका रूपमा नाटकमा देखिएको छ । आफ्नो चरित्रदोष मूल कारण नभई मृत्यु भएकाले उसको मृत्युबाट सघन दुःखान्तीय प्रभाव पर्दैन । यसरी **अमरसिंह** नाटकको नायक अमरसिंहको मृत्यु वीरोचित हुन सकेको छैन तर उसको मृत्युले अपूरणीय क्षतिको अनुभूति भने गराइछाड्छ ।

४.२.२. सहायक पात्र र दुःखान्तीयता

भक्ति थापा

अमरसिंह नाटकमा भक्ति थापा कार्यका दृष्टिले अमरसिंहपछिको महत्त्वपूर्ण चरित्र हो । नाटकमा ऊ पहिलो पटक पहिलो अङ्कको तेस्रो दृश्यमा अमरसिंहसँगै देखा परेको छ । ऊ फौजी सरदारका भूमिकामा उपस्थित भएको छ । अमरसिंह थापाको राष्ट्रवादी चरित्रको अनुयायी भक्ति थापामा देशप्रेम, स्वतन्त्रता, देशका लागि अभूतपूर्व त्याग, अदम्य साहस, सदाचार, कर्तव्यपरायणता र निरन्तर सङ्घर्षशीलताको भाव विकसित भएको छ (पोखरेल, २०६५; २२२) । देशप्रतिको असीम त्याग र बलिदानको कार्यमा भक्ति थापाको चरित्र निर्भर रहेको छ । नाटकमा भक्ति थापाको उपस्थिति धेरै अङ्क दृश्यमा नभए पनि उसको चरित्रमा देखिएको अदम्य उत्साह र वीरताले सिङ्गो नाटकभरि नै प्रभाव पारिरहन्छ । यस नाटकको वीर रसभावको उद्बोधनमा भक्ति थापाको उपस्थिति र कार्यव्यापारले महत्त्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ (गौतम, २०६९; ४९) ।

अमरसिंह नाटकमा भक्ति थापाको उपस्थिति धेरै अङ्क दृश्यमा देखिँदैन । ऊ पहिलो अङ्कको तेस्रो दृश्यदेखि दोस्रो अङ्कको दोस्रो दृश्यसम्म जम्मा तीन ओटा दृश्यमा मात्र उपस्थित छ । थोरै समय उपस्थित भएर हराए पनि नाटकीय प्रभावका दृष्टिले उसको उत्साह र वीरताले सिङ्गो नाटकभरि नै प्रभाव पारेको छ । नायक अमरसिंहको चरित्रपछि भक्ति थापाकै चरित्र सशक्त देखिन्छ । त्यसैले भक्ति थापा **अमरसिंह** नाटकको सहनायक हो ।

भक्ति थापा देशभक्त पात्र हो । उसमा अदम्य तथा अनुकरणीय देशभक्ति पाइन्छ । वीरतापूर्वक लडेर कि शत्रुलाई मारुपर्छ कि देशकै लागि मरुपर्छ भन्ने भाव उसको रहेको छ । ऊ आफ्नो जन्मभूमिको ऋण तिर्नुपर्छ भन्ने अभिव्यक्ति दिन्छ । देशकै निम्ति बाँच्नुपर्छ र देशकै निम्ति मरुपर्छ भन्ने मान्यता उसको छ । उसले आफ्नो राष्ट्र र माटोप्रति अगाध ममता प्रदर्शन गरेको छ । राष्ट्रलाई नै सर्वस्व ठान्ने ऊ देश र स्वतन्त्रताको रक्षार्थ लड्दालड्दै वीरगति प्राप्त गर्न चाहन्छ । उसका नसानसामा देशभक्तिको रगत बगेको छ ।

भक्ति थापाले राष्ट्रिय भावना एवम् वीरताका उच्च र उत्कृष्ट अभिव्यक्ति यसरी दिएको छ :

यै माटाका सबै हामी यै माटोमुनि मिल्नु छ;
मृतभस्म नबन्दैमा भिल्को भैकन बल्नु छ;
जमेर एक दुङ्गो भै दुङ्गाकै हित गर्नुछ,
सोभो गर्नु छ दुङ्गाकै दुङ्गो भैकन लड्नु छ ! (सम, २०४९; ४४)

युद्धको घोषणा नगरिकन अङ्ग्रेजले आक्रमण गरेको खबर पाएपछि अमरसिंहले युद्धका निम्ति लाग्नुपर्ने सङ्केत गर्दा भक्ति थापा देशका लागि प्राण अर्पने अभिव्यक्ति यसरी दिन्छ :

धन्दा नमान्नुहोस् काजी, अर्पन्छौँ प्राण यो सबै
आगो देखाउनुहोस् हाम्रो बल्दो कर्तव्य मार्गको,
लप्कामा पौडै हामी त्यसकै माथि तर्दछौँ !
कुल्ची कुल्ची त्यसैलाई मार्दछौँ, कि त उद्दछौँ (सम, २०४९; ४५) ।

उमेरले सत्तरी वर्ष पुगे पनि भक्ति थापामा युवा सुलभ जोस, जाँगर र वीरोचित उत्साह छ । सामान्य युवकलाई माथ गर्ने खालको उत्साह र आवेश उसमा देखिन्छ । उसले तरवार समातेको मुठी तेल घसेर खोल्नुपर्छ । युद्धका निम्ति विदा हुन लाग्दा उसको मुटु हाँगामा मत्त भएर नाचेको मुनियाँ जस्तै उत्साहमा नाच थाल्छ; उसको उत्साह, फुर्ती र साहस छहराबाट उक्लेका माछाजस्तै छरिता भई माथितिर हुत्तिन्छन्; आँखामा इन्द्रेनी र सासमा तरङ्ग भरिन्छ । ऊ भन्छ :

सत्तरी वर्षको भएँ
यस्तो उमङ्ग मनमा हिजोको दिन सम्ममा
थिएन कहिल्यै, उफ्री हाँगामा मत्त भैकन
नाचिरहेको मुनियाँ जस्तै छ मुटु, रक्तमा
छहराबाट उक्लेका माछा भैं छरिता भई
हुत्तिरहेका छन् उत्साह स्फूर्ति साहस मास्तिर
आँखामा मल्ल इन्द्रेनी, सासभित्रै तरङ्ग छ (सम, २०४९; ५७) ।

भक्ति थापा आफ्नो अन्तस्करणले नेपालको जय हुने ठानेको जनाउँछ । ऊ काजी अमरसिंह समक्ष आफ्नो छोरो हृदयसिंहलाई सुम्पेर देउथलको युद्धमा गई तोपको मुख थुन्ने कुरा गर्छ ।

अमरसिंहले शक्ति सञ्चयका लागि युद्ध गर्न गरेको ढिलाइ भक्ति थापालाई मन पर्दैन । ऊ नेपालीले अरू एसियाली राष्ट्र लगायत कसैको आशा नगरी आफ्नै बलमा शत्रुसँग लड्नुपर्छ भन्ने ठान्छ र खड्ग लिएर लड्न तयार हुन्छ । अमरसिंहले नहतारिन भन्दा भक्ति थापा भन्छ :

जहाँ यता आइरहेका शत्रु भेट्दछु
त्यहाँ गै खड्गले छेक्छु साह्रो चट्टान भैकन
म रोक्छु छालको धक्का ! (सम, २०४९; ३९)

नाटकमा भक्ति थापाको वीरता उदाहरणीय बनेर आएको छ । जातीय स्वाभिमान र राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि हाँसीहाँसी जीवन बलिदान गरेर भक्ति थापाले उदाहरणीय वीरता देखाएको छ । अमरसिंह नाटकमा भक्ति थापालाई जेजस्तो वीरका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ सोही अनुरूप उसको मृत्यु पनि वीरोचित ढङ्गबाट भएको देखाइएको छ (उपाध्याय, २०५६; १३१) । ऊ युद्ध गर्दागर्दै युद्धस्थलमा नै मरेको छ । मातृभूमिको ऋण तिरी नेपालीहरूको श्रद्धाको पात्र भएको भक्ति थापाको अन्त्येष्टिमा अङ्ग्रेजहरूले उसको शवलाई दोसल्ला ओढाउनु र सलामी दिनुले यसको पुष्टि भएको छ ।

भक्ति थापामा दूरदर्शिता रहेको छ । उसलाई आफूहरू आजै अघि नबढे भोलि शत्रुले छापा मार्ला भन्ने भय छ र नभन्दै उसको आशङ्का र अनुमान अनुरूप युद्धको घोषणा नगरिकनै अङ्ग्रेजहरूले नालापानीमाथि आक्रमण गरेका छन् । भक्ति थापाले अङ्ग्रेजसँग प्रशस्त पैसा भएकाले एसियालीहरूले पनि नेपाललाई सहयोग नगर्ने तथा नेपालीहरू अङ्ग्रेजसँग बेचिने आशङ्का पनि गरेको छ । हिन्दुरवासी र किसन सिंहजस्ता व्यक्तिहरू अङ्ग्रेजसँग मिलेको देखिएवाट भक्ति थापाको सोच सत्य सावित भएको छ । युद्धका लागि जति ढिलाइ हुन्छ त्यति नै नेपाल कमजोर हुन्छ र अङ्ग्रेजहरू बलिया हुन्छन् भन्दै ऊ महाराजाको आज्ञा र भारदारहरूको प्रोत्साहन भएकाले युद्ध गरिहाल्नुपर्छ भन्ने धारणा व्यक्त गर्छ ।

भक्ति थापा आज्ञाकारी योद्धा हो । राजा, राजमाता, प्रधानमन्त्री लगायतले अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्ने निर्णय गरेको अवस्थामा राजाज्ञा अनुसार युद्ध थालिहाल्नुपर्ने कुरा उसले गरेको छ :

..... कसैको नपरी भर
लडौँ, लडौँ महाआज्ञा महाराजाधिराजको
लड्नु भन्ने मिल्यो सारा भारदारहरू मिली
प्रोत्साहन दिए लड्ने; (सम, २०४९; ३९)

भक्ति थापामा अमरसिंहको आज्ञा शिरोपर गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । उसले अमरसिंहको आज्ञालाई कहिल्यै उल्लङ्घन गरेको देखिँदैन । हरेक पल युद्धमा होमिन चाहने ऊजस्तो वीरलाई सहयोगीका रूपमा प्राप्त गर्नु अमरसिंहको पनि भाग्य नै हो । भक्ति थापा कतिसम्म आज्ञाकारी र इमानदार योद्धा थियो भन्ने कुरा एक जमदारले भक्ति थापाको लास जलाउँदै गरेको बखतमा उसको प्रशंसा गर्दै अमरसिंहसँग भनेको निम्नलिखित कुराबाट बुझ्न सकिन्छ :

साह्रै दया भएका हुन्, गैगए छिनमा; सधैं
 काजीको सहनी गर्थे हामीसित, कुरा हुँदा
 भन्थे - “आँखा म चिम्लन्छु यदि अमरसिंहले
 आगोमा हाम्फाल भन्छन् भने पनि सरासर
 म हामफाल्छु चिम्लेरै, किन भन्छौ भने उनी
 निःस्वार्थ भावले आफ्ना मान्छेलाई अह्राउँछन् ।” (सम, २०४९; ७१)

भक्ति थापा अमरसिंहले देखाएको आदर्श मार्गमा हिँड्ने वीर योद्धा हो भने महान् राष्ट्रभक्त र राष्ट्रवादी हो । ऊ अमरसिंहजत्तिकै राजनीतिमा कुशल नभए पनि अङ्ग्रेजको साम्राज्यवादी भावना राम्ररी बुझ्दछ । ऊ अङ्ग्रेजहरूको छलकपट र चतुःपाइँका साथै एसियावासीहरूको आपसमा नमिल्ने वरु अङ्ग्रेजहरूसँग मिल्न जाने स्वभावसँग परिचित छ (उपाध्याय, २०५६; १३१) । त्यसैले राजसभाले युद्धको निर्णय गरेपछि, ऊ अङ्ग्रेजहरूसँग लडाइँ गर्न हतारिएको हो ।

यसै गरी भक्ति थापा स्वयम्ले अमरसिंहको निर्देशनलाई नै आफ्नो कर्तव्य मानेर अगाडि बढ्ने कुरा गरेको छ :

धन्दा नमान्नुहोस् काजी, अर्पन्छौँ प्राण यो सबै
 आगो देखाउनुोस् हाम्रो बल्दो कर्तव्य मार्गको । (सम, २०४९; ४५)

भक्ति थापा खरो स्वभाव भएको चरित्र हो । युद्ध गर्ने निर्णय भएपछि, ऊ हरबखत युद्धका लागि आतुर देखिन्छ । ऊ बाहिरबाट खरो स्वभाव भएको र चाँडै रिसाउने किसिमको भए पनि भित्रबाट भने दयालु देखिन्छ । उसको उक्त स्वभाव बुझ्नका लागि ऊ स्वयम् र एक जमादारका निम्नलिखित उद्धरणहरू अघि सार्न सकिन्छ :

भक्ति थापा : प्रोत्साहन दिए लड्ने नेपाल भरको यहाँ
 छ मुख्य वीर जो आज किन व्यर्थै ढिलाउँछ
 मलाई लड्न जा भन्न ? (सम, २०४९; ३९)

जमादार : बानी भने खरो ज्यादै तर जस्तै कडासित
 रिसाए पनि त्यो एकै छिनको मात्र, भित्र त
 साह्रै दया भएका हुन्, (सम, २०४९; ७१)

भक्ति थापा अङ्ग्रेजहरूको कति पनि विश्वास गर्दैन । राजनीतिमा तुलनात्मक रूपमा अमरसिंह जति उच्च पदमा नभए पनि उसले अङ्ग्रेजको साम्राज्यवादी चाल राम्ररी बुझेको छ । ऊ अङ्ग्रेजहरूका पैसामा केही राजा रजौटाहरू विकेको देखेर आफ्नो इज्जत, आफ्नो गौरव र आफ्नो स्वतन्त्रताको रक्षाका लागि एकलै भए पनि नेपाली फौजले अङ्ग्रेजी सेनासित लड्नै पर्छ भन्छ (सर्मा, २०५०; २१९) । ऊ अङ्ग्रेज विरोधी पात्रका रूपमा नाटकमा चित्रित छ । अङ्ग्रेजका अतिरिक्त अरू छिमेकी राष्ट्रहरूप्रति पनि ऊ त्यत्तिकै असन्तुष्ट देखिन्छ । ऊ निडर र उत्साही वीर छ । ऊ राष्ट्रिय एकताको पक्षधर देखिन्छ । “अब लड्नै पऱ्यो नाक राखी राजा र देशको” (सम, २०४९; ४४) भनेबाट

यसको पुष्टि हुन्छ । ऊ उत्साह, उमङ्ग र साहसको प्रतिमूर्ति हो । कसैको पनि अपमान सहन नसक्ने थापामा शत्रुप्रति प्रतिशोधी भावना देखिन्छ । उसमा जिजीविषाभन्दा विजीगिषाको भावना प्रबल छ ।

अमरसिंह नाटकमा अमरसिंहको चरित्रलाई अधिक महत्ता दिइएकाले भक्ति थापाको चरित्र केही ओभेलमा परेको देखिन्छ तर नाटकमा भक्ति थापाको चरित्र र कार्यकै कारणबाट वीरत्वको भाव सशक्त बनेर आएको छ । बुढ्यौली अवस्थाको भक्ति थापा मृत्युसम्म पनि वीरता प्रदर्शन गरिरहन्छ । उसको मृत्युलाई नाटकमा सूच्य बनाइएको छ । युद्धका लागि अमरसिंह लगायत अन्य व्यक्तिहरूसँग विदा भएर गएको उसको मृत्युको खबर अचानक आएको छ । भावकको मस्तिष्क उसको मृत्युका लागि तयार नरहँदै एक्कासि भएको उसको मृत्युले झस्कन्छ ।

युद्ध गर्नका लागि भक्ति थापाले देखाएको अतिशय आतुरता उसको कमजोरी बनेको छ । प्रधानमन्त्री लगायत भारदारहरूले अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्ने निर्णय गरेपछि सेनापति अमरसिंहले युद्धका लागि आदेश दिन ढिलाएको उसलाई मन परेको छैन । युद्धका लागि आतुर बनेको ऊ भन्छ :

..... महाआज्ञा महाराजाधिराजको
लड्नु भन्ने मिल्यो सारा भारदारहरू मिली
प्रोत्साहन दिए लड्ने; नेपालभरको यहाँ
छ मुख्य वीर जो आज किन व्यर्थै ढिलाउँछ
मलाई लड्न जा भन्न ? (सम, २०४९; ३९)

भक्ति थापाको दुःखान्तताको पूर्वसङ्केत पाइने प्रसङ्गहरू नाटकका विभिन्न सन्दर्भमा आएका छन् । नाटकमा भक्ति थापाले आफ्नो पहिलो उपस्थिति भएकै दृश्यमा अङ्ग्रेजहरूसँग पैसा भएकाले उनीहरूकै सङ्ख्या बढ्न सक्ने शङ्का गरेको छ । यस्तै नेपालका व्यक्तिहरू पैसाको लोभमा अङ्ग्रेजसँग मिल्न जान सक्ने कुरा समेत उसले जनाएको छ । उसले देशका लागि आफू माटोमुनि मिल्नुपरे पनि पछि नहट्ने कुरा गरेको छ भने देशका लागि प्राण अर्पने र कर्तव्य पूरा गर्दागर्दै डहनुपरे पनि पछि नहट्ने कुराको उद्गार गरेको छ (सम २०४९; ४५) । यस्तै उसले युद्ध गर्न जाने बेलामा आफ्नो छोेरालाई अमरसिंहको जिम्मामा सुम्पेर हिँडेको छ । यी विभिन्न सन्दर्भबाट भक्ति थापाको दुःखान्तताको सङ्केत पाइन्छ ।

भक्ति थापाको चरित्रमा अदम्य साहस, अद्भुत पराक्रम, अधिक शौर्य, युवासुलभ जोस, जाँगर र वीरोचित उत्साहजस्ता गुणहरू रहेका छन् । उसकै सहभागिताले नाटकमा वीर रस सशक्त रूपमा प्रवाहित भएको छ । उसको अनर्पेक्षित रूपमा भएको आकस्मिक मृत्युले भावकमा त्रासको भाव उब्जिन्छ ।

अक्टरलोन

अक्टरलोन अङ्ग्रेज सेनाको सेनापति हो । **अमरसिंह** नाटकमा ऊ सैनिक जर्नेलका रूपमा उपस्थित छ । ऊ नाटकको मुख्य कथावस्तुसँग सम्बद्ध छ । जसरी नेपाली सेनाको नेतृत्व काजी अमरसिंहले गरेको छ त्यसै गरी अङ्ग्रेज सेनाको नेतृत्व अक्टरलोनले गरेको छ । अक्टरलोनले

जस्तोसुकै दाउपेच गरेर भए पनि नेपालमाथि अङ्ग्रेजको साम्राज्य खडा गर्ने षड्यन्त्र गरेको छ । नाटकको नायक नेपाली सेनाको सेनापति अमरसिंहका कार्ययोजना सफल हुन नदिन र अमरसिंहको उद्देश्यलाई विफल तुल्याउन उसैले मुख्य भूमिका खेलेको छ । त्यसैले ऊ नाटकको खलपात्र हो । नेपालको विरुद्धमा लागेका अङ्ग्रेजहरूको सेना प्रमुख भएकाले ऊ अमरसिंह नाटकको प्रतिनायक हो ।

अक्टरलोन अमरसिंह नाटकमा जम्मा दुईओटा दृश्यमा उपस्थित छ । ऊ पहिलो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा र चौथो अङ्कको तेस्रो दृश्यमा संवादसहित उपस्थित भएको छ । थोरै दृश्यमा देखिए पनि उसको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । लुधियानाको अङ्ग्रेज छाउनीमा अक्टरलोन आफ्नै सहयोगीका साथमा नक्सा हेर्दै गरेको अवस्थामा देखा परेको छ । उसले बल मात्र नभई भौगोलिकताको ज्ञान, सम्बन्धित राज्यको सैन्य अवस्था तथा साधन सम्पन्नता, राष्ट्रिय एकता वा आन्तरिक कलह एवम् फुट आदिको राम्रो ज्ञान र सूचनाको सङ्कलनबाट पनि युद्ध जित्न सकिने कुरामा विश्वास गरेको देखिन्छ (गौतम, २०६६; २४६) ।

अक्टरलोनमा कूटनीतिक चातुर्य रहेको छ । उसले महान् वीर नेपाली सेनापति अमरसिंहलाई समेत धन र पदको लालच देखाएर आफ्नो पक्षमा पार्न खोजेको छ । हिन्दुरवासी, किसन सिंहजस्ता व्यक्तिलाई प्रलोभनमा फसाएर उनीहरूबाट नेपालतर्फको भौगोलिक तथा सामरिक जानकारी लिएको छ । “हँ ! टिम्रो अमरसिंह अहिले कहाँ रहन्छ ?” (सम, २०४९; २८) भनेर प्रथमतः अमरसिंह बस्ने स्थानको जानकारी लिएको छ । यस्तै “उशिट सिपाही कटि छन् ? ” “अमरसिंहको छोरा कहाँ छ, बाबुसितै छ ? नालागढको उटा के छ ?” (सम, २०४९; २८) जस्ता प्रश्न गरेर अक्टरलोनले हिन्दुरवासीबाट नेपालको सैनिक सङ्ख्या, अमरसिंहको पारिवारिक जानकारीका साथ विभिन्न गढहरूको सूचना समेत सङ्कलन गरेको छ । नेपालको सैनिक सङ्ख्या र हतियारको तुलनामा आफूसँग प्रशस्त सैन्य र हातहतियार भएर पनि एकोहोरो युद्धमा नलागी षड्यन्त्रमूलक रूपमा नै भए पनि नेपालीलाई आफ्नो पक्षमा पार्ने नीति लिएको छ । युद्धको घोषणा नगरिकन आक्रमण गरेर होस् वा शत्रुपक्षका दूतलाई कब्जामा लिएर होस् वा शत्रुपक्षका देशद्रोहीलाई प्रलोभनमा पारेर होस् ऊ बलियो बन्दै गइरहेको छ ।

अक्टरलोन अङ्ग्रेजतर्फको सफल सेनापतिको रूपमा चित्रित छ । ऊ परिस्थिति र व्यक्ति हेरेर व्यवहार समेत गर्न सक्छ । किसन सिंहले ‘साहेब, हामी ती जङ्गली पहाडी बन्दरसित मिलेर रुख रुखमा नाच्न सक्तौं, बरु बृटिश सिंहसित हिँड्दै उसको पछि लागेर पुरापात खान राजी छौं’ (सम, २०४९; ३०) भन्दा उसले “भेरी भेरी क्लेभर” (सम, २०४९; ३०) भनेर तुरुन्त विपरीत व्यङ्ग्यद्वारा स्यावासी प्रकट गरेको छ । विरोधीहरूलाई आफ्नो अधीनमा कसरी ल्याउने भन्ने बारेमा उसले धेरै कुराहरू गरेको छ । उसले अमरसिंह थापालाई गढवालको राजा बनाउने र तीसौं हजार उठ्ती हुने जग्गा दिने प्रलोभन दखाएको छ । उसले युद्ध मात्र नभई अनेक योजना र षड्यन्त्रद्वारा नेपालमाथि आधिपत्य जमाउन सकिने कुरा पनि गरेको छ । त्यसैले ऊ नेपालका रजौटाहरूलाई मात्र होइन, नेपाली सेनाका प्रतापी अमरसिंह थापालाई पनि धन, मान र पदको लालच देखाएर भाँड्ने प्रयत्नमा

लागेको छ (सर्मा, २०५०; २१७) । जस्तोसुकै योजना बनाएर भए पनि अक्टरलोन आफ्नो उद्देश्यमा पुगेको देखिन्छ ।

अक्टरलोन युद्ध नीति पालन नगर्ने नीच चरित्र हो । उसको सेनापतित्वको सेनाले युद्धको घोषणा नगरिकन नालापानीमा आक्रमण गरेको छ । अक्टरलोनले अमरसिंहद्वारा गरिएको सन्धि प्रस्तावलाई पनि विश्वास गरेको छैन । नेपालमा आफ्नो साम्राज्य खडा गर्ने कार्यको अभिव्यक्ति उसले यसरी दिएको छ :

हामी ठण्डा देशका मानिस हौं, हिन्दुष्टानमा भने बहुत गरम छ, नेपालको कुनै ठण्डा इलाकामा बस्ने हाम्रो अधिकार छ, कमसे कम एक ऊचा जग्गामा हामी शानू बस्ती बशाल्न चाहन्छौं, त्यहीँ एक गिर्जाघर बनाएर हामी त्यस ड्वारा जनटामा जिजस काइस्टको यो ढर्म प्रचार गर्न चाहन्छौं कि कसैले टिम्रो एक गालामा हिक्राउन आयो भने अर्को गाला पनि अर्को हिक्राइलाई ठापिदेऊ । यस ढर्म अनुसार हामीले पश्चिमको पहाड लियौं भने नेपालले हामीलाई पूर्वपट्टिको पहाड पनि छोडिदिनुपर्नेछ (सम, २०४९; ३१-३२) ।

सेनापति भएर पनि अक्टरलोनको ध्यान युद्धनीतिभन्दा कूटनीतिक चालद्वारा युद्ध जित्ने कुरामा केन्द्रित भएको छ । ऊ कूटनीतिक चालमा कम र युद्धभूमिमा लड्ने कार्य बढी भएको अमरसिंहको चरित्रको विपरीत देखिन्छ । त्यसैले उसको चरित्रमा वीरताको भावनाभन्दा कूटनीति र चालबाजीको भावना बढी देखिन्छ । शत्रुपक्षसँग लडाइँ गरेर मात्र होइन आवश्यक परे सम्मान समेत गरेर प्रभावित पार्ने र आफूतिर आकर्षित गर्ने कलामा समेत ऊ सिपालु देखिन्छ (गौतम, २०६६; २४७) । भक्ति थापाको मृत्युपछि उसको लासमा दोसल्ला ओढाएर सम्मान गर्ने कार्य समेत उसले गराएको छ । यतिमात्र नभई भक्ति थापाको अन्त्येष्टिमा ऊ आफैँ उपस्थित पनि भएको छ । मानवताको आवरणमा शत्रुपक्षलाई आकर्षित पार्ने र उनीहरूको संस्कृतिको जानकारी लिने कार्य गरेबाट अक्टरलोन अवस्था अनुसार कूटनीतिक चाल चल्नमा सिपालु देखिन्छ ।

अक्टरलोनले नेपाललाई सिधै आफ्नो अधीनमा लिनुभन्दा धर्मको प्रचार गर्ने ध्येयले नेपालको कुनै ठण्डा ठाउँमा बस्न तथा नेपालमा धार्मिक सहिष्णुताको पाठ पढाउन चाहेको कुरा गर्छ । ऊ एकातिर युद्ध गरेर नेपाल जित्ने कुरा गर्छ भने अर्कातिर नेपालको ठण्डा इलाकामा बस्ने आफ्नो अधिकार भएको दावी गर्छ । बाहिरबाट उसको व्यवहार जति मिजासिलो र कोमल देखिए पनि आन्तरिक रूपमा भने ऊ स्वार्थी, बेइमान, षड्यन्त्रकारी तथा कुटिल रहेको बुझिन्छ ।

अक्टरलोनमा हठी तथा स्वार्थी चरित्र देखिन्छ । नेपालसँग सन्धि हुने भइसकेपछि सन्धिपत्र लिएर आएको नेपाली दूत चन्द्रशेखरलाई आफ्ना सहयोगीहरू मार्फत उसले घुँडा टेक्न बाध्य तुल्याएको छ ।

नेपालको राष्ट्रिय दुःखान्तताका लागि अक्टरलोनको मुख्य भूमिका रहे पनि नायक अमरसिंहको दुःखान्तताका लागि उसको प्रत्यक्ष भूमिका रहेको छैन । अक्टरलोनले नेपालमाथि विजय प्राप्त गर्नका लागि साम, दाम, दण्ड, भेदको नीति अपनाएको छ । अक्टरलोनको सेनापतित्वमा

अङ्ग्रेजहरूले युद्धको घोषणा नगरिकनै नालापानीमा नेपालीमाथि आक्रमण गरेका छन्; नेपालका पत्रवाहक तथा सन्देशवाहकलाई बीच बाटोमा पक्रेर दुःख दिएका छन् । यस्तै अक्टरलोनिले अमरसिंहलाई लोभ लालच देखाएर आकर्षित गर्न खोजेको पनि छ । धन, पद र मानको लोभ देखाएर हिन्दुरवासी तथा किसन सिंहजस्ता व्यक्तिहरूलाई उसले आफ्नो मुठ्ठीमा पार्न सफल बनेको छ । यी विभिन्न सन्दर्भहरू हेर्दा नेपालको राष्ट्रिय दुःखान्ततामा अक्टरलोनिको कारक बनेको छ ।

नाटकको नायक अमरसिंहको मृत्यु युद्ध गर्दागर्दै अथवा अक्टरलोनिको षड्यन्त्रबाट भएको छैन । अमरसिंह अङ्ग्रेजसँग सन्धि हुने भएपछि युद्धस्थल छोडी गोसाइँकुण्डतर्फ लागेको र कुनै एक साधारण जात्रुको कुरा सुनेर असह्य भई ढलेर मरेकाले नायकको मृत्युमा अक्टरलोनिको प्रत्यक्ष भूमिका रहेको देखिँदैन । तसर्थ नायकको दुःखान्तको मूल कारक ऊ बनेको छैन ।

यसप्रकार अङ्ग्रेज सेनापति अक्टरलोनिको युद्धनीतिभन्दा कूटनीतिक चरित्र भएको, स्वार्थी, षड्यन्त्रकारी पात्रका रूपमा नाटकमा प्रयुक्त छ । अवसर अनुसार क्रूर र मानवीय भाव समेत देखाउने चरित्र उसको रहेको छ । नेपाल, नेपाली र नेपाली राष्ट्रियताको विरुद्धमा रहेको भए पनि नाटकको नायकको दुःखान्तताका लागि भने उसको चरित्र प्रत्यक्ष कारकको रूपमा रहेको देखिँदैन ।

भीमसेन थापा

भीमसेन थापा अमरसिंह नाटकको सहायक पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । ऊ नाटकमा पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमा पहिलो संवादका माध्यमबाट उपस्थित छ । यस नाटकमा उसको भूमिका महत्त्वपूर्ण छ ।

भीमसेन थापा प्रधानमन्त्री एवम् सैनिक जनरल भएकाले दरबार निकट छ । घमण्ड थापाले भीमसेन थापालाई लेखेको पत्रमा “तपाईँ प्रधानमन्त्री मात्रै होइन फौजका सेनापति पनि हुनुहुन्छ” (सम, २०४९; ७६) भन्ने उल्लेख भएबाट सो कुराको पुष्टि हुन्छ ।

भीमसेन थापाको चरित्रमा राष्ट्रवादी चिन्तन र स्वतन्त्रता प्रेमको भाव रहेको देखिन्छ । अङ्ग्रेजहरूसँग लडेर विजय प्राप्त गरी राष्ट्र बचाउनुपर्छ र देशलाई सधैं स्वतन्त्र राख्नुपर्छ भन्ने उद्देश्यले भीमसेनले लडाइँ गर्नुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेको हो । उसले अङ्ग्रेजको नीतिलाई नजिकैबाट अध्ययन र अवलोकन गरेको बुझिन्छ । ढिलो वा चाँडो अङ्ग्रेजको साम्राज्यवादी शक्तिसँग युद्ध अपरिहार्य छ भन्ने कुरामा विश्वस्त भएकाले ऊ युद्ध जति ढिलो भयो त्यति नै बढी नेपालको आन्तरिक अवस्थाको जानकारी अङ्ग्रेजहरूले पाउँछन् भन्ने कुरामा सचेत देखिन्छ । उसले आफ्ना विचार र कार्यले राजा गीर्वाण र राजमाता ललितत्रिपुरसुन्दरीलाई प्रभावित पारेको छ ।

भीमसेन थापा दृढ विचार भएको तथा हठी स्वभावको छ । उसमा आफूभन्दा तल्लो स्तरका भारदारहरूको कुरा सुनेर राम्ररी मनन गर्ने र सर्वसम्मत निर्णय गर्ने क्षमताको अभाव देखिन्छ । भारदारी सभामा अरूले दिएको राय सुभाउलाई गम्भीर रूपमा मनन नगरिकन र सर्वसम्मत निर्णय नगरिकन उसले आफ्नै विचार लागू हुनुपर्ने हठी तथा जिद्दी स्वभाव प्रदर्शन गरेको छ । राजगुरु

रङ्गनाथले भीमसेन थापाप्रति लक्षित गरी “हो हामीले हाच्यौं, भैगो त के अब हुँदैन लड्नु भन्नेमा बाँकी सातजना रह्यौं” (सम, २०४९; २२) भनेबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ । यहाँ रङ्गनाथले भीमसेन थापाको हठसँग हारेको जनाएको हो । भीमसेन थापाले भारदारहरूको सर्वसम्मत मत लिने भन्दा पनि आफ्नो मतको निर्णय दिने कार्य गरेको छ : “लड्नु पर्दछ हामीले, अन्त्यमा यै कुरातिर ढल्क्यो सभा ।” (सम, २०४९; २९) । दरबारमा भएको युद्ध गर्ने कि सन्धि गर्ने भन्ने विषयको सभामा धेरै भारदारहरू युद्ध नगर्ने पक्षमा रहे पनि भीमसेन थापाकै आग्रहले युद्ध गर्ने निर्णय भएको देखिन्छ । उसको निर्णय सर्वोच्च हुने भए पनि अरूको विचार सुनेर त्यसमाथि छलफल गरी गुणदोषको पहिचान गर्ने र आफ्नो विचार पनि राखेर सर्वसम्मत निर्णयमा पुग्नेजस्ता कुशल नेतृत्वमा हुनुपर्ने गुणको अभाव उसमा देखिन्छ ।

भीमसेन थापामा परिपक्वताभन्दा युवा सुलभ जोस र वीरोचित उत्साह रहेको छ । अमरसिंह लगायत परिपक्व राजनीतिज्ञ युद्धको विपक्षमा रहेका बखतमा भीमसेन थापाकै निर्णय अनुसार युद्ध हुने निश्चय भएको छ । यस अवस्थालाई उल्लेख गर्दै अमरसिंहले दरबारमा पठाएको पत्रमा भीमसेन थापाले सिपाहीको पीडा बुझ्न नसकेको भनिएको छ :

लड्नु पर्दछ भन्ने जो मान्छे हो दरबारमै
त्यो हुर्केर बढेको हो गाह्रा साङ्ग्रा कुराहरू
यस्ता हामी सिपाहीको त्यो के जानोस् (सम, २०४९; ५) ।

भीमसेन थापामा परिपक्वताको अभाव भए पनि जोस र उत्साह छ । उनन्चालीस वर्षको भएकाले अमरसिंह थापा तथा भक्ति थापामा भन्दा उसमा युवा जोस हुनु स्वाभाविकै छ । नेपालको सामुन्नेमा माथिबाट ओर्लेका चिनियाले पनि युद्ध जित्न नसकेर हारी सन्धि गरेर फर्केको कुरा गर्दै भीमसेनले भन्नु तराईबाट उक्लेर आउने अङ्ग्रेजहरूले जित्न असम्भव ठानेको छ । अङ्ग्रेजहरू आए पनि बाउन्न लाख सङ्ख्यामा रहेका सबै नेपालीहरू अरिङ्गल बनेर भगाउने कुरा ऊ गर्छ । यहाँ ऊ बढी आत्मविश्वासी देखिएको छ ।

..... हामी जम्मा बाउन्न लाख छौं
सिपाही, टुट्छौं (जुट्छौं ?) एक गोल भै अरिङ्गलको
शत्रुको मुटुमा काँडे काँडाको खिल गाड्दछौं
गान्हो मान्छन् भने बूढा जति सारा हट्टन् पछि
हामी अगाडि बढ्छौं (सम, २०४९; २४) ।

पहाडी किल्लाले बनेको नेपालमा अङ्ग्रेजले युद्ध जित्ने कुरामा ऊ विश्वास गर्न सक्तैन । उसमा होसभन्दा जोस र गम्भीरताभन्दा भावनाको आधिक्य देखिन्छ (गौतम, २०६६; २४९) । उसले बुढाहरूलाई र उनीहरूको विचारलाई भन्दा युवा जोस र केवल शक्तिलाई बढी महत्त्व दिन खोजेको देखिन्छ ।

भीमसेन थापा देशभक्त चरित्र हो । अमरसिंह नाटकमा उसको देशभक्तिलाई प्रस्तुत गर्ने विभिन्न प्रसङ्गहरू आएका छन् । राजमाता ललितत्रिपुरसुन्दरीसँगको संवादमा भीमसेन थापाले देशभक्तहरूले देशका खातिर रणभूमि बाहेक अन्यत्र आत्महत्या गर्ने पवित्र स्थल नपाउने कुरा गर्छ । उसलाई हिमाली राष्ट्रप्रति गौरव छ । यो पहाडी भूमिमा अङ्ग्रेजहरूले विजय प्राप्त गर्न सक्तैनन् भन्ने विश्वास उसको रहेको छ र यही विश्वासका साथ ऊ अङ्ग्रेजसँग लड्नुपर्ने दृढ विचार राख्छ । देशभक्ति सम्बन्धी भीमसेनको विचारलाई निम्नलिखित संवादले स्पष्ट पार्छन् :

‘देशद्रोही भएको यो देश नेपालमा अनि
स्वदेशभक्त नेपाली रणभूमिसिवाय के
आत्महत्या गरी मर्ने पवित्र स्थल पाउला
अर्को कहीं ?

... ..
आङ्ग्लभूमि र नेपाल भूमिमा मलिलो कुन
छिनाफाना हुनेपर्छ । लडाइँ अनिवार्य छ
भने पर्खनु व्यर्थै छ, लडाँै यै विन्ती गर्छु म (सम, २०४९; २५) ।

भीमसेन थापामा राजभक्ति पनि रहेको छ । ऊ राजा र राजमातालाई अत्यन्त सम्मान गर्छ । राजा गीर्वाणले नेपालको हार हुने वा नहुने तथा हार हुने अवस्था आए आफू पनि युद्धमा गई वीरगतिले मर्ने कुरा गर्दा भीमसेन थापाले गीर्वाणको पाउ छोएर आफू राजाको सेवक भएको र ढाल तरबार भएर राजाको सेवा गर्ने कुरा गरेको छ । ऊ भन्छ :

यहाँ हामी सबै सेवक छौँ किन
यस्तो हुकुम भो ? हामी ढाल छौँ तरबार छौँ,
प्रत्येक व्यक्ति मान्छेकै किल्ला होँ सरकारको
राख्नेछौँ मरिमेटर पनि नेपाल गौरव (सम, २०४९; २६) ।

भीमसेन थापाले राजा गीर्वाण र राजमाता ललितत्रिपुरसुन्दरीप्रति देखाएको भक्तिभावले नै उनीहरूको मन जित्न सफल बनेको छ । ऊ नेपाल, नेपाली र नेपाली राजाको पनि जय चाहन्छ :

एकै स्वर गरी एकै इच्छाले एक जोडले
कर्तव्य सम्भी लड्नेछौँ, जय दुर्गे हिमालको
जय नेपाल नेपाली महाराजाधिराजको । (सम, २०४९; ८९)

भीमसेन थापाको उक्त राजभक्तिमूलक भाव देशभक्तिसँगै समाविष्ट भएर आएको देखिन्छ ।

भीमसेन थापामा वीरहरूको कदर गर्ने भावना देखिन्छ । नाटकको आरम्भमा अमरसिंह थापा लगायतका व्यक्तिको युद्ध नगर्ने विचारसँग ऊ असहमत बनेको छ, तर पनि एक पटक युद्धविराम भइसकेपछि भीमसेनले सन्धि गर्ने प्रस्ताव राख्दा अरूले सबैले सहमत जनाएको सन्दर्भमा अमरसिंहले राखेको सन्धि नगरी युद्ध नै गर्नुपर्ने विचारको कदर गर्दै युद्धको समर्थन गरेको छ । यस सन्दर्भमा

भीमसेनले “नेपाल फेरि लड्ने भो ! एकचोटि लडौँ फेरि जम्मै एक मतो भई !” (सम, २०४९; ८९) भन्ने अभिव्यक्ति दिएको छ ।

भीमसेन थापामा केही सकारात्मक गुणहरू छन् भने केही गुणको अभाव उसमा देखिन्छ । उसमा देशभक्ति, राजभक्ति, आत्मविश्वास एवम् आशावादिता रहेको छ । युद्ध कला तथा युद्धको कुशल व्यवस्थापनमा भने उसको कमजोरी रहेको पाइन्छ । नाटकको आरम्भमा परिपक्वताभन्दा जोसको भाव बढी देखिने भीमसेन थापामा नाटकको उत्तरार्द्धमा भने केही परिपक्वता रहेको देखा पर्दछ । पहिले अमरसिंह लगायत केही वीर योद्धाहरूको भावना विपरीत युद्ध गर्नुपर्ने निर्णय गराउने भीमसेन थापा पछि युद्ध रोकेको अवस्थामा अमरसिंहकै विचार अनुरूप सबै नेपाली एक मतो भई लड्नुपर्ने विचार राख्न पुग्छ । पुनः युद्ध भइरहेकै समयमा तथा अमरसिंह लगायत योद्धाहरू युद्ध क्षेत्रमा रहेका बखतमा ऊ दरबारमा भारदारी सभा बसालेर सन्धिको निर्णय गर्न पुग्छ ।

भीमसेन थापा देशभक्त तथा राजभक्त व्यक्ति हो । उसको चरित्र देशका तथा राजा वा दरबारका निमित्तमा असल देखा पर्छ । तर नायकीय कोणबाट हेर्दा ऊ पूर्ण अनुकूल पात्र होइन । नायकको फलप्राप्तिका दृष्टिले भीमसेन थापा केही न केही रूपमा बाधक बनेको देखिन्छ । ऊ पहिले युद्धको पक्षमा अनि सन्धिको पक्षमा, पुनः युद्धको पक्षमा र अन्त्यमा सन्धिको पक्षमा रही अङ्ग्रेजसँग सन्धि गराएको छ । भीमसेन थापाको समय सन्दर्भ अनुरूपको निर्णय अपरिपक्व भएकैले राष्ट्रिय दुःखान्तताको स्थिति आएको देखिन्छ, भने नाटकको नायक अमरसिंह थापा पनि भीमसेनको निर्णयको विपक्षमा रहेको छ ।

अमरसिंहले युद्ध गर्न नहुने, सन्धिको नाममा अल्मल्याएर आफ्नो शक्ति सञ्चय गर्नुपर्ने सुझाव राखेका बेला भीमसेनले मुठे बलले युद्ध गराएको छ । बीचमा गरिएको सन्धिको प्रस्तावपछि पुनः युद्ध उत्कर्षमा रहेका बेला योद्धाहरूलाई खबर नगरी गरिएको सन्धिको निर्णयले देशकै निमित्तमा मर्ने, बाँच्ने निश्चय गरेको अमरसिंह आहत बन्न पुग्छ र उसमा राजनीतिप्रति नै वितृष्णा उत्पन्न हुन्छ । यही कारण राजधानी नगई गोसाइँकुण्डतर्फ लागेको अमरसिंहको मृत्यु उहाँ नै हुन्छ । अमरसिंहको मृत्युमा भीमसेनको प्रत्यक्ष भूमिका नदेखिए पनि मुस्लिमयारजस्तो देशको प्रमुख शासकीय पदमा बसेको र देशभक्तिभाव भएको व्यक्ति भएकाले देशकै रक्षाका खातिर ज्यान अर्पण तयार हुने वीरहरूको भावना नबुझी युद्ध र सन्धिको निर्णय सर्वसम्मत गराउन नसक्नु उसको चरित्रदोष बनेको छ । उसको यही चरित्रदोष पनि नायक अमरसिंहको मृत्युको कारक बन्न पुगेको छ र नाटक दुःखान्त भएको छ ।

गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह

गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह अमरसिंह नाटकमा राजाको भूमिकामा प्रस्तुत भएको छ । १७ वर्षीय गीर्वाण नाटकमा पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमै संवाद सहित उपस्थित भएको छ । पदीय दायित्वका दृष्टिले राष्ट्रको सर्वोच्च व्यक्ति भए पनि गीर्वाण अङ्ग्रेजसँग युद्ध हुने भनिएका सन्दर्भमा केही डराएको तथा केही आशङ्कित भएको छ । उसको पहिलो संवादका रूपमा आएको “के हाम्रो जित होला त ?” (सम, २०४९; २४) भन्ने भनाइले ऊ नेपालको सामरिक क्षमताप्रति निश्चिन्त नभएको बुझिन्छ, भने

यसबाट नेपालको हार हुने हो कि भन्ने भविष्योक्ति समेत भएको छ । उसलाई प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले आश्वस्त तुल्याउन खोजे पनि ऊ ढुक्क हुन नसकी “के हाम्रो हार हुँदै हुन्न ?” (सम, २०४९; २५) भन्छ ।

गीर्वाणयुद्ध स्वाभिमानी चरित्र हो । ऊ अङ्ग्रेजहरूसँग हार्नु नपरोस् भन्ने चाहन्छ । वरु आफू नै युद्धमा डटेर वीरगतिले मर्न तयार भएको तर अङ्ग्रेजसँग हार्ने पक्षमा नरहेको कुरा उसको निम्नलिखित अभिव्यक्तिबाट स्पष्ट हुन्छ :

हार भयो भने

म माथि एउटा गोरा आयो, मान्नुपथ्यो भने
मलाई सूचना देऊ अगिबाटै, म मर्दछु
आफै युद्ध वीर गतिले ! छैन क्यै पनि
मलाई त म राजा हुँ, अथवा दास हुँ, तर
हाम्रो नेपालको कोही राजाले नपरोस् कहीं
कसैको सामुमा झुक्न जुत्ता ताकेर नेत्रले (सम, २०४९; २५-२६) ।

गीर्वाणयुद्धले आफूलाई राजामात्र नठानी देशको सेवक समेत ठानेको छ । उक्त भनाइबाट उसको स्वाभिमान, देशप्रेम, आत्मगौरव तथा विजीगिषु भावना प्रकट भएको छ ।

गीर्वाणयुद्ध देशभक्त व्यक्ति हो । उसमा वीरोचित उत्साह पनि छ । देशप्रेमले भरिएको चरित्र भएकाले उसले राज्यभोगलाई भन्दा राष्ट्रिय अस्तित्वलाई बढी महत्त्व दिएको छ । पहिलो पटकको युद्धपछि भएको भारदारी सभामा अमरसिंह थापा र रामदास थापा बाहेक सबैजसो भारदारले अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्नुपर्ने भन्ने गजराजका कुरामा मौन समर्थन गरेको अवस्थामा गीर्वाणयुद्धले घुमाउरो ढङ्गबाट सन्धिको विरोध गरेको छ । अङ्ग्रेजसँगको लडाइँमा पहिलो पटक हार भए पनि गीर्वाणयुद्धले अरसिंहको सन्धिविरोधी विचारको समर्थन गर्दै युद्धका निमित्त वीरतामूलक उद्घोष गरेको छ । ऊ कातर भई बाँच्नुभन्दा राष्ट्रका निमित्त युद्ध गरेर मर्नुलाई असल ठान्छ । राजा भएर देशको रक्षाका लागि हार मान्नुहुँदैन भन्ने भाव उसको रहेको छ । गीर्वाणयुद्धको सन्धि विरोधी व्यङ्ग्यात्मक भनाइ र युद्धको आह्वानलाई निम्नलिखित उद्धरणहरूले पुष्टि गर्दछन् :

हो

गुरुज्यूको कुरा सारै राम्रो लाग्यो मलाई त,
तर यो हितको हो वा राम्रो मात्रै म जान्दिनँ । (सम, २०४९; ८१) ।

लडाइँ गर्न मै जान्छु, अवश्यै पर्छ लड्नु नै
राजा भै डगुनुभन्दा त वरु बेस छ उड्नु नै (सम, २०४९; ८१) ।

यसरी नेपालको स्वतन्त्रताप्रति अत्यन्त सचेत रहेको गीर्वाणको चरित्रमा राष्ट्रप्रेम र वीरता उल्लेख देखिन्छ ।

उमेरगत कारणले गीर्वाणमा सन्देहमूलकता रहे पनि आफ्नो दायित्वप्रति ऊ सचेत र गम्भीर छ । उसले राष्ट्रवादी विचारलाई परिवर्तन गरेको छैन । आफू सर्वोच्च पदमा रहेर पनि भारदारहरूको निर्णयमा हस्तक्षेप नगर्नु उसको चारित्रिक वैशिष्ट्य हो । यही वैशिष्ट्य उसको अपरिपक्वताको परिचायक बनेको छ । आरम्भमा भीमसेनको समर्थन गरेर युद्धको पक्षमा उभिएको गीर्वाणयुद्ध युद्धका बीचमा सन्धि गर्ने प्रस्ताव उठेका बखतमा पनि अमरसिंहको समर्थन गरेर पुनः युद्धकै पक्षमा लाग्ने निर्णय गरेको छ । पुनः युद्ध भइरहेको समयमा अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्ने निर्णय हुँदा ऊ वीरहरूको भावना विपरीत र भीमसेन लगायत केही भारदारहरूको चाहना बमोजिम सन्धिको समर्थन गर्न पुग्छ ।

देशको सीमा साँघुरिने सन्धिमा सहमति गरेकाले राष्ट्रिय दुःखान्तका लागि गीर्वाणयुद्धको चरित्र दोषमूलक बनेको छ तर नायक अमरसिंहको अन्त्यका सन्दर्भमा प्रत्यक्षतः उसको चरित्रदोष छैन । गीर्वाणको चरित्रदोषका कारण अमरसिंहको मृत्यु भएको पनि देखिँदैन । गीर्वाणको सहमतिमा भएको अङ्ग्रेजसँगको सन्धिको कारण युद्धस्थल छोडेर देवस्थल लागेको नायक अमरसिंहको मृत्यु गोसाइँकुण्डको देवस्थलमा नै जात्रुको आहत कुराले भएको छ । अतः नायकको दुःखान्तताका लागि गीर्वाणयुद्धको चरित्र दोषी बनेको देखिएको छैन ।

ललितत्रिपुरसुन्दरी

ललितत्रिपुरसुन्दरी अमरसिंह नाटककी सहायक नारी पात्र हो । यस नाटकमा प्रयुक्त नारीमध्ये ऊ नै मुख्य हो । ऊ नायक मुमा बडामहारानीको भूमिकामा प्रस्तुत छे । ऊ पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमै उपस्थित भएकी छ । नाटकको आरम्भमा उसले प्रधानमन्त्री लगायत उपस्थित विभिन्न भारदारहरूले अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्ने कि नगर्ने भन्ने विषयमा गरेको छलफल सुनेकी छ र त्यसपछि देशको अवस्थाप्रति चिन्तित तथा गम्भीर देखिएकी छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरी राष्ट्रिय एकता तथा राष्ट्रवासीबीच एकता चाहने पात्र हो । ऊ “हामी मिल्यौं भने ब्रह्माण्डले पनि छेका हाल्न सक्तैन बीचमा हाम्रो आएर” (सम, २०४९; २५) भन्छे । उसको यस भनाइबाट एकातिर सम्पूर्ण नेपालीमा एकता भयो भने शत्रुको केही नलाग्ने आत्मविश्वास प्रकट भएको छ भने अर्कोतिर नेपाली नेपालीबीचमै एकता नहुने हो कि भन्ने भविष्योक्ति समेत भएको छ । राजमाताको चरित्रमा रहेकी उसमा आफूले निर्णय लिनेभन्दा पनि राजा र प्रधानमन्त्रीको राय लिने प्रवृत्ति रहेको छ । उसले लडाइँ गर्नुपर्छ भने पनि त्यसको स्वीकारोक्तिका लागि राजा गीर्वाणलाई सोधेकी छ ।

ललितत्रिपुरसुन्दरी कूटनीतिक गुणले युक्त देखिन्छे । पहिलो पटकको युद्धमा हार भएपछि बसेको भारदारी सभामा घमण्ड थापाले लेखेको युद्ध विरोधी भावना भएको पत्र सुनिसकेपछि उसले आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेकी छ । उसको त्यो विचार ज्यादै समयानुकूल, सबैलाई समेट्ने तथा नेपाल र नेपाली वीरहरूको पनि सम्मान हुने खालको र कूटनीतिक चातुर्यले भरिएको देखिन्छ (गौतम, २०६६; २५१) उसले नेपाललाई कुनै घाटा नभइकन समस्याको समाधान हुनुपर्ने विचार यसरी व्यक्त गरेकी छ :

मोरोस् (मरोस् ?) सर्प पनि फेरि लट्टी पनि नभाँचियोस्;
बचोस् इज्जत, मान्छेको त्यस्तो खति पनि नहोस् (सम, २०४९; ७९)

ललितत्रिपुरसुन्दरी अत्यन्त सचेत पनि छे । गजराज गुरु लगायत व्यक्तिहरू गएर मिलाएको सन्धिपत्र हेर्दा नेपाली भूभाग अङ्ग्रेजको कब्जामा पर्ने देखेपछि ऊ अत्यन्त गम्भीर र चिन्तित बनेकी छ । मेचीपूर्वका र महाकाली पश्चिमका सारा प्रान्त तथा सम्पूर्ण तराई अङ्ग्रेजहरूको कब्जामा पर्ने र त्यसको सट्टामा अङ्ग्रेजले वार्षिक दुई लाख रूपैयाँ दिने भन्ने कुरा सन्धिमा देखिएपछि ललितत्रिपुरसुन्दरीले “तर खै यो त के जस्तो !” (सम, २०४९; ७९) भनेर राष्ट्र टुक्रा पारी बेचेर प्राप्त हुने पैसालाई महत्त्व दिएकी छैन भने गजराजले “केही तराईकै भाग नेपाललाई नै छोड्ने पनि भएको” कुरा गर्दा ऊ कागत देखाएर “यहाँ त छैन त्यो कुरा” (सम, २०४९; ८०) भन्छे । यसबाट ऊ राष्ट्रिय एकता र देशप्रेमलाई महत्त्व दिने नारी पात्र हो भन्ने बुझिन्छ ।

नाटकको नायक अमरसिंहको दुःखान्तताका लागि ललितत्रिपुरसुन्दरीको कुनै प्रत्यक्ष भूमिका रहेको देखिँदैन । अङ्ग्रेजसँग गर्ने सन्धिमा सहमति जनाएको हुनाले राष्ट्रिय दुःखान्ततामा भूमिका देखिए पनि नायकको मृत्युमा राजमाताको कुनै चरित्रदोष रहेको छैन । ऊ राष्ट्रप्रेमी र सकारात्मक सोच भएकी नारी पात्र हो ।

रामदाससिंह थापा

रामदाससिंह थापा **अमरसिंह** नाटकको सहायक पात्र हो । अमरसिंह थापाको छोरो रामदास उसको सैनिक सहायक पनि हो । ऊ दोस्रो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा पहिलो पटक उपस्थित भएको छ ।

रामदास देशभक्त र स्वाभिमानी चरित्र हो । देशका निम्ति सर्वस्व छोडेर लडेका वीर सैनिकप्रति उसले उच्च आदरभाव व्यक्त गरेको छ । युद्धका निम्ति आवश्यक पर्ने साधनस्रोतको अभावमा लड्नुपरेकाले हार हुने हो कि भन्ने ठानेर ऊ चिन्तित छ । ऊ शत्रुपक्षका सैनिकले मासु, भात, फलफूल खाएर लडेको तर आफ्नो पक्षका सैनिकहरू आधा पेट खाएर अथवा बलियो पेट नभइकनै लड्नुपरेको बताउँछ । जतिसुकै अभाव भए पनि र नेपालका विभिन्न किल्लामा शत्रुले जित्दै गए पनि हार नमानी लडेका सिपाहीको प्रशंसा उसले गरेको छ । रामदासका निम्नलिखित भनाइबाट उक्त कुराहरूको पुष्टि मिल्छ :

“पैसासम्म पनि आए सिपाही लड्न पाउँथे !
बलियो पेटले । सुन्छु उता अङ्ग्रेज पट्टिका
सिपाहीमा भने भात खसीको मासुमा थप
फलफूल सधैं हुन्छ भागमाथि प्रशस्त रे !
हाम्राको पेट आधा छ, सबै सुन्छन् यिनीहरू (सम, २०४९; ६०)

“आमा नेपालको भूमिभाग आज क्रमैसित
शत्रुको हातमा पर्दै गएको कसरी सही
लड्दा हुन् ! धन्य नेपाली, धन्य नेपालको जल !” (सम, २०४९; ६१)

यसै गरी अङ्ग्रेजहरूसँग मेल गर्दा नै राम्रो हुन्छ भन्ने कुरा गजराजले व्यक्त गरेपछि रामदासले देश, जाति र आफूमा विश्वास नभएकाले नै अङ्ग्रेजसँग हार हुन लागेको हो भन्दै विश्वास हुनुपर्ने कुरा गरेको छ । उसले सन्धि गर्नु राम्रो भए पनि हारेर वा हेपिएर अनि देशको स्वाभिमान गुमाएर भयभीत भई सन्धि गर्नु राम्रो नभएको कुरा गरेको छ । ऊ रङ उस्तै देखिने दूध र पीपमा भिन्नता भएजस्तै जितको शान्ति र हारको शान्तिमा पृथक्ता हुने कुरा यसरी बताउँछ - “जयको शान्ति ब्युँभन्छ; शान्ति सुत्छ मसानको !” (सम, २०४९; ८२) । दोस्रो पटक युद्ध गर्नुपर्ने भनाइ राख्दा उसले पिता अमरसिंहको साथ दिएको छ । यसरी रामदास देशभक्त, स्वाभिमान र राष्ट्रिय गौरवले सम्पन्न चरित्र हो ।

रामदास प्रेमी चरित्रका रूपमा समेत देखिएको छ । यस सन्दर्भमा ऊ जातजाति प्रथाको विरोधी बनेको छ । उसले चुनरीसँग प्रेम गरेको र चुनरीको रूप लावण्यबाट अत्यधिक प्रभावित भएको कुरा हृदयसिंहसँग गरेको छ । उसले चुनरीलाई र चुनरीले उसलाई प्रेम गरे पनि बिहे गर्नका लागि जातजाति प्रथाले नदिएको भन्ने उसको भनाइ छ । समाजले अस्वाभाविक रीतिले मानिसको शुद्ध भावनालाई स्वीकार गर्न नसकेको कुरा उसले व्यक्त गरेको छ । जातजाति प्रथाको विराधी भए पनि सामाजिक परम्परालाई खुल्ला रूपमा विरोध गर्ने काम भने उसले गरेको छैन । यसरी जात नमिल्ने केटीसँग प्रेममा परेकाले विवाहमा बाधा आइपरेको हुँदा ऊ पीडित प्रेमीका रूपमा प्रस्तुत छ तर उसलाई प्रेमले कमजोर तुल्याएर कर्तव्यविमुख पार्न भने सकेको छैन (उपाध्याय, २०५६; १३२) ।

रामदाससिंहमा वीरमा हुने उत्साही भावना छ । भक्ति थापाको मृत्युपछि स्तब्ध बनेको रणभूमि र सिपाहीहरूले बन्दुक विसाउँदै गएको स्थितिमा एक सिपाहीले हारको अवस्था बुझेर “काजी खेल समाप्त भो” भन्दा ऊ त्यो स्वीकार गर्न तयार हुँदैन । ऊ पुरुषार्थको खेल कहिल्यै समाप्त नहुने जनाउँदै युद्धको खेल अब सुरु हुने कुरा गर्दै भन्छ :

हैन, प्रारम्भ भो खेल भर्खरै अहिले बज्यो
मुटुको ढोल, फोक्सोको भयाली बाजा लडाइँको
समाप्ति कहिल्यै हुन्न वीरको पुरुषार्थको (सम, २०४९; ६४) ।

रामदाससिंह राष्ट्रिय एकताको पक्षधर व्यक्ति हो । ऊ आपसी एकता र आफूमा विश्वास गर्ने हो भने जित प्राप्त गर्न सकिने ठान्छ । ऊ नाटकको अनुकूल र प्रभावशाली पात्र हो । नाटकमा रामदासको कुनै चरित्रदोष देखिँदैन तथा नायकको अन्त्यका लागि उसको चरित्र कारक बनेको पनि छैन । समग्रमा रामदास देशभक्त, उत्साही, स्वाभिमानी, आत्मविश्वासी र जातीय एकताको पक्षधर सैनिक हो ।

हृदयसिंह थापा

हृदयसिंह थापा भक्ति थापाको छोरो हो र ऊ नाटकमा फौजी सरदारका रूपमा उपस्थित छ । ऊ पनि रामदाससँगै दोस्रो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा पहिलो पटक देखा परेको छ । ऊ नायक अमरसिंह र सहनायक भक्ति थापाको सहयोगीका रूपमा नाटकमा प्रयुक्त छ । भक्ति थापाले आफू युद्धका लागि

विदा हुने बेलामा हृदयसिंहलाई अमरसिंह समक्ष सुम्पेको छ । अमरसिंहले भक्ति थापा युद्धका लागि बाढी भएर गएकाले आफ्नो मनले विजय हुने कुरा सोचेको जनाउँदै हृदयसिंहलाई तिम्रो मनले कस्तो ठानेको छ भनी सोध्दा उसले आफ्नो पनि मनले जितेको छ भन्दै “तर को भन्न सक्छ र ?” (सम, २०४९; ५८) भनी आशङ्का प्रकट गर्छ । उसको यो भनाइ अनिष्टको पूर्व सङ्केतका रूपमा आएको छ ।

हृदयसिंह भावुक तथा गम्भीर स्वभावको छ । उसले मान्छेको जीवनलाई खल्लो तथा बहुमूल्य दुवै ठानेको छ ।

हृदयसिंह देशभक्त चरित्र हो । सतलजनेर सुरजगढमा रामदाससित कुरा गर्ने क्रममा राजधानीबाट युद्धका लागि पठाइएका सेना अभै नआइपुगेकामा ऊ चिन्तित भएको छ र युद्ध चलिरहेको अवस्थामा उक्त सेना आइपुगे राम्रो हुन्थ्यो भन्ने उद्गार व्यक्त गरेको छ :

ऐले यही क्षण

यहाँ आइपुगे कस्तो बाजीमाथ हुने थियो
ग्रीष्मले छिद्र पारेको छालामाथि प्रसूनको
वर्षाले पहिलो थोपो भारेजस्तै हुने थियो ! (सम, २०४९; ५०)

हृदयसिंह राष्ट्रिय एकताको पक्षधर छ र जातिप्रथा विरोधी छ । उसले रामदास र चुनरीको प्रेम प्रसङ्गलाई लिएर तथा युद्धको समेत प्रसङ्गमा एकता र जातिप्रथाको सन्दर्भको कुरा गरेको छ । उसले हाम्रो लडाइँ विगेको पनि एकताको अभाव र जातभातको प्रश्नले हो भन्ने उद्गार व्यक्त गरेको छ ।

हृदयसिंह थापामा वीरको जस्तो उत्साह पनि छ । उसले आफ्नो बाबु भक्ति थापाको मृत्युपछि अमरसिंहले समेत हरेस खान लागेको अवस्थामा अमरसिंहलाई जगाउने कुरा गरेको छ । भक्ति थापा मरे पनि आफू भक्ति थापा बनेर युद्धमा डट्ने कुरा गर्दै हृदयसिंहले एकजना बाँकी छँदासम्म पनि लड्नुपर्ने भन्ने विचार राखी युद्ध नरोक्न आग्रह गर्दै यसरी भन्छ :

..... छौँ

हामीहरू ! तपाईँका भक्ति आज ढले, तर -
अर्को भक्ति यहाँ हिँड्छ पाइला उसकै लिई;

... ..
हामीमा एउटा मात्रै यहाँ बाँकी भएतक
आफ्ना साथ दिने सम्झी यो लडाइँ नरोक्नुहोस् ।
हामी अवश्य लड्ने छौँ (सम, २०४९; ६८)

यसरी हृदयसिंह थापा भक्ति थापाकै अनुयायी देखिन्छ । उसले आफू पनि देशका लागि हाँसीहाँसी बलिदान दिन तयार रहेको बताएको छ । नाटकको नायक अमरसिंह तथा सहनायक भक्ति थापाको दुःखान्तताका लागि हृदयसिंहको चरित्रदोष देखिँदैन तथा नाटकको दुःखान्तताका लागि ऊ कारक बनेको छैन । त्यसैले हृदयसिंह नाटकको अनुकूल पात्र हो ।

गजराज मिश्र

अमरसिंह नाटकमा तेस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा उपस्थित भएको गजराज मिश्र दरबारमा गुरुज्यू भनेर चिनिन्छ। अङ्ग्रेजसँग पहिलो पटक भएको युद्धपछि अब सन्धि गर्ने वा युद्ध नै गर्ने भन्ने निर्णय गर्न बसेको भारदारी सभामा गजराजले सन्धिको प्रस्ताव राखेर त्यसमा निर्णय गराउन खोजेको छ। नेपालको धेरै भूभाग जाने भयो भन्ने ललितत्रिपुरसुन्दरीले कुरा गर्दा गजराज तराईको केही भाग नेपाललाई छोड्ने भएको छ भन्छ, भने सन्धिपत्रमा त्यस्तो नलेखेको कुरा गर्दा ऊ त्यसको जिम्मा आफूले लिने जनाउँछ। गजराजले जसरी भए पनि राष्ट्रघाती सन्धिमा सहमति गराउन खोजेको छ। यसबाट उसको चरित्र शङ्कास्पद र अस्पष्ट किसिमको रहेको देखिन्छ। यस्तै पूर्व र पश्चिमका जात्रुहरूको कुराकानीमा अङ्ग्रेजहरूले पक्राउ गरेका चन्द्रशेखरलाई गजराजले छुटाएको बुझिन्छ। यसबाट गजराज अङ्ग्रेजसँग कुनै गोप्य सम्बन्ध राख्ने चरित्रको रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ।

गजराज मिश्र युद्धको प्रबल विरोधी तथा सन्धिको पक्षपाती बनेर देखिएको छ। अङ्ग्रेजसँग तुरुन्त सन्धि गरिहाल्नुपर्छ भनेर उसले राजा, राजमाता तथा प्रधानमन्त्रीलाई चित्त बुझाउने प्रयास गरेको छ। अङ्ग्रेजसँग लडाइँ गर्नुभन्दा उनीहरूसँग मित्रता गरे फाइदा हुने भनेर विभिन्न तर्क उसले दिएको छ। ऊ “हो, हामी मृत्यु चाहन्थौं, चाहन्छौं सब जीवन” (सम, २०४९; ८२) भनेर युद्धलाई मृत्यु र सन्धिलाई जीवन भन्दै राष्ट्रघाती सन्धिको पक्षमा कट्टरताका साथ उभिएको छ।

गजराज मिश्रले अस्तित्व र स्वतन्त्रतालाई भन्दा समर्पणलाई महत्ता दिएको छ। हिन्दुस्थानका राजा र नबाबहरू समेत अङ्ग्रेजहरूको पन्जामा परेका छन् भने हामीले पनि उनीहरूसँग युद्ध गर्न खोज्नुहुन्न मिल्नैपर्छ भन्ने ऊ ठान्छ। उसले अङ्ग्रेजहरूलाई ‘बृटिश सिंह’ को उपाधि दिएको छ र उनीहरूसँग लड्नु घाँटीमा पासो लगाउनुजस्तै हो भन्दै मिल्नुमा नै हाम्रो कल्याण हुन्छ भन्ने कुरा गरेको छ।

गजराज मिश्रमा कूटनीतिक चरित्र पनि देखिन्छ। बलियो शत्रुसँग चिसो मस्तिष्कले सोची बुद्धिले अधि बढ्नुपर्ने विचार उसले राखेको छ। लडाइँलाई क्षयरोग ठान्दै यहाँ बचेका नदीनाला, खानी, भरना, पहाड, जडीबुटीको उपयोग गरेर अङ्ग्रेजसँग सन्धि गरी बस्नुपर्ने उसको तर्क छ।

गजराज युद्ध विरोधी र सन्धिको समर्थक भए पनि उसमा भावुकताभन्दा यथार्थता बढी छ। आधुनिक हातहतियार नभइकन तथा थोरै सङ्ख्याको सेनाले युद्ध जित्न नसकिने भएकैले त्यसलाई स्वीकार गर्नेपर्ने ऊ ठान्छ। आपसी विश्वासले मात्र युद्ध जित्न गाह्रो हुन्छ भन्ने उसले युद्धलाई भष्मनीति ठानेको छ। तार्किक क्षमता भएको गजराजको व्यक्तित्व नाटकमा अत्यन्त प्रभावशाली बनेर आएको छ।

गजराज मिश्रको विचार राष्ट्रवादी व्यक्तिको विपरीत भएर आएको छ। उसले राष्ट्रिय स्वतन्त्रतालाई भन्दा पनि राष्ट्रघाती सन्धिलाई बढी महत्त्व दिएको छ। नाटकमा उसले प्रतिकूल चरित्र निर्वाह गरेको छ। पूर्व र पश्चिमका यात्रुहरूका कुराकानीबाट अङ्ग्रेजको कब्जामा परेको

चन्द्रशेखरलाई गजराज गएर छुटाएको बुझिएकाले उसको चरित्र शङ्कास्पद रहेको छ । गजराजको चरित्र नाटकका नायक अमरसिंहको विचारको प्रतिरोधी बनेको छ ।

राष्ट्रघाती सन्धिमा जोड दिनु गजराजको चरित्रदोष हो । नायक अमरसिंहलाई उद्देश्यमा पुग्न गजराजको चरित्रले कठिनाई पारेको छ । राष्ट्रिय दुःखान्तताका लागि पनि ऊ कारक बनेको छ ।

पं. चन्द्रशेखर पाध्या

पं. चन्द्रशेखर पाध्या दरबारको टक्सारी अध्यक्षका रूपमा नाटकमा उपस्थित छ । ऊ तेस्रो अङ्कको पहिलो दृश्यमा देखा परेको छ । भक्ति थापाको मृत्यु भएको घटनापछि तथा केही सैनिकहरूले आत्मसमर्पण गरेपछि, धनजनको अभावले युद्ध हार्नुपरेको कारण देखाएर घमण्ड थापाले लेखी पठाएको पत्र चन्द्रशेखरले नै पढेर दरबारमा सबै भारदारहरूलाई सुनाएको छ । सो पत्रमा नेपालको हारका कारणबारे उल्लेख गरिएको छ ।

अमरसिंह नाटकमा चन्द्रशेखर आज्ञापालक चरित्रका रूपमा देखिएको छ । उसले दरबारमा सुनाउनुपर्ने महत्त्वपूर्ण पत्रको वाचन गर्ने काम गरेको छ । अङ्ग्रेजहरूसँग सन्धि गरेपछि, सन्धिपत्र लिएर जाने काम उसैले गरेको छ । ऊ एकपटक अङ्ग्रेजहरूको बन्दी पनि बनेको छ भने जात्रुहरूको कुराकानी अनुसार गजराजले उसलाई अङ्ग्रेजको कब्जाबाट मुक्त पारेको छ । तर, ऊ के कारणले पक्राउ परेको र के कारणले छुटेको भन्ने कुराको जानकारी नाटकमा कतै पनि भएको छैन ।

चन्द्रशेखर देशभक्त तथा स्वाभिमानी पात्र हो । ऊ नेपालतर्फको लालमोहर लागेको सन्धिपत्र लिएर आफ्नो छोरो उमाकान्तका साथ अङ्ग्रेजहरूको छाउनीमा मकवानपुरपारि पुगेको छ । त्यहाँ अङ्ग्रेजहरूबाट उसको अपमान गर्ने काम भएको छ । अङ्ग्रेज लेफ्टिनेन्ट ब्वायलुले भारतीय वकिलहरूलाई साक्षी राखी अक्टरलोनिका अगाडि घुँडा टेकेर सन्धिपत्र बुझाउने आदेश दिएको छ । शत्रुको अगाडि स्वाभिमान गुमाएर घुँडा टेक्नुपर्दा चन्द्रशेखर अत्यन्त आहत भएको छ । उसले हुनुसम्म अपमान हुन लागेको जनाउँदै यस्तो अपमान धान्न दस हजार मुटु चाहिने (सम, २०४९; ११०) कुरा गरेको छ । यस्तो अपमान आफ्नो मात्र नभएर राष्ट्रिय गौरवको पनि हुने भन्दै उसले आफ्नो पुत्र उमाकान्त समक्ष निम्नलिखित उद्गार व्यक्त गरेको छ :

यो तेरो र मेरो मात्र अपमान होइन, फेरि थप गुरु
ज्यूको अपमान मात्रै होइन, बाबु, समस्त नेपालीको
अपमान हो ! यो आँखा मुख छोपी घोप्टो परेर
सुतिरहेका पर्वतहरूको र हामीले पूजा गरिरहेका देव
देवीको पनि अपमान हो । काजी अमरसिंह यो सुन्नु
भन्दा अगाडि नै मरि दिए हुन्थ्यो । उनले यो सुने
भने (चन्द्रशेखरले घुँडा टेकेर) (आँसु पछ्लै) जन्म -
भूमि; त्यही बेला तिमी फाटिदेऊ मैले फेरि उभिन
नपरोस् ! (सम, २०४९; ११०)

यसरी शत्रुका अगाडि आत्मसमर्पण गरी अपमानित हुनुभन्दा मृत्युवरण गर्न पाए हुन्थ्यो वा धर्ती फाटिदिए हुन्थ्यो भन्ने भाव चन्द्रशेखरमा आएको छ । घुँडा टेकेर सन्धिपत्र बुझाउनुपर्ने अवस्था आउनुलाई उसले राष्ट्रकै अपमान ठानेको छ । घुँडा टेकेर सन्धिपत्र बुझाउँदा उसका हात काँपेका छन् । यस अवस्थामा आहत बनेको उसलाई भर दिएर उठाउनुपरेको छ । यस सन्दर्भमा चन्द्रशेखर नभएर राष्ट्र नै अङ्ग्रेजहरूका अगाडि आत्मसमर्पण गरेको अनुभूति पाठकलाई समेत हुन जान्छ ।

चन्द्रशेखर पहिल्यैदेखि युद्ध विरोधी तथा सन्धिको पक्षधर थियो तर सन्धिपत्र बुझाउँदा भएको अपमानले उसको अन्तस्करण पीडित भएको छ, र ऊ अमरसिंहको सन्धिविरोधी भावनाको निकट देखिन्छ ।

राष्ट्रवादी पात्र चन्द्रशेखरको खास चरित्रदोष रहेको देखिँदैन । राष्ट्रको हार तथा सन्धि एवम् नायकको दुःखान्तताका लागि चन्द्रशेखरको कुनै भूमिका नभएकाले ऊ अनुकूल चरित्रको पात्र हो ।

कान्छो

कान्छो अमरसिंह नाटकको महत्त्वपूर्ण तथा अविस्मरणीय पात्र हो । अङ्क तीनको तेस्रो दृश्यमा र अङ्क चारको दोस्रो दृश्यमा थोरै समय मात्र नाटकमा उपस्थित भएको कान्छाको भूमिका र उसले भोगेको दुःखान्तले भावकको मस्तिष्कलाई भङ्कृत तुल्याउँछ ।

अमरसिंह नाटकमा पात्रको परिचय दिने क्रममा नाटककार बालकृष्ण समले २५ वर्षको एक सिपाहीलाई 'होन्जा' भनेर चिनाएका छन् । त्यो व्यक्ति यही कान्छो हो भन्ने बुझिन्छ । कान्छो उदाहरणीय देशभक्त र वीरोचित गुणले युक्त पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । कान्छाका दुई ओटा दाजुहरूले पनि नेपाल अङ्ग्रेज युद्धमा वीरगति प्राप्त गरेका छन् । यही पीडाले सिपाही र गाइनेहरू सैनिक बटुल्दै आएको थाहा पाएर कान्छाकी आमा (बुढी) ले कान्छालाई घरभित्रै लुकेर बस्न अह्वाएकी छ । सिपाहीको आग्रह र गाइनेका राष्ट्रप्रेमी गीत सुनेपछि कान्छो लुक्न सक्तैन र युद्धमा लाग्न सहर्ष तत्पर हुन्छ । आफ्नी आमा र आफ्ना केटाकेटीहरूले युद्धमा नजान आग्रह गर्दा आमालाई सम्झाई बुझाई आश्वस्त पार्छ । उसले बुढी आमा आफ्नी मात्र आमा भएको तथा सबैकी आमा नेपाल आमाले डाकेको कुरा गर्दै आशीर्वाद मागेर भन्छ :

आमा, खालि तपाईं त मेरी आमा उतातिर
हेर्नुहोस् सबकी मेरी तपाईंकी समेत ती
हाम्री नेपाल आमाले डाकेकी छन् । म जान्छु है,
बिदा दिनोस् नरोएर, सबैले ममता गरी
आफ्नो छोरो भनी च्याप्न लागेमा यसरी पनि
अगाडि सधैं को ? आमा आशिर्वाद दिनोस् बरु
'जितेर आ' भनि; (सम, २०४९; ९७) ।

यसरी आफ्नो परिवारलाई भन्दा राष्ट्रको स्वतन्त्रतालाई महत्ता दिने कान्छो सबल देशभक्ति भएको पात्र हो । नाटकमा उसको चरित्रले भावकको मस्तिष्कलाई एकैछिनमा आकर्षित पार्छ तर ऊ

क्षणभरमै समाप्त हुन्छ । राष्ट्रका लागि हाँसीहाँसी बलिदानी दिन तयार रहेको कान्छो पात्रमा वीरोचित उत्साह देखिएको छ । उसले प्राप्तको भन्दा समर्पणको भाव प्रदर्शन गरेको छ । उसले आफ्नो मृत्यु भए पनि समस्त देशभक्त पुत्र आफू समान हुने धारणा आफ्नी आमा समक्ष राखेको छ :

म मरे पनि छोराको के कमी देशपुत्र यी
वीर आमा भनी घेर्न आउनेछन् सबैतिर !
आँखा दुवै घडा पारी आँसु जम्मा गरी त्यहीं
मेरो शगुन पारेर मुस्कुराई विदा दिनोस् ! (सम, २०४९; ९७)

कान्छाले पारिवारिक स्वार्थभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय कर्तव्यबोध प्रस्तुत गरेको छ । कान्छो कर्तव्यनिष्ठ पति, पुत्र र पिता हो भने यसभन्दा बढी ऊ कर्तव्यनिष्ठ नागरिक हो । आमासँग युद्धमा जानका लागि मुस्कुराई विदा माग्दा आमाले आफूले चित्त बुझाए पनि बुहारीको चिन्ता गर्छे भने कान्छाले श्रीमतीलाई दुई छोराछोरीको मुख हेरेर चित्त बुझाउन आग्रह गर्छ ।

रणभूमिमा गोली लागेर ढलेपछि कान्छाले आफ्नो खोकिलाको दुबो र तुलसी भिक्न लगाएर सुँधेको छ । युद्धभूमिमा वीर गति प्राप्त गर्नु मुक्ति प्राप्त गर्नु हो भन्ने कुरा कान्छाले ठानेको छ र ऊ आफ्नो घरमा आफूले जितेर मरेको खबर लगिदिन अनुरोध गर्दै भन्छ :

घरमा गई

यही भनि दिनोस् -

नरुनू वरु

खुसी मनाउनु बत्ती बाली; हाम्रै भयो जित;

जितेर म मरौं ! (सम, २०४९; १०१) ।

यसरी युद्धभूमिमा बलिदान दिएको कान्छाको आफ्नो खास चरित्रदोष देखिँदैन । आफ्नी जननीको आदेश मानेर लुक्नुको सट्टा जननीकी पनि माता धर्तीको पुकार अनुभूत गरेर युद्धमा होमिन जानु नै उसको चरित्रदोष मान्न सकिन्छ । ऊ युद्धभूमिमा लडेको देखाइएको छैन; गोली लागेर ढलेपछि छटपटाउँदै कराएको मात्र सुनिन्छ । कान्छाको मृत्युका लागि अरू पात्रहरू पनि खास कारक बनेर आएका देखिँदैनन् । कान्छाको मृत्यु केवल करुणाजनक बनेर आएको छ भने कान्छो कारुणिक पात्र बन्न पुगेको छ । कान्छो ऐतिहासिक पात्र नभई काल्पनिक पात्र हो र ऊ सामान्य नेपालीहरूको प्रतिनिधि पात्र हो ।

हिन्दुरवासी

हिन्दुरवासी अमरसिंह नाटकमा देशद्रोही पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ । ऊ नाटकमा पहिलो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा अङ्ग्रेज सेनापति अक्टरलोनिसँग कुराकानी गरिरहेको अवस्थामा देखिएको छ । नेपालतर्फको व्यक्ति हिन्दुरवासी अङ्ग्रेजहरूको छाउनी लुधियानामा गएर नेपालका सामरिक योजना, नेपालको भौगोलिक जानकारी, सेनाको अवस्थिति आदिवारेको जानकारी अङ्ग्रेजहरूलाई गराएको छ । ऊ अङ्ग्रेजहरूसँग दास मनोवृत्ति लिएर केही जुठोपुरो तथा केही पैसा र पदको लोभमा

देशद्रोह गर्ने नीच चरित्र हो; स्वाभिमान र स्वत्वलाई त्यागेर आफ्नो देश र जातिप्रति घात गर्ने राष्ट्रघाती चरित्र हो ।

हिन्दुरवासी घृणित चरित्र भएको द्रव्यपिचास व्यक्ति हो । भारतलाई उपनिवेश बनाइसकेको तथा नेपाललाई पनि आफ्नो कब्जामा पार्न खोजेको अङ्ग्रेज जातिलाई नेपाली सेनाका अमरसिंह, भक्ति थापा आदिको बसोबास र उनीहरूका गतिविधिजस्तो गोप्य जानकारी दिएर केही पैसा पाउने चाहना उसले राखेको देखिन्छ । अङ्ग्रेज सेनापति अक्टरलोनिलाई प्रभाव पार्नु नै उसको उद्देश्य रहेको बुझिन्छ । ऊ अक्टरलोनिलाई 'साहेब' शब्दले सम्बोधन गर्दछ । नेपालतर्फको सैन्य सङ्ख्या, गढहरूको निश्चित जानकारी दिएर उसले युद्धलाई अङ्ग्रेजको पक्षमा पार्न मद्दत गरेकाले ऊ प्रतिकूल चरित्रको पात्र हो ।

नेपाली भएर देशद्रोही कुरा गर्दै शत्रुपक्षसँग मिल्नु र आफ्ना तर्फका कुरा शत्रुहरूलाई बुझाउनुजस्ता कार्य उसले गरेकाले नै नेपालको राष्ट्रिय दुःखान्तताको कारक ऊ बन्न पुगेको छ । नायकको मृत्युमा प्रत्यक्ष कारक ऊ नबने पनि उसको कार्यले युद्धमा नेपालको हार हुने स्थिति आई सन्धि गर्न बाध्य हुनु तथा सन्धि भएकै कारण अमरसिंह गोसाइँस्थान गएर उही मृत्युवरण गर्नुजस्ता कुरामा भूमिका खेलेको देखिन्छ । समग्रमा हिन्दुरवासी राष्ट्रघाती, जातिद्रोही तथा स्वअस्तित्वलाई कुल्चने चरित्र हो ।

किसन सिंह

किसन सिंहलाई अमरसिंह नाटकमा राजा नाहानको भाइको रूपमा परिचय गराइएको छ । ऊ पनि हिन्दुरवासीजस्तै प्रतिकूल प्रवृत्ति भएको चरित्र हो । ऊ नाटकमा पहिलो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा अक्टरलोनि समक्ष उपस्थित भएको छ ।

अक्टरलोनिलाई हिन्दुरवासीले भैं 'साहेब' शब्दको प्रयोग गरेर दास मनोवृत्ति प्रस्तुत गर्ने किसन सिंह नेपाली भएर पनि देशद्रोह गर्ने तथा नेपाललाई परचक्रीको हातमा सुम्पने कुनियत लिएर अगाडि बढेको व्यक्ति हो ।

किसन सिंह देशका दुश्मनको चाकरी गर्ने घृणित चरित्र भएको व्यक्ति हो । उसले नेपालीहरूलाई 'जङ्गली, पहाडी बन्दर' भन्दै नेपालीहरूसँग मिलेर बस्न नसक्ने बरु ब्रिटिस सिंहको पछि लागेर उसको जुठोपुरो खान राजी भएको कुरा गरेको छ । उसले अमरसिंहले मेल गर्ने भनी पठाएको प्रस्ताव केवल अलमल्याउन खोजेको मात्र हो भनेर अमरसिंहको कुरा नपत्याउन अङ्ग्रेजहरूलाई आग्रह गरेको छ । अमरसिंहले अङ्ग्रेजसँग गरेको युद्ध कार्य तथा कूटनीतिक प्रयासलाई 'माकुराको जाल विछ्याएर समुद्रका माछा पक्रन खोजेको (सम, २०४९; ३१) भनी असम्भव भएको जनाएको छ । उसले आफ्नो दाजुसमेत आफू अङ्ग्रेजहरूको शरणमा रहेको पनि जनाएको छ ।

किसन सिंहजस्ता चरित्रको घृणित, स्वार्थी र देशद्रोही कार्यले देशको स्वाभिमान गुमेको देखिन्छ भने नेपालपक्षका व्यक्तिहरूले अङ्ग्रेजसँग राष्ट्रघाती सन्धि गर्नुपरेको तथा अमरसिंहजस्ता

देशभक्त व्यक्ति विरक्तिर देवस्थल गई मृत्युवरण गर्नुपरेको देखिन्छ । तसर्थ, किसन सिंहको भूमिका राष्ट्रिय दुःखान्तका लागि प्रत्यक्ष एवम् नायकको दुःखान्तताका लागि परोक्ष रूपमा कारक बनेको छ । उसले राष्ट्रको गोपनीयता भङ्ग गरेर अङ्ग्रेजहरूलाई युद्धका निमित्त सहज वातावरण बनाइदिएको छ भने आफ्नो जाति बेइमान भएको तर अङ्ग्रेज जातिमा इमान भएको भनी आफ्नो दास मनोवृत्ति प्रस्तुत गरेको छ ।

जुरे र बतासे

जुरे र बतासे दुई जना गाइने पात्रहरू हुन् । अमरसिंह ऐतिहासिक नाटक भए पनि यी दुई पात्र नाटककार समका काल्पनिक पात्रहरू हुन् । लोकपात्रका रूपमा आएका जुरे र बतासे पहिलोपल्ट अङ्ग दुईको तेस्रो दृश्यमा देखा परेका छन् ।

जुरे र बतासे देशभक्त पात्र हुन् । उनीहरूले राष्ट्रिय एकता र स्वतन्त्रताका लागि राष्ट्रप्रेमका गीत गाउँदै गाउँगाउँ र बस्तीबस्तीमा पुगी राष्ट्रिय चेतना फैलाउने कार्य गरेका छन् । भक्ति थापाको मृत्युपछि सुस्ताएको रणभूमि र नेपाली मानसिकतालाई उनीहरूले पुनर्जागृत तुल्याएका छन् । उनीहरूले भक्ति थापाको मृत्यु भएको र कतिपय सिपाहीहरू अङ्ग्रेजसँग मिल्न गएको थाहा पाएकाले अमरसिंह समक्ष आफूहरू आएको कुरा गर्दै अमरसिंहलाई युद्धका लागि साहस भर्ने काम गरेका छन् । उनीहरूले पहिले पनि धामागढीको युद्धमा गढवालीहरूसँग युद्ध पर्दा, काँगडा किल्लामा तथा सुमेरुपुरमा गीत गाएर तिलङ्गाहरू बटुलेको कुरा उनीहरूकै संवादबाट बुझिन्छ । त्यसै गरी अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा पनि बस्तीबस्तीमा पुगेर राष्ट्रभक्तिका गीत गाउँदै सिपाही बटुल्ने कुरा उनीहरूले गरेका छन् । उनीहरू भक्ति थापालाई जलाएको चिताको खरानी भिकेर दल्छन् भने गीत रचना गरेर गाउन पनि थाल्छन् :

नेपाली दाज्यू, नेपाली भाइ, लौ हात समाओ !

नेपाललाई स्वतन्त्र राखौं तरवार उठाओ (सम, २०४९; ७४)

जुरे र बतासेमा युवाहरूको हृदयमा वीरता र उत्साहको भाव जागृत गराउन सक्ने सामर्थ्य छ । उनीहरू ओजपूर्ण एवम् राष्ट्रभक्तिमूलक गीत गाएर देशका लागि लड्ने सपूतहरू जुटाउन समर्थ भएका छन् । आफ्ना दुई ओटा दाजु युद्धमा मारिएको तथा आफूलाई आमाले युद्धमा जानबाट रोक्नका लागि लुक्न अह्राएको कान्छो समेत उनीहरूका राष्ट्रप्रेमले ओतप्रोत भएका गीत सुनेर जाग्रत भई युद्धका लागि जान तयार बनेको छ । यस्तै कान्छोजस्ता तमाम युवाहरूलाई युद्धका लागि बटुल्ने काम जुरे र बतासेले गरेका छन् ।

जुरे र बतासे अनुकूल चरित्रका पात्र हुन् । नाटकीय दुःखान्तताका लागि उनीहरूको कुनै चारित्रिक कमजोरी देखिँदैन । नाटकको नायक अमरसिंहको उद्देश्य बमोजिम नेपाललाई स्वतन्त्र बनाउने कार्यमा जुरे र बतासेको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ । नाटकको अन्त्यमा अर्थात् नायकको मृत्युपछि पनि टाढा नेपथ्यमा “नेपाली दाज्यू, नेपाली भाइ” गाएको सुनिएको छ । यस दृष्टिले उनीहरू नाटकका सहायक पात्र हुन् ।

४.२.३. अन्य पात्र र दुःखान्तीयता

माथि चरित्र विश्लेषण गरिएका पात्रहरू बाहेक अमरसिंह नाटकमा अन्य पात्रहरू पनि छन् । ती हुन् : पं. रङ्गनाथ, दलभञ्जन पाँडे, रणध्वज थापा, उमाकान्त पाध्या, जेठी मुखिनी, कान्छी मुखिनी, जात्रुहरू, नागरिकहरू, दूतहरू, इनिस, हर्मिल्टन, ब्वायलु, बुढी, तरुनी, केटाकेटीहरू, नेपाली पल्टन माइबक्स, इन्द्रदेव, शार्दूलजङ्ग आदिका जमादार, हुदा र सिपाहीहरू, गोरा अफिसर र सिपाहीहरू, पुर्सुङ, मारुनी, देवी आदि । यस्तै गरी बम शाह, घमण्ड थापा, बलभद्र कुँवर, जिलेस्पी, चुनरी, अमरसिंह थापाका परिवारका व्यक्तिहरू, महानचन्द्र, रणजोरसिंह, आदि वर्ण्य रूपमा आएका नेपथ्य पात्रहरू पनि रहेका छन् ।

पं. रङ्गनाथ राजगुरुको भूमिकामा प्रस्तुत पात्र हो । ऊ देशभक्त पात्र हो । ऊ नाटकमा पहिलो अङ्कको पहिलो दृश्यमै उपस्थित भएको छ । आरम्भमा रङ्गनाथले पनि अमरसिंहले जस्तै युद्धको विपक्षमा विचार व्यक्त गरेको छ । उसले “हुँदैन लड्नु भन्नेमा बाँकी सात जना रह्यौं” (सम, २०४९; २२) भनेको छ । युद्ध हुने निश्चय भएपछि उसले “हामीले अहिले हारेजस्तै सङ्ग्राममा जितौं” (सम, २०४९; २२) भनेर युद्ध जित्ने कामना पनि गरेको छ । ऊ दोस्रो पटकको भारदारी सभामा गजराजको पक्षमा उभिएर सन्धिपक्षको पक्षमा यसरी वकालत गरेको छ : “सपनामा पनि कोही नसुनून् युद्ध घोषणा !” (सम, २०४९; ८२) । तर, गीर्वाणयुद्धविक्रम र भीमसेन थापा समेत युद्धको पक्षमा गएका अवस्थामा युद्धकै पक्षमा सहमति जनाउँदै गीताका वचनले पनि युद्धको पुष्टि गरेको बताएको छ । ऊ असल चरित्र भएको पात्र हो ।

काजीको भूमिकामा रहेको दलभञ्जन पाँडे पनि पहिलो अङ्कको पहिलै दृश्यमा उपस्थित छ । ऊ राजभक्त र देशभक्त पात्रका रूपमा रहेको छ । ऊ गीर्वाणयुद्धको राष्ट्रप्रेमी र स्वाभिमानी विचारको समर्थक छ तथा अमरसिंहको विचार अनुसार सन्धिसर्तको विरोधी पनि छ । देशका निमित्त डढेर जान पनि तयार हुनुपर्ने तर अङ्ग्रेजसँग आत्मसमर्पण गर्न नहुने विचार उसको छ । नेपालका लागि बाँच्ने र नेपालकै लागि मर्ने विचार उसले यसरी व्यक्त गरेको छ : “जितेमा सुखले खान्छौं, डुल्छौं नेपालमै, मरे / सुत्छौं नेपालकै माटोभित्र घुस्रेर शान्तिले” (सम, २०४९; ८९) ।”

रणध्वज थापा नायक अमरसिंह थापाको छोरो हो । ऊ पनि नाटकको आरम्भमै देखा परेको छ । ऊ सुरुदेखि नै पिताको विचारको विरोधी र भीमसेन थापाको समर्थक देखिन्छ । उसले पहिलो भारदारी सभापछि भीमसेन थापाले युद्ध घोषणा गर्दा त्यसकै समर्थन गरेको छ । दोस्रो पटकको भारदारी सभामा ऊ युद्ध विरोधी र सन्धिपक्षको समर्थक बन्दै अङ्ग्रेजसँग सन्धि गरेमा नेपालीहरूले उनीहरूको सेनामा भर्ना तथा तालिम पाउने जनाएको छ । “लड्नु पर्दछ भन्ने के यस बैठकमा कुनै / होला ? कोही पनि छैन” (सम, २०४९; ८२) भनेर ऊ राष्ट्रिय स्वार्थभन्दा सीमित स्वार्थमा लागेकाले नायकीय कोणबाट हेर्दा ऊ प्रतिकूल चरित्र हो ।

चन्द्रशेखरको छोरो तथा सरदार उमाकान्त पाध्या बाबु चन्द्रशेखरकै सहयोगीको भूमिकामा रहेको छ । अङ्ग्रेजसँग सन्धिपत्र बुझाउने क्रममा चन्द्रशेखरले घुँडा टेक्नुपर्दा उमाकान्त त्यो दृश्य हेर्न

नसकी निहुरेको छ । यसरी अङ्ग्रेजसँग सन्धि गर्नु र सन्धिपत्र बुझाउँदा घुँडा टेक्नुपर्ने अवस्था आउँदा अपमानबोध गर्नुले ऊ देशभक्त चरित्र देखिन्छ ।

जेठी र कान्छी मुखिनी सरदार भक्ति थापाका पत्नीहरू हुन् । उनीहरूले भक्ति थापालाई ढाल तरवार भिराइदिएर युद्धका लागि बिदाइ गरेका छन् भने भक्ति थापाको मृत्युपछि सती जान तयार भएका छन् । उनीहरूको चरित्रमा वीरहरूप्रति श्रद्धा गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । एक नेपाली सिपाहीले अङ्ग्रेजहरूले हार्ने र नेपालीले जित्ने आसिक माग्दा उनीहरू नेपालीको जय हुने आसिक दिन्छन् । आफ्नो देशको निम्ति मर्न तयार हुने, वीरहरूको कदर गर्ने तथा आफूमा विश्वासघात नगर्ने अङ्ग्रेजहरूलाई हार्ने सराप दिन नसक्ने तर्क उनीहरूले राखेका छन् । उनीहरूले भक्ति थापाको छातीको रगतमा औंला चोपेर अमरसिंहलाई रगतको टीका लगाई विजयको कामना गरेका छन् । यसरी उनीहरू सती मात्र नभएर वीरताको कदर गर्ने वीराङ्गना समेत हुन् ।

जात्रुहरू अमरसिंह नाटकको अन्तिम दृश्यमा देखिएका सामूहिक पात्र हुन् । उनीहरूले युद्धले धनजनको क्षति भएको कुरा गरेका छन् । युद्धमा आफन्त पनि गुमाउनु परेकाले उनीहरू चिन्तित छन् । उनीहरू युद्ध विरोधी र अङ्ग्रेजका प्रशंसक रहेको बुझिन्छ । काठमाडौंमा पनि अङ्ग्रेज आएको र केही विकास हुन थालेको चर्चा उनीहरूले गरेका छन् । नेपालीहरूलाई जबर्जस्ती युद्धमा धकेलेको ठान्ने उनीहरूमध्ये तेस्रो जात्रुले “अमरसिंहले देशलाई डुबाए” (सम, २०४९; ११५) भनेर नेपालको हारको सम्पूर्ण दोष अमरसिंहलाई दिएको छ । यसबाट जात्रुहरूमा दोषदृष्टि देखिन्छ । आफ्नै वचनवाणले अमरसिंह ढलेको थाहा पाएपछि उनीहरूमा पश्चात्तापबोध भएको छ र अमरसिंह मरेपछि उसको गुण गाएका छन् ।

अमरसिंह नाटकमा विभिन्न सन्दर्भमा नेपाल तथा अङ्ग्रेजतर्फका दूतहरूको प्रयोग भएको छ । एकथरि दूतहरू सामूहिक रूपमा आएका छन् । पूर्व तथा पश्चिमबाट आएका दूत अल्मोडामा भेट भएका छन् । उनीहरू देशभक्त छन् । गोप्य कुरा गर्दा पनि सतर्कता नअपनाएका कारण अङ्ग्रेजहरूले उनीहरूलाई कब्जामा लिई सन्देशयुक्त पत्र खोसेका छन् । पश्चिमबाट आएको दूतले देहरादूनमा नेपाली पक्षको स्थिति कमजोर रहेको र दुर्दशा भएको कुरा व्यक्त गरेको छ । उसले युद्ध जित्न गाह्रो भएको कुरा गर्छ भने पूर्वको जात्रुले पनि त्यसमा समर्थन गरेको छ । यस्तै युद्ध भइरहेको अवस्थामा सिन्धुलीगढीमा अङ्ग्रेजसँग सन्धि भएको खबर लिएर अमरसिंह समक्ष एउटा नेपाल सरकारकै दूत गएको छ । ऊ स्वयम् पनि सन्धिबाट सन्तुष्ट छैन । उसले सन्धि भएको खबर ल्याई युद्ध रोक्न भन्न आफू आउनु परेकामा भार बोक्नु परेको ठानेर “मलाई नै जा भने, भार आज यो मैले बोक्नु पर्‍यो” (सम, २०४९; १०२) भनेको छ । उसले हरिहरपुरी र मकवानपुरीगढीमा हार भएपछि सन्धि भएको जानकारी अमरसिंहलाई गराएको छ । उसले धोका अरूबाट नभई आफ्नैले दिन सक्ने (सम, २०४९; १०३) जनाएको छ । यसै गरी एउटा अङ्ग्रेज दूतले अमरसिंहलाई प्रलोभन देखाएर आफ्नो बनाउने अङ्ग्रेजहरूको सन्देश लिएर आएको छ । त्यस्तो सन्देशयुक्त चिठीलाई अमरसिंहले च्यातिदिएर युद्ध जारी राख्ने विचार भएको जनाएपछि ऊ त्यही खबर लिएर फर्केको छ । यसरी विभिन्न खालका दूतहरूले आआफ्नो पक्षमा भूमिका निर्वाह गरेका छन् ।

इनिस, हमिल्टन र व्वायलु अङ्ग्रेजतर्फका क्रमशः मेजर, कप्तान र लेफ्टिनेन्ट हुन । अमरसिंह नाटकमा यी तीनै जना प्रतिकूल चरित्रका रूपमा आएका छन् । इनिस कूटनीतिक चातुर्य भएको व्यक्ति हो । अङ्ग्रेजसँग मिल्न गएको किसन सिंहलाई उसले समुद्रपारिका चिजबिज ल्याइदिने भन्दै तनमनले सहयोग गर्न भनेको छ । ऊ विपरीत व्यङ्ग्य गर्न पनि सिपालु छ । उसले जुठोपुरो खान राजी हुन्छु भन्ने नीच चरित्र भएको किसन सिंहलाई 'ग्रेट म्यान' र 'महात्मा' जस्ता विशेषण दिएको छ । हमिल्टनले हिन्दुरवासीका माध्यमबाट नेपालको युद्धनीति र भौगोलिक स्थितिको जानकारी लिएको छ । उसले कूटनीति र युद्धनीति दुवै कुरामा चासो राखेको देखिन्छ । अक्टरलोनिको निकटस्थ व्यक्ति व्वायलुले नेपाल पक्षका व्यक्तिको मनोबल गिराउने, लज्जित र अपमानित गर्ने काम गरेको छ । सन्धिपत्र लिएर गएको चन्द्रशेखरलाई उसले भारतीय वकिलहरूका अगाडि अक्टरलोनिसम्म घुँडा टेक्न बाध्य तुल्याएको छ । ऊ कूटनीतिज्ञ तथा कार्यकुशल पात्र हो । उसले शत्रुपक्षलाई कुन अवस्थामा कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ भन्ने जानेको छ । कुशलतापूर्वक आफ्नो भूमिका सम्पादन गरेको उसले अवस्था अनुरूप काम गरेको छ ।

बुढी, तरुनी र केटाकेटी कान्छाका आमा र जहानबच्चा हुन् । बुढी नेपालका सिपाहीहरूकी आमाकी प्रतिनिधिजस्ती देखिन्छे, वात्सल्यमयी बुढीले दुई छोरा युद्धमा गुमाएकी हुनाले नै कान्छो छोरालाई लुकाएर राखेकी छ । मरेका छोराहरू देवता भए भन्ने सिपाहीको प्रतिक्रियामा बुढीले आफूलाई देवता नभई आफ्नै छोरा चाहिने कुरा गरेकी छ । गाइनेका राष्ट्रप्रेमी गीत सुनेर युद्धमा जान हिँडेको कान्छालाई मठको दुबो लाइदिएर विदा गरेकी छ । कान्छाकी पत्नी तरुनी शालीन र गम्भीर चरित्रकी देखिएकी छ । ऊ सरल र सोभी छे । सासूको निर्देशन अनुसार घरका काम गर्ने उसले पतिलाई युद्धका लागि विदाइ गर्दा तुलसीको फूल टिपेर लगाइदिएकी छ । कान्छाका छोराछोरीमा केटाकेटीहरूमा हुने बालसुलभता छ । गाइने र सिपाही घरमा आएका बेला उनीहरूले कुखुराका चल्ला डोकाले छोप्न लागेका देखिन्छन् । यसबाट बुढीले कान्छालाई लुकाउन खोजेको कुरा ध्वनित भएको छ । केटाकेटीहरूका माध्यमबाट निश्चिन्त, निश्छल बालसुलभ चञ्चलताको प्रस्तुति भएको छ ।

नेपाली पल्टन माइबक्स, इन्द्रदेव र शार्दूलजङ्गका जमादार, हुद्दा र सिपाहीहरू पनि अमरसिंह नाटकमा प्रत्यक्ष पात्रका रूपमा आएका छन् । उनीहरू पहिलो अङ्कको तेस्रो दृश्यमा देखा परेका छन् । माइबक्स र इन्द्रदेवका जमादार हुद्दा र सिपाहीहरूले हास्यमिश्रित अनौपचारिक कुरा गरेका छन् र त्यो कुराकानी पनि युद्धकै विषयमा छ । वीरभाव र राष्ट्रप्रेमको भाव भएका उनीहरूले युद्धका लागि शस्त्रास्त्रको अपर्याप्तता भएको चर्चा समेत गरेका छन् । शार्दूलजङ्ग पल्टनको सिपाहीले युद्धको घोषणा नगरिकनै अङ्ग्रेजहरूले नालापानीमा आक्रमण गरेको खबर ल्याएको छ । नालापानीमा आइमाई, केटाकेटी सबै एकजुट भई लडेको, अङ्ग्रेजले आत्मसमर्पण गर्न पठाएको पत्र कप्तान बलभद्रले धुजाधुजा पारी च्यातेको, जिलेस्पी नामको अङ्ग्रेज जर्नेललाई आफूले मारेको कुरा उसले गरेको छ । राष्ट्रभक्ति र वीरभावले भरिएको ऊ बहादुर र इमानदार सिपाही हो ।

अमरसिंह नाटकका विभिन्न अङ्कका विभिन्न दृश्यमा सिपाही पात्रहरूको उपस्थिति छ । दोस्रो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा आएको सिपाहीले भक्ति थापाको मृत्युको खबर ल्याएको छ र ऊ स्वयम् पनि घाइते छ । रामदासले उसलाई लागेको गोली भिक्दै 'दुख्यो ?' भनी सोध्दा उसले "मन दुखेको छ, घाउ जाबो त साम्य भो" (सम, २०४९; ६४) भनेर अपार देशप्रेम व्यक्त गरेको छ । यसै दृश्यमा बन्दुक बिसाएका केही सिपाहीहरूले अमरसिंहको कुराबाट प्रभावित भएर आफूमध्ये एकजना बाँकी रहुन्जेल पनि युद्धमा डटेर लड्ने कुरा गरेका छन् । यस्तै तेस्रो अङ्कको तेस्रो र चौथो दृश्यमा गाइनेका साथमा हिँडेका सिपाहीहरूले पनि गाउँबस्तीमा गएर योद्धाहरू बटुल्ने काम गरेका छन् । चौथो अङ्कको पहिलो दृश्यमा केही सिपाही मरेका, केही घाइते र केही लड्दै गरेका छन् । यिनैमध्येको एक सिपाहीले गोली लागी ढलेको कान्छाको खोकिलाबाट दुबो र तुलसी भिकी उसलाई दिएको छ । उपर्युक्त सबैजसो सिपाहीहरू राष्ट्रभक्त, इमानदार र मानवतावादी देखिन्छन् ।

गोरा अफिसर र सिपाहीहरू अङ्क दुईको पहिलो दृश्यमा आएका छन् । जे गरेर भए पनि शत्रुपक्षको गोपनीयता थाहा पाउनुपर्छ भन्ने मान्यता अफिसरको रहेको छ । उसले रुखमुनि लुकेर पूर्व र पश्चिमका जात्रुको गोप्य कुरा सुनेको छ भने उनीहरूका साथमा भएका चिठीपत्र खोसेर लिएको छ । कूटनीतिक मर्यादाविपरीत कार्य गरेको उसलाई अरू गोरा सिपाहीले पनि सहयोग गरेका छन् । गोरा अफिसर र सिपाहीको चरित्रमा धुत्याइँ प्रतिबिम्बित भएको ।

देवीलाई मौन नृत्यका माध्यमबाट भयङ्कर युद्ध चलिरहेको छ भनी सङ्केत गर्ने प्रतीकात्मक पात्रका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । पुर्सुङ र मारुनी लोक पात्र हुन् । उनीहरू गाइनेसँगै नाच देखाउँदै गाउँगाउँमा हिँडेका छन् ।

उपर्युक्त मञ्चीय पात्र बाहेक केही वर्ण्य तथा नेपथ्य पात्रहरू पनि अमरसिंह नाटकमा प्रयुक्त छन् । यीमध्ये घमण्ड थापा युद्धविरोधी चरित्रका रूपमा प्रस्तुत भएको नेपथ्य पात्र हो । स्वाभिमानी बलभद्र कुँवरले अङ्ग्रेजहरूले आत्मसमर्पण गर्न भनी पठाएको पत्र च्यातेको छ । बम शाह सुरुमा अमरसिंहको पक्षमा देखिए पनि पछि अङ्ग्रेजहरूसँग आत्मसमर्पण गरी उसले अङ्ग्रेजको दासत्व स्वीकार गरेको छ । अम्बर पन्त रुखका बोक्रा खाएर भए पनि दास नबन्ने स्वाभिमानी चरित्र हो । चुमरा राना, महानचन्द्र, प्रबल राना, रणजोरसिंह, हस्तदल शाही आदि पात्रहरू समेत नेपथ्य पात्रका रूपमा आएका चरित्र हुन् ।

४.३. निष्कर्ष

अमरसिंह दुःखान्त पद्य नाटक हो । यसमा देशका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिने काजी अमरसिंहको योगदान र मृत्युको सन्दर्भलाई प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा प्रयोग गरिएका पात्रहरू प्रायः ऐतिहासिक छन् भने केही काल्पनिक छन् । काल्पनिक पात्रहरूलाई समेत ऐतिहासिक स्वरूप प्रदान गरिएको छ । यस नाटकमा नायक र सहनायकको दुःखान्त अवस्था देखाइएको छ । नायक अमरसिंह थापाले राजा गीर्वाण, राजामाता ललितत्रिपुरसुन्दरी तथा प्रधानमन्त्री भीमसेन थापा समेत रहेको भारदारी सभामा अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्न नहुने पत्र पठाएको छ । यस्तै युद्धको घोषणा नगरिकन

अङ्ग्रेजहरूले आक्रमण गर्दैन् भनी शत्रुहरूप्रति अत्यन्त विश्वास राखेको छ । दोस्रो पटकको भारदारी सभाले युद्ध रोकी सन्धिको पक्षमा मत जाहेर गर्दा उसले युद्ध जारी राख्ने पर्ने तर्क प्रस्तुत गरेको छ तथा पुनः युद्ध गरिरहेको अवस्थामा सन्धि गर्ने निर्णय भएको खबर आउँदा त्यसप्रति असहमति जनाउँदै आफ्नो लागि नेपालको राजकाज र नेपालका लागि आफू मरेको कुरा गरेर राजधानी नगई गोसाइँस्थानतर्फ लागेको छ । अमरसिंह थापाको चरित्रमा यस्ता कमजोरी देखिएका भए पनि यी कमजोरीहरू उसको मृत्युका लागि प्रत्यक्ष कारण बनेका देखिँदैनन् । अमरसिंहको मृत्यु गोसाइँकुण्डमा एक सामान्य जात्रुको दुर्वचन सुनेपछि असह्य भएका कारण भएको देखिन्छ । यसर्थ अमरसिंहको नायक अमरसिंह थापाको मृत्यु दुःखान्त नाट्यमान्यता अनुरूप प्रभावकारी बन्न सकेको छैन ।

यसै गरी सहनायक भक्ति थापाको दुःखान्तताका लागि पनि थापा स्वयम्को खास चरित्रदोष देखिँदैन । बुढ्यौली उमेरमा पनि युवासुलभ जोस जाँगर भएको भक्ति थापाको अतिशय खरो स्वभाव उसको चरित्रगत कमजोरी बनेको छ । यही स्वभावले उसले कसैको मुख नताकी आफैँ अगाडि बढेर तोपको मुख थुन्नु पुगेको छ । यसै कारण उसको मृत्यु भएको छ ।

यसरी अमरसिंह नाटकको नायक अमरसिंहको दुःखान्ततामा आंशिक वा अप्रत्यक्ष रूपमा ऊ स्वयम्, अक्टरलोनि लगायत अङ्ग्रेज सैन्य अधिकारीहरू, नेपालतर्फकै देशद्रोही स्वभाव भएका व्यक्ति तथा अमरसिंहको विचारभन्दा पृथक् मत राख्ने भारदारहरू समेत कारक बनेका देखिन्छन् । मृत्यु जस्तो ठूलो सजाय भोग्नका लागि उसको चरित्रदोष प्रत्यक्ष तथा मूल कारण बनेको छैन । उसको चरित्रदोष अङ्ग्रेजसँग सन्धि भएपछि राजधानी नगई गोसाइँकुण्ड जाने निर्णय गर्नु हो भने गोसाइँकुण्डमा सामान्य जात्रुको कुराले आहत भई उसको मृत्यु भएको छ । यसप्रकार दुःखान्त नाटकबाट उब्जने त्रासको स्थिति अमरसिंह नाटकबाट पैदा हुँदैन तर राष्ट्रका लागि योगदान दिने नायक अमरसिंहको मृत्युबाट अपूरणीय क्षतिको अनुभूति तथा कारुणिक स्थिति प्रकट हुन्छ ।

अध्याय : पाँच

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधान

भीमसेनको अन्त्य (लेखन वि.सं. २०१२ र प्रकाशन वि.सं. २०२८) नाटककार बालकृष्ण समको पद्यात्मक शैलीमा प्रस्तुत ऐतिहासिक दुःखान्त नाटक हो । राष्ट्र र राष्ट्रियताका लागि उल्लेख्य योगदान दिएका ऐतिहासिक व्यक्ति भीमसेन थापाप्रति षड्यन्त्र गरी आत्महत्या गर्न विवश तुल्याइएको घटना नै यस नाटकको मूल कथ्य हो । त्यसैले यो प्रतिशोधको षड्यन्त्रमूलक घटनामा आधारित दुःखान्त नाटक हो । यो दुःखान्त नाटक निकै रोमाञ्चकारी र हृदयविदारक छ । प्रस्तुत शोधकार्यको यस अध्याय अन्तर्गत भीमसेनको अन्त्य नाटकको नाटकीय कथावस्तुको विकासक्रम प्रस्तुत गरी यसको दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन गरिएको छ ।

५.१. नाटकीय घटनाको विकासक्रम

आठ अङ्कमा संरचित भीमसेनको अन्त्य नाटकमा अङ्कलाई दृश्यमा विभाजन नगरिएकाले यसका अङ्क नै दृश्य पनि हुन् । यस नाटकको कथावस्तुलाई आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा विभाजन गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

नाटकमा रणजङ्ग र कुलराजले भीमसेन थापाका विरुद्धमा गरेको कुराकानीदेखि आरम्भ भई दूतका रूपमा चीन जान चाहेको भीमसेन थापालाई राजा राजेन्द्रले विरामी देवेन्द्रको औषधी गराई निको भएपछि चीन जान दिने आश्वासन दिनुसम्मका घटनाहरू (पहिलो अङ्क) आदि भाग वा प्रारम्भावस्थाका रूपमा आएका छन् । भीमसेन थापा, एकदेव आदिले राजकुमार देवेन्द्रको उपचार गर्न थालेको अवस्थादेखि रणजङ्ग र कुलराजको षड्यन्त्रले अपमानजनक कुरा सुनाइएका कारण असह्य भएर भीमसेन थापा सिसाले सेरिनुसम्मका घटनाहरू (दोस्रो अङ्कदेखि सातौँ अङ्कसम्मका छ ओटा अङ्कहरू) मध्य भाग वा विकासावस्थाका रूपमा आएका छन् र सिसाले सेरिएको दसौँ दिनमा राजा राजेन्द्रले सेरिएको भीमसेन समक्ष कुराकानी गरेको अवस्थादेखि भीमसेन थापाको मृत्यु भएपश्चात् आएको माथवरसिंहको पत्र सुनेर राजेन्द्रले देशको विप्रेको अवस्था माथवरसिंह आएपछि केही सुधार होला भन्ने आशा गर्नुसम्मका घटनाहरू (आठौँ अङ्क) अन्त्य भाग वा अन्त्यावस्थाका रूपमा आएका छन् ।

आदि भाग

रणजङ्ग र कुलराजले एकापसमा कुरा गर्दै भीमसेन थापालाई मारेर दामोदर पाँडे मारिएको बदला लिन सकिने कुराकानी गर्दै रहेको सन्दर्भबाट नाटकीय कथावस्तुको आरम्भ भएको छ । नाटकको यस आदि भागमा कुलराजले आफ्नो लागे भीमसेनलाई भुईँमा ढालेर घोक्रोको रगत पिउने

कुरा गर्नु; रणजङ्गले दरवारमा बसेर कुरा गर्दा होस पुऱ्याउनुपर्ने भन्दै उसलाई सम्भाउनु; उनीहरूले विस्तारै बुद्धि पुऱ्याएर थापापक्षको विनाश गर्ने योजना बनाउने सल्लाह गर्नु; राजकुमार देवेन्द्रको पास्नीको दिनमा भएको भेटमा भीमसेन थापाले आफू बुढो भएकाले भनेजस्तो केही गर्न नसकेको, माथवरसिंहलाई बेलायतमा राजदूत बनाएर पठाई सन्धि राम्रो र बलियो बनाउन चाहे पनि त्यो हुन नसकेको र विरोधीहरूले विभिन्न कुरा लगाएर राजाका नजरबाट आफूलाई गिराउन खोजेको कुरा राजासमक्ष जनाउनु; राजा राजेन्द्रले आफ्ना तीन पुस्तादेखि नै भीमसेनले राष्ट्र र राजाका लागि उल्लेख्य योगदान दिएको उल्लेख गर्नु; कान्छी रानी राज्यलक्ष्मीको निर्देशनमा प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले राजाबाट चौसल्ला पाउनु; जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको निर्देशनमा रणजङ्ग पाँडे र कुलराज पाँडेले पहिले गरिएको सर्वस्व फिर्ता र कपरदारको पद समेत पाउनु; शत्रु पक्षको बढोत्तरी भएको देखेको भीमसेन थापाले दूतका रूपमा चीन जाने चहना राख्दा राजाले विरामी छोरो देवेन्द्रलाई औषधी गराई सन्चो भएपछि मात्र चीन जान दिने कुरामा विचार गर्ने आश्वासन दिनुसम्मका घटनाहरू आएका छन् ।

यस भागमा भीमसेन थापा अर्थात् नायक पक्ष सशक्त रहेको अवस्थामा पाँडेपक्ष अर्थात् विरोधी पक्षको पनि केही बढोत्तरी भएको र देवेन्द्रको बिसन्चोका कारण थापा आफ्नो इच्छा अनुसार चीन जान नपाएकाले नाटकीय समस्या थपिएको देखिन्छ ।

मध्य भाग

कथावस्तुको मध्य भाग अन्तर्गतको दोस्रो अङ्कमा एकदेव वैद्यको घरको दृश्य प्रस्तुत भएको छ । यस अङ्कमा विरामीको उपचार गरेर आधा रातमा घर पुगी भर्खर सुत्न लागेको एकदेव वैद्यलाई भीमसेन थापा र भाजुमान वैद्य आई दरवारमा जान अनुरोध गर्नु; एकदेवले पहिले एकपटक दरवारले आफूलाई विश्वास नगरेकाले यसपटक पनि त्यस्तै हुन सक्ने जनाउँदै राजकुमारले काल पर्खेर बस्नुपर्ने कुरा गर्नु; भीमसेनले एकदेव राजवैद्य भई तीस वर्ष काम गरेर कहिल्यै जस नपाए पनि अहिले महाराजले नै एकदेवलाई बोलाएर राजकुमारको उपचार गर्न भनेकाले जानुपर्ने जनाउनु; एकदेवले रणजङ्ग आदि दरवारमा आएको थाहा पाई पाँडेहरूको उदय हुन लागेको सङ्केत गर्दै 'सर्प र चोरले घस्रने मौका पाएको' भनी व्यङ्ग्यात्मक यथार्थता प्रकट गर्नु; एकदेवले राजकुमारलाई निको पारिदिएर आफू चीन जान पाउने कुरा भीमसेनले गरेपछि एकदेव दरवार जान तयार हुनुजस्ता घटना आएका छन् ।

तेस्रो अङ्कमा रणजङ्गको सल्लाह अनुरूप कुलराजले जगत्नैनीसँग भीमसेन र एकदेवले राजकुमारलाई औषधी खुवाउने नाममा विष खुवाउँछन् भन्ने षडयन्त्रमूलक कुरा लगाउनु; भीमसेन, एकदेव र भाजुमान आई राजकुमारलाई औषधी खुवाउनु; उक्त औषधीले निको नभई राजकुमार देवेन्द्रको मृत्यु हुनुजस्ता घटनाहरू आएका छन् ।

चौथो अङ्कमा राजकुमारलाई विष खुवाएर मारेको आरोप लागी भाजुमानले प्राणदण्ड पाउनु तथा भीमसेन थापा र एकदेव वैद्य आदिलाई सर्वस्वहरण सहित जन्मकैद हुनु; शिवानन्द भवानी, वैद्य

घौभाजू आदिलाई पनि सजाय हुनु; विष खुवाएको देखेका साक्षी भनिएका जगत्नैनी र चित्रीलाई गुरु रङ्गनाथले केरकार गर्दा र चित्त बुझ्दो जवाफ नपाउँदा घटनाबारे राजा राजेन्द्रमा द्विविधा हुनुजस्ता घटना भएका छन् ।

पाँचौँ अङ्कमा पहिलेको घटनाका दुई वर्षपछिका घटनाक्रम प्रस्तुत भएका छन् । रङ्गनाथ प्रधानमन्त्री हुँदा सफाइ पाई कारामुक्त भएका भीमसेन तथा एकदेव रङ्गनाथपछि प्रधानमन्त्री भएको पुष्कर शाहले पनि राजीनामा दिएपछि रणजङ्ग प्रधानमन्त्री भए लगत्तै पुनः थुनामा पर्नु; निरपराध भीमसेनले दण्ड भोग्नुपरेकामा चित्त नबुझी चार सयजति सिपाहीहरूले जागिर छोड्नु; जागिर छोडेका दुई सिपाहीका हातमा रङ्गनाथले पन्जाव गएको माथवरसिंह थापालाई यथार्थ वर्णन लेखेर पत्र पठाउनुजस्ता घटना भएका छन् ।

यस्तै छैटौँ अङ्कमा भीमसेन र एकदेवको मुद्दा राजसभामा हेरिने भएकाले उनीहरू पनि बोलाइनु; राजसभामा छलफल हुँदा रणजङ्गले लगाएका आरोपको प्रतिवाद भीमसेन र एकदेवले गर्नु र आफू निर्दोष रहेको कुराको जानकारी गराउनु; भीमसेनले सभामा देखाइएको कायलनामामा आफ्नो हस्ताक्षर नभएर कित्ते भएको जनाउँदै राजाले एउटी रानीको मात्र भर गर्नाले अन्याय हुन लागेको बताउनु; उसले आफू दण्डित भए पनि एकदेव निर्दोष भएकाले ऊ छुट्न पाउनुपर्ने तर्क राख्नु; एकदेवले भीमसेन निर्दोष रहेको बताउनु र राजकुमारकै आमाको खानपान नमिलेकाले बिरामी शिशुको मृत्यु भएको कुरा गर्नु तथा भीमसेन र दामोदर पाँडेको ऐतिहासिक क्रियाकलापको तुलनात्मक विवरण दिई भीमसेनलाई राजभक्त र राष्ट्रवादी अनि दामोदर पाँडैलाई राष्ट्रघाती एवम् राजद्रोही सिद्ध गर्नु; यिनीहरूको बयानपछि पनि कतिपय कुराको टुङ्गो नलागेकाले सो मुद्दा आफैले हेर्ने विचार राजा राजेन्द्रले गर्नु र जेठी रानीको सल्लाहमा भोलिपल्ट फेरि भीमसेनलाई उपस्थित गराई मुद्दा हेर्ने निर्णय हुनु; राजाले मुद्दा हेर्दा आफूहरू असफल हुने भयले भीमसेन बोलाइनुअघि नै पाँडे पक्षको षड्यन्त्र चलनुजस्ता घटना भएका छन् ।

सातौँ अङ्कमा भीमसेन थापा थुनिएकै ठाउँमा आएको एउटा तिलझाले आज फेरि दरबारमा काजीलाई डाक्ने भएको छ, भन्ने कुरा सुनाउनु; भीमसेनले फेरि डाकेर पुर्पक्ष गर्ने कुरामा शङ्का लागेको जनाउँदा तिलझाले बरु भागे राम्रो हुने भन्दै देश छोडेर भाग्ने सल्लाह दिनु; यस्तै अवस्थामा भीमसेन थापालाई बोलाउन खटाइएको कुलराजले प्रधानमन्त्री रणजङ्गको षड्यन्त्र अनुसार भीमसेनप्रति निकै साँखुल्ले भएर भीमसेनलाई स्वाभिमानमा चोट लाग्ने खालको षड्यन्त्रमूलक तथा झुठो कुरा सुनाउनु; भीमसेन थापाकी पत्नीलाई तिलझाहरूका अगाडि नाङ्गी पारेर भण्डारा दिइने र त्यो भीमसेनले आफ्नै आँखाले हेर्नुपर्ने कुरा सुनाउँदै कुलराजले त्यो अपमानजनक र बेइज्जतीपूर्ण अवस्था हेर्नुभन्दा बरु भाग्नु राम्रो हुने भन्दै भाग्ने भए आफूले नेल काटिदिने कुरा गर्नु; कुलराजबाट आफू हटिदिँदा आफ्नी पत्नीको लाज पनि बच्चे र थापा र पाँडेहरूका बीच मेल भई राजा र प्रजा तथा देशको कल्याण पनि हुने कुरा थाहा पाउँदा भीमसेन थापाले नजरबन्दबाट भाग्ने नभई आत्महत्या गर्ने निर्णय लिनु; कुलराजको गोहीको आँसु चिन्त नसकेको भीमसेनले कुलराजको चरित्र परिवर्तन भएको ठान्नु र कुलराजले भनेका सम्पूर्ण कुरा पत्याउनु; कुलराज निस्केपछि भ्यालको ऐना फोडेर फुटेको सिसाको एक टुकाले घाँटी

रेटन तयार हुनु; त्यतिखेरै बत्ती निभेर अन्धकार भएको बखतमा 'आफ्नै नेपाल माताको गर्भमा भीम भागदछ' (सम, २०४८; १५९) भन्नासाथै नराम्रो चित्कार आउनुजस्ता घटनाहरू भएका छन् ।

यसप्रकार मध्य भागमा राजकुमारलाई विष खुवाउन लगाएको आरोपमा जेल परेको भीमसेनको मुद्दामा राजाले पुनर्विचार गर्ने निर्णय लिनाले भीमसेन थापाको भविष्य सुखद बन्ला भन्ने आशा उत्पन्न भएका अवस्थामा रणजङ्गको कपटपूर्ण योजनाले गर्दा अब उसको अन्त्य निकटतम छ भन्ने भय र आशङ्का उत्पन्न भएको छ, भने यस भागको अन्त्यतिर भीमसेन थापा आत्महत्याको प्रयास गर्दै सेरिएको बुझिन्छ । यसरी दोस्रो अङ्कदेखि सातौँ अङ्कसम्म सङ्घर्षमूलक घटनाहरू विकसित भएका छन् भने भीमसेन थापा सिसाले सेरिएको बुझिनाले कथावस्तु निगतितिर लागेको ज्ञात हुन्छ ।

अन्त्य भाग

भीमसेन थापा सेरिएपछि विकसित भएका घटनाहरू (आठौँ अङ्क) अन्त्य भाग अन्तर्गत पर्दछन् । भीमसेन थापा नबाँच्ने कुरामा पाँडेपक्ष ढुक्क हुनु; भीमसेन थापा सिसाको टुकाले सेरिएको दसौँ दिनमा राजा राजेन्द्र आई थापालाई जगाएर सहानुभूति प्रकट गर्नु; उसले आफूले मुद्दा हेर्ने र गल्ली ठहरिए कान्छी मुखिनी र भीमसेनलाई सँगै जन्मकैद राखिदिने विचार गरेको बताउँदै भीमसेनले पहिल्यै सेरिने मुखता गरेर आफै बिगार गरेको बताउनु; राजाका कुराले भीमसेनलाई आफू कुलराजको जालमा परेर वृथा आत्महत्या गर्न खोजेजस्तै लाग्नु; रणजङ्गले भीमसेन थापा आफ्नो अपराधमा पश्चात्ताप गर्ने अर्को बाटो नदेखेर सेरिएको भनी राजासँग बताउनु र 'केही पुण्य कमाए पो अन्त्यमा शान्ति मिल्दथ्यो / पछितो भैरहेको छ' (सम, २०४८; १५९) भनेर भीमसेनको आत्म सम्मानमा चोट पुऱ्याउनु; यस्तो मर्माहत वचन सुन्न नसकी उत्तेजित भएर भीमसेनले अन्तिम बल लगाई उठेर घाँटीको घाउको पट्टी र टाँका च्यातचुत पारी मिल्काउनु र घाँटीबाट रगत बगेर मर्नुजस्ता घटनाहरू प्रस्तुत भएका छन् । यसपछि लाहोरबाट माथवरसिंह थापाले पठाएको चिठी आइपुग्नु; निरपराधलाई दण्ड दिएपछि पछुताउन नपरोस् भन्दै राजाज्ञा पाए आफू आएर दुधको दुध र पानीको पानी छुट्याई सत्य देखाइदिने कुरा लेखिएको माथवरसिंहको उक्त चिठीको कुरा साँचो भएको रङ्गनाथले जनाउनु; राजेन्द्रले सच्चा, निर्भय र निःस्वार्थी मन्त्रीको अभावले आफ्नो मनमा अशान्ति भएका कारण माथवरसिंहलाई तत्काल फिर्काउने कुरा गर्दै देशको परिस्थितिलाई माथवर आएर सपार्ला कि भनी आशा गर्नुजस्ता घटना अन्त्य भागको अन्तिममा आएका छन् । यिनै घटनाबाट नाटक टुङ्गिएको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकको कथावस्तुको अन्त्य भाग (आठौँ अङ्क) मा कथावस्तुमा निगति र उपसंहारको अवस्था देखिएको छ । सिसाले सेरिएको भीमसेन थापाको मृत्यु हुनु निगति र माथवरसिंहको पत्रले केही आश जाग्नु उपसंहारका रूपमा आएका छन् । यस अवस्थामा पात्रहरूका बीचमा भएको तीव्र सङ्घर्ष मत्थर भएको छ भने कथावस्तुको अन्त्य सँगसँगै सङ्घर्षको पनि अन्त्य भएको छ ।

५.२. पात्रविधान

भीमसेनको अन्त्य ऐतिहासिक विषयको उपयोग गरी लेखिएको नाटक हो । यो बहुपात्रीय चरित्रप्रधान नाटक हो । यसमा नाटककार बालकृष्ण समले २२ जना पात्रहरू संवादसहित प्रयोग गरेका छन् । ती पात्रहरू हुन् : राजेन्द्रविक्रम शाह, साम्राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, सुरेन्द्रविक्रम शाह, रङ्गनाथ पौड्याल, रणजङ्ग पाँडे, कुलराज पाँडे, राजवैद्य एकदेव, विश्वेश्वरी, वैद्य भाजुमान, चित्री, जगत्नैनी, कारिन्दा (कनकसिंह महत), नाउ, तिलङ्गा, सिपाहीहरू (सिपाही १, २, ३, ४), नागरिक, जङ्गबहादुर र भीमसेन थापा । यी बाहेक नेपथ्यमा रहेका एकदेवकी पत्नी महादेवी, एकजना, अर्को र सब भनिएका पात्रको पनि संवाद रहेको छ । नाटकको बीजको केन्द्रमा रहेको राजकुमार देवेन्द्र संवाद रहित भएकाले पात्रसूचीमा नाम दिइएको छैन । उक्त पात्रहरू बाहेक नेपथ्यमा रहेका तथा वर्ण्य रूपमा आएका अन्य पात्रहरू पनि छन् : माथवरसिंह थापा, रणवीरसिंह थापा, शिवानन्द भवानी, वैद्य द्यौभाजु, लोकरमण उपाध्याय, पुष्कर शाह, गुरुलाल अधिकारी, देवीलाल कुँवर, वीरभद्र कार्की, रणदल, इन्द्रवीर थापा, भक्तकुमारी ।

उक्त पात्रहरूमध्ये सबैभन्दा बढी भूमिका भएका पात्रहरू भीमसेन थापा र रणजङ्ग पाँडे हुन् । त्यसैले यी दुई केन्द्रीय वा प्रमुख पात्र हुन् । यस्तै सहायक पात्रहरू राजेन्द्रविक्रम शाह, साम्राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, रङ्गनाथ पौड्याल, एकदेव वैद्य र कुलराज पाँडे हुन् भने अन्य गौण पात्र हुन् । नाटकमा प्रायः ऐतिहासिक पात्रहरूको प्रयोग भएको छ भने केही काल्पनिक पात्रहरू समेत छन् । प्रमुख तथा सहायक पात्रहरू सबै नै ऐतिहासिक पात्र हुन् । अन्य पात्रहरूमध्ये पनि केही ऐतिहासिक र केही काल्पनिक पात्रहरू रहेका छन् ।

प्रस्तुत शोध प्रबन्धको यस अध्यायको पात्रविधान शीर्षक अन्तर्गत प्रमुख र सहायक भूमिका भएका पात्रहरू तथा नाटकमा उल्लेख्य भूमिका भएका अन्य पात्रहरूको समेत दुःखान्तीय चरित्रको विश्लेषण गर्दै नाटकको दुःखान्तता तथा नाटकीय कार्यव्यापारमा तिनीहरूको भूमिकाको विश्लेषण गरिएको छ ।

५.२.१. प्रमुख पात्र र दुःखान्तीयता

भीमसेनको अन्त्य नाटकका प्रमुख दुःखान्तीय चरित्र भीमसेन थापा र रणजङ्ग पाँडे हुन् । नायक भीमसेन थापाको मृत्यु उसको आफ्नो चरित्रदोष र रणजङ्ग पाँडेको षड्यन्त्रबाट भएको देखिन्छ । यी दुई पात्रमध्ये भीमसेन थापा नायक र रणजङ्ग पाँडे प्रतिनायक हुन् ।

भीमसेन थापा

भीमसेन थापा भीमसेनको अन्त्य नाटकको प्रमुख पात्र हो । भीमसेन थापाकै नाम र उसको दुःखान्ततालाई आधार बनाएर प्रस्तुत गरिएको यस नाटकको नामकरण पनि भीमसेन थापाकै नाम र उसले भोग्नु परेको अन्तिम परिणामका आधारमा गरिएको छ । भीमसेन थापाको केन्द्रीयतामा नै यस नाटकका आदिदेखि अन्त्यसम्मका घटनाहरू घटित छन् । नेपालको स्वतन्त्रता, गौरव एवम् नेपालीको

स्वतन्त्रताका लागि जीवन त्याग गर्ने भीमसेन थापालाई नै यस नाटकको नायकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दुःखान्त नाटकको नायकमा हुनुपर्ने गुणहरू भीमसेन थापाको चरित्रमा विद्यमान छन् ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा नायक भीमसेन थापालाई ऐतिहासिक चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । थापाको चरित्र र व्यक्तित्व इतिहासमा पनि विवाद रहित नभएको उल्लेख पाइन्छ । इतिहासकार बालचन्द्र शर्माले भीमसेन थापालाई नेपालका एक महान् राजनीतिज्ञ र देशभक्त महापुरुष मान्दै उनको अन्त्य अतिशय भयानक र राष्ट्रको निमित्त लज्जाजनक भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् (शर्मा, २०४९ख; २८६) । सरदार भीमबहादुर पाँडेले भीमसेन थापालाई पाँडेहरूको मुखको गाँस खोस्ने दुष्टका रूपमा चित्रित गर्दै थापामा पक्षपात, घमण्ड, अतिशय महत्वाकाङ्क्षा र सत्तालोलुपता जस्ता दोष थिए भनेका छन् (उपाध्याय, २०५२; २४०) । अर्का इतिहासकार चित्तरञ्जन नेपालीले भीमसेन थापालाई योग्य र इमानदार शासक मानेका छन् (नेपाली, २०६०; १७) । तत्कालीन ब्रिटिस राजदूत हगसनले भीमसेन थापालाई तीन दशकभन्दा बढी समयसम्म राजाको भन्दा पनि बढी अधिकार र शक्तिको उपभोग गर्दै राज्यको शासन चलाएका महान् शासक र योग्य राजनीतिज्ञ भन्दै भीमसेनले आफ्नो पतनभन्दा दुई वर्ष अघिसम्म उत्साह र दूरदर्शितासाथ काम गरेको बताएका छन् (शर्मा, २०४९ख; २८६) । यस्तै विलियम हन्टरले अङ्ग्रेजहरूको दृष्टिमा भीमसेन थापा अतिशय कर्मठ, महत्वाकाङ्क्षी र सिद्धान्तहीन शत्रु थिए भनेका छन् (शर्मा, २०४९ख; २८७) । नेपालको राजनीतिमा लामो समयसम्म सम्बद्ध भीमसेन थापा इतिहासकारको दृष्टिमा जे-जस्ता विशेषताले युक्त देखिए पनि नाटकीय पात्रका रूपमा इतिहास प्रसिद्ध, उच्चकुलीन, महिमाशाली, उच्चपदस्थ, मानवीय चरित्रदोषले युक्त र सज्जन नायकको रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ (पोखरेल, २०६६; २७८) ।

भीमसेन थापा अतिशय देशभक्त चरित्र हो । लामो समयसम्म मुख्तियार (प्रधानमन्त्री) भएर काम गरेको ऊ राष्ट्रियताका लागि मरिमेट्ने व्यक्ति हो । उसका मनमा हरबखत राष्ट्रको गरिमालाई कसरी सुरक्षित राख्न सकिन्छ, भन्ने चिन्ता देखिन्छ । नेपालको सार्वभौमिकता तथा राष्ट्रिय अखण्डताको संरक्षणमा भीमसेन थापाको महत्त्वपूर्ण भूमिका थियो भन्ने कुरा राजा राजेन्द्रविक्रम शाहका लिम्नलिखित भनाइबाट पुष्टि हुन्छ :

हाम्रा जिजुमुमाज्यूको पाउमा साथमा रही
लडाइँबाट जानेर बचाइस् देशलाई नै,
बुटोलहरूको निमित्त जुन सङ्ग्राम भो, तिनै
वाग्युद्धले तराईका सबै ठाउँहरू पनि
अङ्ग्रेजबाट नै फिर्ता दिने पारिसु,
..... स्वदेशको

निमित्तमा लडी वाँचिस् बचाइस् सबलाई; (सम, २०४८; २०)

जीवनका पछिल्ला चरणमा समेत भीमसेन थापाले देशलाई नै प्राणभन्दा प्यारो ठान्न पुगेको छ । देशको अवस्थालाई माथि उठाउनकै लागि भीमसेन राजदूत बनेर चीन जान खोजेको हो । उसले यसका बारेमा राजेन्द्रविक्रम शाहसँग र एकदेवसँग आफ्नो विचार पोखेको छ :

“चीनमा म गईकन

देशको स्थितिमा राम्रो केही ल्याउन सक्छु कि ? (सम, २०४८; २६)

“जान पाएँ भने चीन - पाऊँ जान त - सुप्त यी

एशियालीहरूलाई एक पारी जगाउँछु;

स्वप्न श्री पाँच पृथ्वीको पूर्ण पारूँ भनीकन

ह्याकुलाले मिची चल्दा ज्यादा ढिप्पी गरी त्यसै

मेरा स्वामी मरे; आज तिनै बाजे र नातिका

सङ्कल्पलाई मैले नै सफलीभूत पार्नु छु” (सम, २०४८; ४२)

यसरी भीमसेन थापाले देशको स्थितिमा सुधार ल्याउनलाई नै आफू चीन जाने चाहेको कुरा राजेन्द्र समक्ष राखेको छ भने एकदेवसँग एसियालीहरूसँग सल्लाह गरी देशको निमित्तमा पृथ्वीनारायण शाह र उनका नाति रणबहादुर शाहका सङ्कल्पअनुसार काम गर्न चाहेको जनाएको छ । उसले ‘नेपाल राज्यको दीप सावधान भई बलोस् । ..... तर दुङ्गा नफोस्रियोस्, नटुक्रोस्, देश बाँचोस्’ (सम, २०४८; ११४) भन्ने उद्गार व्यक्त गर्दै आफ्नो भन्दा राष्ट्रको अस्तित्व, विकास र एकतालाई महत्ता दिएको छ ।

यस्तै भीमसेन थापाले पहिले १८७१ सालमा आफैले अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्न लगाएको कुरा गर्दै त्यतिखेर देशको जित हुने आशा राखेर नै युद्धको निर्णय गरेको उल्लेख गरेको छ । आफ्नो निर्णयपछि सबैले नै युद्धको समर्थको गरेको जनाउँदै उसले सबैले आ-आफ्नो ठाउँबाट कर्म गरे पनि हार्नुपरेको स्मरण गरेको छ भने अब देशकै रक्षा गर्नका लागि नै युद्ध गर्न नहुने कुरा गरेको छ । उसले देशलाई माथि उठाएर ठूला राष्ट्रको दाँजामा पुऱ्याउने आफ्नो चिन्ता भएको बताएको छ । (सम, २०४८; ११८) । षड्यन्त्रपूर्ण रूपमा भुट्टा र अपमानजजक कुरा सुनाई भाग्ने सल्लाह दिँदा पनि आफ्नो देश छोडेर कतै जान नपरोस् भन्ने भीमसेन थापाले “आफ्नै नेपाल आमाको गर्भमा भीम भागदछ (सम, २०४८; १५१) भन्दै सिसाले सेरिएको छ ।

भीमसेन थापाको चरित्रमा राजभक्तिका प्रबल गुणहरू विद्यमान छन् । उसले दरबार र राजपरिवारका लागि साह्रै ठूलो सेवा गरेको देखिन्छ । आफ्ना शत्रुहरूले जितिसुकै षड्यन्त्र गरे पनि र राजपरिवारबाटै अविश्वास भए पनि राजभक्तिप्रतिको उसको आस्थामा कुनै कमी भएको देखिँदैन । आफूले बसोसम्म पाइआएको अधिकार सुविधा खोसिँदा भएको अपमानबाट भीमसेन थापा आन्तरिक रूपमै निकै विचलित र प्रपीडित देखिन्छ तर ऊ राजद्रोही भएको छैन (उपाध्याय, २०५२; २४१) । आफ्नो शत्रु रणजङ्गले राजाबाट सर्वस्व फिर्ता पाउँदा तथा कुलराजले सर्वस्व फिर्ता सहित कपरदार पद पाउँदा भीमसेन थापाले आफ्ना शत्रुको बढोत्तरी भएको ठान्छ तर राजाको निर्णयका विरुद्ध कुरा गर्न चाहन्न बरु आफू राजदूत भएर चीन जान चाहेको जनाउँछ । राजाको निर्णयका सम्बन्धमा ‘हुनुपर्छ त्यही हुन्छ, जो इच्छा सरकारको’ (सम, २०४८; १९) भनेर उसले राजेच्छामा शिर झुकाई राजभक्ति प्रकट गरेको छ । कान्छा राजकुमारलाई सन्चो भएपछि चीन जाने कुरामा विचार गर्ने भन्ने कुरा राजेन्द्रले गरेकाले भीमसेनले एकदेव वैद्यलाई दरबारमा ल्याएर उपचारको अनेक प्रयास

गरेको पनि छ । उसको यो कार्य आफू चीन जाने लालसाभन्दा पनि राज परिवारप्रतिको आस्था हो । उसले नाटकका विभिन्न ठाउँमा राजालाई 'प्रभु', 'स्वामी', 'दयानिधान', 'धर्मावतार', 'सरकार' जस्ता शब्द प्रयोग गरेको छ । उसले देशका साथै राजाको पनि गौरव बढाउने आफ्नो चाहना भएको जनाएको छ :

अनि सन्धि अझै राम्रो बलियो म बनाउँछु,
बढाउँछु म राजा र देशको पनि गौरव (सम, २०४८; १८) ।

राजकुमार मारिएको आरोपमा जेल परेको तथा नेल र हतकडीसहितको भीमसेन थापाले राजा, रानी र युवराजको सधैं जय चाहेको जनाएको छ । पुर्पक्षका लागि राजाको अगाडि उपस्थित गराइएको अवस्थामा उसले आफ्नो राजभक्तिको अभिव्यक्ति यसरी प्रकट गरेको छ :

जय होस् नित्य महाराजाधिराजको
दुवै बडामहारानीलाई सौभाग्य नै रहोस् !
जय होस् सूर्य भैं युवराजाधिराजको (सम, २०४८; ११४)

ऊ सिसाले सेरिनुभन्दा केही बेरअघि कुलराजसँग 'के त भीम हट्यो भने साम्य हुन्छ, सबै ? ... मेरो राजा र देशको कल्याण हुन्छ ?' (सम, २०४८; १५०) भनेर राजाको उन्नति हुने भए आफू मर्न पनि तयार रहेको बताएको छ ।

राजा राजेन्द्रले पनि भीमसेन थापाको राजभक्तिको प्रशंसा गरेको छ । उसले भीमसेनले राजभक्ति दर्साएर सुनको हनुमान् ढोका बनाएको, कम्पु खडा गरेको, चाँदतोडाले पल्टन सुसज्जित पारेको बताउँदै भूकम्प गएका बखतमा पनि राजा, राजपरिवार र जनताको आशाका रूपमा भीमसेन नै रहेको उल्लेख गरेको छ । राजेन्द्रलाई बाल्यकालदेखि नै भीमसेनले संरक्षण प्रदान गरेको हो । राजा, देश र जनताका लागि तेत्तीस वर्षसम्म निःस्वार्थ काम गरेको भीमसेन थापालाई त्यसका बदलामा तेत्तीस राज्य दिए पनि कम हुने कुराको उल्लेख उसले गरेको छ । यसरी भीमसेन थापाको चरित्रमा अतिशय राजभक्ति देखिन्छ ।

सत्यको पक्षधर भीमसेन थापा सरल, सोभो र इमानदार पात्र हो । उसले आफू सधैं सत्यको मार्गमा लागेको जनाएको छ । नाटकमा उसको व्यक्तित्व गुणी र सच्चरित्रवान् देखिन्छ । स्वार्थी शत्रुहरूका आँखामा भुट देखिए पनि ईश्वर, आफू र देशभक्त व्यक्तिका दृष्टिमा सत्य रहेको कुरा उसले गरेको छ । जस्तोसुकै कठिन परिस्थितिमा र अग्निपथमा हिँड्नुपरे पनि उसले सधैं सत्यनिष्ठालाई सर्वोपरि महत्त्व दिएको छ । प्राणको माया गर्ने व्यक्ति खुम्चेर पछि बस्ने र सत्यको प्रणमा चल्ने मान्छे, मृत्युका लागि पनि अधि बढ्ने सङ्केत गर्दै ऊ भन्छ :

जस्को प्राणै प्रिय छ उ खुम्चेर पछि बस्तछ
जो सत्य प्रणमा चल्छ दगुरी दगुरीकन
त्यो ता अगाडि नै पुग्छ आगो छुनु परे पनि,
उछिनेर अरूलाई भुङ्गाभिन्न समेत त्यो
आफै घुस्छ (सम, २०४८; १६-१७)

भीमसेन थापाको सोभोपनलाई राजा राजेन्द्रले समेत प्रशंसा गरेको छ । वीरहरूको धरहरा भीमसेनलाई भुसियाहरूले जिस्क्याएर भुके पनि ऊ गजराजभैँ सोभो बाटो लिएर हिँड्छ :

राजेन्द्र : ..... होस्
तँ ता धरहरा वीरहरूमा; भुसियाहरू
देख्छु जिस्क्याउँदै भुक्तै खेदछन् तेरो यताउति
सोभो बाटो लिई हिँड्छस् तँचाहिँ गजराजभैँ (सम, २०४८; २०) ।

एकदेवले भीमसेनलाई र भीमसेनले एकदेवलाई सोभो भन्दै रहेको बखतमा भाजुमानले दुवैलाई सोभा र सरल ठानेको छ । उसले सत्य कुरालाई हुबहु सत्यमै राख्ने, अलिकति पनि ढाकछोप गर्न नसक्ने चरित्रका रूपमा भीमसेनको चरित्रको सोभोपनलाई औँल्याएको छ । यस सन्दर्भमा भाजुमानको भनाइ छ : “उही बढी लाटो जो सत्यतालाई नाङ्गै राखेर छोड्दछ, जो बेर्न पट्ट जान्दैन वस्त्रनाम धरो पनि” (सम २०४८; ६९) ।

भीमसेन थापाले आफूलाई बापवैरी ठानेको रणजङ्ग र उसकै मतियार कुलराजलाई समेत अत्यन्त विश्वास गरेको छ । आफ्नो शत्रु हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि हतकडी र नेलसहित जेलमा रहेको समयमा कुलराजको सम्पूर्ण कुरा उसले पत्याएको छ । आफू पाँडेको पक्षमा र भीमसेनको विपक्षमा भए पनि भीमसेनलाई जेल हाल्ने काम अत्यन्त पक्षपाती र निर्दयी भएकाले अहिले आफू भीमसेनकै पक्षमा लागेको भन्ने कुलराजको नाटकीय कुरालाई भीमसेन थापाले सत्य ठान्छ । उसलाई कुलराज आफ्नै हितमा उभिएको जस्तो लाग्छ । ऊ कुलराजलाई स्नेह गर्दै आफू तीन पुस्ताको दास भए पनि महाराजले दया नगरेको तर आफूले शत्रु ठानेको कुलराज नै आफ्नो दुःखमा पग्लेको कुरा यसरी व्यक्त गर्दछ :

..... कुले, मैले खै चिनेको ! तँलाई म
सम्भन्थेँ एउटा ज्यानै लिने परम शत्रु होस्,
खै चिनेको ? तँ पग्लन्छस् मेरो निम्ति यसो गरी,
दयानिधान राजाको मेरा धर्मावतारको
स्वामीका नातिको छाती रसाउन्न अलिकति ! (सम, २०४८; १४७) ।

यस्तो अतिशय सोभोपन नै भीमसेन थापाको चारित्रिक कमजोरी बनेको छ ।

भीमसेन थापा निष्कपट चरित्र हो । उसले छलकपट गर्ने तथा छक्कपन्जा गर्ने कुनै खराब काम गरेको छैन । उसले राष्ट्र र राजालाई बचाउने क्रममा दामोदर पाँडेलाई मार्ने सहमति दिएको कुरा नाटकबाट बुझिन्छ । त्यतिखेर सानै रहेको रणजङ्ग पाँडेले ठूलो भएर जेठी रानी राम्राज्यलक्ष्मीलाई हातमा लिई भीमसेनप्रति जतिसुकै षड्यन्त्र गरे पनि र त्यसको जानकारी भीमसेनलाई भए पनि उसले रणजङ्ग र कुलराजका विरुद्धमा कुनै खराब कदम उठाएको छैन । भीमसेनले चाहेको भए आफू मुख्तियार भएकै बखतमा रणजङ्ग लगायत पाँडे पक्षलाई नै एकै चिहान बनाउन सक्थ्यो । कुलराजले ‘अहिले उसको लागे हाम्रो छाला टँगाउँछ’ (सम, २०४८; १०) भनेर उसले आफूहरूलाई मार्न खोजेको

भन्ने कुरा गरे पनि नाटकभरि भीमसेनको कुनै त्यस्तो भावना देखिँदैन । ऊ त शत्रुहरूको बहुवा भएको बेलामा पनि राष्ट्र र राजालाई शिरमा राखेर राष्ट्रकै खातिर राजदूत भएर चीनमा गई काम गर्ने अवसर खोजेको देखिन्छ ।

एकदेव वैद्यले कसैलाई मारिहाल्नुपथ्यो भने भीमसेनले तरबार हिकाउने तर कैँची काट्न नजान्ने (पृ. १२७) भनेको छ । रङ्गनाथले चाहिँ भीमसेनले बेअर्थको पाप गर्न नसक्ने भन्दै उच्च हिमालभै अग्लिएको धरहराको गजुर बाँसभै निहुरेर नालमा पुग्न असम्भव भएको कुरा गर्छ । ऊ अग्लो पर्वत मैदान भई ढले पनि भीमसेन बालघातक बन्न नसक्ने विश्वास व्यक्त गर्दछ (पृ. ८६) ।

भीमसेन थापाले कसैप्रति वैरभावना राखेर छलकपट वा षड्यन्त्र गर्ने कार्य नगरेको भए पनि ऊ आफू वैरीको छलकपट वा षड्यन्त्रमा परेको छ । नाटकको पहिलो संवादमा कुलराज पाँडेले आफ्नो दाउ लागे भीमसेनलाई भुइँमा ढालेर घोक्रोको रगत पिउने कुरा गरेको छ । पाँडे पक्षको सर्वस्व फिर्ता भएको र उनीहरूले उच्च पद पाएको अवस्थालाई भीमसेन थापाले आफू धोत्रो पसेको वृद्ध वृक्ष भएको र दिनदिनै शत्रुका लहराले बेरेका कारण ढल्ने अवस्था रहेको बुझी राजालाई जानकारी गराएको पनि छ । राजा राजेन्द्रले आफ्ना तीन पुस्तालाई सहयोग गरी राजभक्ति देखाएको भनी भीमसेनको सराहना गरे पनि त्यसको बदलामा उचित न्याय दिन सकेको छैन । न्याय वा दण्डको निर्णय सुनाउने राजा जेठी रानीको षड्यन्त्रमा परेको छ भने उसकी जेठी रानी पाँडे पक्षको षड्यन्त्रमा परेकी छ । यसरी पाँडेहरूले बुनेको षड्यन्त्रको जालोलाई राजाले सही ठानेको छ । अतिसारले मृत्यु भएको राजकुमारलाई भीमसेन थापाले वैद्यहरूलाई हातमा लिई विष खुवाएर मारेको भन्ने षड्यन्त्रपूर्ण आरोप लगाई पाँडेहरूले पुत्रवियोगले पीडित राजालाई सत्यको भ्रममा पारेका छन् । एकपटक षड्यन्त्रमा परी जेल परेको भीमसेन जेलबाट छुटेको छ भने रणजङ्ग मुख्तियार भएपछि पुनः षड्यन्त्रद्वारा बन्दी बनाइएर अपमानित र पीडित भएको छ । यही शत्रुहरूको षड्यन्त्रको मूल कारणबाट नै भीमसेन थापाले आत्महत्या गर्नुपरेको देखिन्छ ।

भीमसेन थापाको चरित्र उदात्त र उदार किसिमको रहेको छ । उसको चरित्रमा मानवीय भावको उदात्तता देख्न सकिन्छ । आफ्नो आदर्श र निष्ठामा अविचलित हुनु, सङ्कटका घडीमा पनि आफ्नो कर्तव्यप्रति सचेत हुनु, नकारात्मकभन्दा सकारात्मक चिन्तनको प्रबलता हुनु, वैयक्तिक स्वार्थलाई भन्दा राष्ट्रिय स्वार्थलाई महत्त्व दिनुजस्ता गुणहरू उसको चरित्रमा पाइने विशेषताहरू हुन् (गौतम, २०६६; २७९) । उसको चरित्रमा यस प्रकारका अरू पनि महत्ताका गुणहरू छन् । शत्रुपक्षको षड्यन्त्रमा पर्दा पनि राष्ट्रभक्ति र राजभक्तिमा दृढ रहेको ऊ आफ्नो कर्तव्यपथमा अडिग रहेको छ । शत्रुहरूबाट घेरिँदा पनि उसले आफ्नो सुरक्षाभन्दा राष्ट्रोत्थानलाई महत्ता दिएको छ । नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धदेखि विग्रिएको विदेशनीतिलाई सुधार गर्ने प्रयास थापाले गरेको देखिन्छ, तर अङ्ग्रेजहरूको नीतिले ऊ सफल हुन सकेको छैन (सम, २०४८; १९) । उसले नेपाललाई सबल राष्ट्रका रूपमा उभ्याउने लक्ष्य लिएको थियो; त्यो पूरा नहुँदा ऊ चिन्तित बनेको देखिन्छ । उसलाई मुख्तियार पदभन्दा राष्ट्रप्यारो छ, त्यसैले ऊ मुख्तियारीको अन्त्यतिर चीन जान चाहेको देखिन्छ । यस्तै वि.सं. १८७१ सालको अङ्ग्रेजसँगको युद्धको उत्तरदायित्व आफूले लिनु (सम, २०४८; ११५), एकपटक भएको गल्ली दोहोरिन

नदिन अङ्ग्रेजसँग तत्काल युद्ध गर्नुपर्ने कुराको तीव्र विरोध गर्नु (सम, २०४८; ११६) राष्ट्रको शान्ति प्राप्तिका लागि ज्यान दिने प्रण गर्नु (सम, २०४८; ११७) तथा राजकुमार देवेन्द्रलाई विष दिएको भुटो आरोपमा दण्डित हुन लागेको वैद्य एकदेवलाई निर्दोष देखाई उसका ठाउँमा आफू दोषी बनी मारिन तयार हुनु (सम, २०४८; १२७) आदि भीमसेन थापाको चरित्रका महत्त्वपूर्ण पक्ष हुन् ।

भीमसेन थापा कूटनीतिमा कुशल चरित्र हो । उसले स्वदेशी व्यक्तिहरू आफ्ना शत्रु भए पनि उनीहरूमाथि कूटनीतिक चाल चलेको छैन तर राजदूत भएर चीन जान पाऊँ भनी राजा राजेन्द्रसँग अनुरोध गर्दा एक किसिमले प्रस्तुत गरेको छ भने त्यही कुरा एकदेवसँग गर्दा उसले बेग्लै किसिमले प्रस्तुत गरेको छ । एकदेवसँग उसले महावैरीहरूसँग कसरी लड्नुपर्छ भन्ने आफूले जानेकाले नै चीन जान चाहेको जनाएको छ । यसैगरी राजा राजेन्द्रकै भनाइ अनुसार अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा भएको हानिलाई पुनः उनीहरूसँग वार्ता गरेर फाइदामा पुऱ्याउने काम भीमसेनले गरेको छ । पहिले बटोलहरूका लागि सङ्ग्राम भएको र पछि वाक्युद्धले नै तराईका सबै ठाउँहरू फिर्ता लिएको बुझिन्छ ।

भीमसेन थापा शङ्काहीन चरित्र हो । नाटकमा उसले कसैप्रति पनि शङ्का, उपशङ्का गरेको देखिँदैन । राष्ट्र र राजपरिवारप्रतिको आफ्नो कर्तव्यमा निश्चल रूपले लागेको थापाले राजा, रानी तथा राजपरिवारप्रति कुनै शङ्का गरेको छैन । आफ्ना विरोधी पाँडेपक्षसँग साँठगाँठ गर्ने जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीप्रति पनि ऊ शङ्काहीन बनेको छ । जतिखेर ताक परे पनि ज्यानै लिने उद्देश्यले उद्यत रहेका पाँडेहरू रणजङ्ग र कुलराजको चरित्रमा समेत ऊ निशङ्क रहेको छ । मुख्तियारी खोसिएर आफ्नै निवासमा थुनिएका बखतमा समेत गोहीको आँसु बगाउने कुलराजको भुटो र षड्यन्त्रमूलक कुरा सुनेर पत्याई आत्महत्या गर्न ऊ उद्यत बनेको छ । आफ्नो दुश्मन कुलराजको चरित्र बुझेर उसको भुटो कुरा पत्याएकाले नै उसले आत्महत्या गर्नुपर्ने वातावरण बनेको हो । यसरी शत्रुहरूप्रति समेत निःशङ्क रहनु भीमसेनको चरित्रदोष बनेको छ ।

भीमसेन थापा अविचलित पनि छ । आफ्ना शत्रुहरू दिनप्रतिदिन बढ्दै गएको, दरबारले पनि अविश्वास गर्न थालेको अवस्था बुझेका बेला भीमसेन थापाले देशकै खातिर चीन जान खोजेको देखिन्छ । यस अवस्थामा पनि ऊ देशभक्तिको मार्गबाट पन्छन खोजेको छैन । राजकुमार देवेन्द्रलाई विष खुवाएको भुटा आरोप पनि भीमसेन थापालाई लागेको छ । त्यसै आरोपमा ऊ हातमा हतकडी र खुट्टामा नेल बाँधिएर आफ्नै निवासमा थुनामा रहेको पनि छ । स्पष्टीकरणका लागि भारदारी सभामा उपस्थित हुनुपर्दा र रानी साम्राज्यलक्ष्मीले आफ्नो छोरो देवेन्द्रलाई मात्र नभई सासू, ससुरालाई पनि भीमसेनले नै मराएको भन्ने आरोप लगाउँदा समेत ऊ अविचलित भई आफू निर्दोष रहेको तर्क प्रस्तुत गरेको छ । राजाले 'चिल्लोमनिको काल सर्प' भन्ने कुरा गर्दै राजकुमारलाई मारनमा भीमसेनकै भूमिका रहेको बताएको छ । आफ्नै आँखाले आफ्नी पत्नीलाई भण्डारा दिएको दृश्य हेर्नुपर्ने षड्यन्त्रमूलक कुरा कुलराजले बताउँदा भने ऊ केही विचलित बनेको छ । यसमा भीमसेन कायर नभई अहम् भावले विचलित बनेको हो । आफ्नो निजी स्वार्थका लागि केही पाउन भीमसेन थापाले

कहिल्यै पनि खराब कदम उठाएको छैन । उसले आफ्नो आस्था र विचारका लागि अविचलित भई काम गरेको छ ।

भीमसेन थापा निर्भीक र आवेगी पनि छ । ऊ आफू शत्रुरूपी लहराले घेरिएको बुढो रुख भएको चाल पाएर पनि डराएको देखिँदैन । उसको भयलाई देशभक्ति र स्वाभिमानले छोपिदिएको छ । उसले शत्रुको भय मानेको र सचेत बनेको छैन । राजकुमार देवेन्द्रलाई भीमसेनले विष दिन लगाएको हो भन्ने आरोप लागेका बखतमा राजा-रानीका अगाडि निर्भीक भई त्यसको खण्डन गरेको छ । उसले राजाका तीन-तीन पुस्ता आफ्नै काखमा हुर्काएको कुरा गर्दै त्यस आरोपको सत्यता नै असम्भव भएको तर्क राखेको छ र बरु राजालाई नै सबैप्रति समान भएर राज चलाउनुपर्ने सुझाउ दिएको छ :

एकको भरमा पर्दा यो अन्याय हुने कुरो
देखी विन्ती चढाएकै थिएँ के हुनुपर्दथ्यो !
महारानी दुवैलाई काँटाका दुई थाल भैं
बनाएर बसी आफू मूल खम्बा भईकन
निष्पक्ष जाँचले कार्य प्रभुको चल्नुपर्दथ्यो ।

... ..
राजाले त प्रजा सबै

पुत्र सम्झी सबैमाथि समान हुनुपर्दथ्यो !
कसरी साख भो पाँडे, थापा किन कुसाख भो ? (सम, २०४८; १४८)

यसरी निर्भीक बनी राजालाई सुझाउ दिएको भीमसेन थापा सहनशील भए पनि भुटो आरोपले अतिशय पेलिएर सजाय भोग्नुपर्ने अवस्था आएपछि, केही आवेगी पनि बनेको छ । राजाले 'चिल्लोमनिको काल सर्प' भनेको एवम् भुटो आरोप लागेकामा प्रतिवाद गर्दा जेठी रानीले 'बिराएँ भन्नुको सट्टा मुख लागेर बोल्ने पातकी' (सम, २०४८; १२५) भनेको अवस्थामा आवेगपूर्ण रूपमा राजाका लागि अभिशाप लाग्ने खालका शब्द प्रयोग गरेको छ :

अरूको मतिमा लागी महाराजाधिराजले
ममाथि आज अन्याय गरिबक्स्यो, कुनै दिन
मेरो निमित्तमा पर्ला रोइबक्सनु रक्तको
अश्रुधारा बगाएर, अर्कोले नै भरीकन
ठेकी दिएको खोपाको मानामा सरकारले
निर्वाह गर्नुपर्नेछ, त्यो बेला भीमसेन त
संसारमा हुनेछैन, अग्लो धरहरा तर
उभिएर सबै हेरी रहला नचलीकन ।
मैले पाइन ऐन त इन्साफ दरवारमा
म मरे पछि होला यै निसाफ दरगाहमा ! (सम, २०४८; १२६)

यसरी आफूलाई अन्याय गरेको राजाले भविष्यमा विपत्ति भोग्नुपर्ने र आफूले यहाँ निसाफ नपाए पनि दरगाहमा निसाफ पाउने भनी भीमसेनले दरवार र राजपरिवारका लागि अभिशापजस्ता

लाग्ने कुरा गरेको छ । अतिशय उदार, सहनशील र स्वाभिमानी मानिएको भीमसेनको यो आवेगी प्रवृत्ति चरित्रदोष बनेको छ ।

भीमसेन थापा स्वाभिमानी चरित्र हो । उसले पद र पैसालाई भन्दा स्वाभिमानलाई महत्त्व दिएको छ । बन्दी बनाइएका बखतमा एक तिलझाले र कुलराजले भाग्ने सल्लाह दिँदा उसको स्वाभिमान उल्लेख आएको छ । उसको भनाइबाट पनि 'भाग्नुभन्दा मर्नु निको' भन्ने बुझिन्छ । उसको यो स्वाभिमानभित्र केही अहम् पनि लुकेको छ र यही अहमले उसलाई दुःखान्तीय चरित्र बनाइदिएको छ । उसको स्वाभिमानलाई राम्ररी बुझेको रणजङ्ग पाँडेले मुद्दा उल्टिने भयबाट उसको स्वाभिमानमा चोट पुग्ने खालका कुरा गर्न कुलराजलाई खटाएको छ (गौतम, २०६६; २८२) र त्यस्ता कुरा सुनेपछि स्वाभिमानकै कारणले भीमसेनले टाउको फोड्न वा भुन्डिन पनि सक्ने जनाएको छ ।

जातीय एकताको पक्षधर तथा साम्प्रदायिकता विरोधी भीमसेन थापाले सशक्त रूपमा अङ्ग्रेजको पनि विरोध गरेको छ । राज्यको विकासका लागि पक्षपात, प्रतिशोध र जातीयता बाधक हुने विचार राख्ने उसले यस्ता कुराले कसैको पनि भलो नहुने आशय व्यक्त गरेको छ । उसले रणबहादुर शाहले पाँडे, कुँवर, थापा, बस्नेत, नेवार, पर्वते, मदेशे सबैलाई एकै ठानेका थिए भन्दै भिन्नता देख्ने साम्प्रदायिक भाव हुने हो भने विशाल नेपाल टुक्रिने (सम, २०४८; १२४-१२५) कुरा गरेको छ । अङ्ग्रेजसँग बाध्यताले सुगौली सन्धि गर्नुपरे पनि विशाल नेपाल गुमाउनुपरेकामा ऊ चिन्तित देखिन्छ (गौतम, २०६६; २८३) । उसले राजदूत बनेर चीन गई एसियालीहरूसँग मिलेर महावैरी अङ्ग्रेजसँग लड्न सकिने जनाएको छ र अङ्ग्रेजको विस्तारवादलाई परास्त गर्न सकिने भाव व्यक्त गरेको छ :

लड्न जान्दछु ती मेरा महावैरीहरूसित

जान पाएँ भने चीन - पाऊँ जान त सुप्त यी

एशियालीहरूलाई एक पारी जगाउँछु (सम, २०९; ४२)

भीमसेन थापा असल, सज्जन र अत्यन्त लोकप्रिय चरित्रका रूपमा नाटकमा देखा परेको छ । उसलाई भुटो आरोप लागी दण्डित हुन लागेकामा चार सय जति सिपाहीले त्यसको विरोध गर्दै जागिर छोडेको प्रसङ्ग नाटकमा आएको छ । सिपाहीहरूका अनुसार त्यस किसिमका पात्रलाई पुरस्कृत गर्नुपर्थ्यो । यस्तै उसका मुद्दाको सुनुवाइ गर्ने बखतमा सामूहिक रूपमा नेपथ्यबाट भीमसेन निर्दोष रहेकाले निष्पक्ष व्यक्तिहरूलाई साक्षी राखेर मुद्दाको निर्णय गर्नुपर्ने आवाज आएको छ । धेरै नागरिकहरूले भीमसेनको निर्दोषितामाथि समर्थन जनाएर ऊ जेलबाट छुट्नुपर्ने माग समेत गरेका छन् । यसरी सिपाहीहरूको विद्रोह र धेरै नागरिकहरूले भीमसेनको निर्दोषितामाथि गरेको समर्थनले ऊ असल, सज्जन र लोकप्रिय चरित्रको व्यक्ति हो भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकको नायक भीमसेन थापाको चरित्रमा दुःखान्त नाटकको नायकमा हुनुपर्ने विशिष्ट दुःखान्तीय गुणहरू विद्यमान छन् । भीमसेन थापा भद्र गुण भएको नायक हो । ऊ नेपालको तत्कालीन मुख्तियार (प्रधानमन्त्री) हो । उसमा अटल राष्ट्रभक्ति र राजभक्ति रहेको छ ।

तेत्तीस वर्षसम्म प्रधानमन्त्री भएको भीमसेनले राष्ट्रभक्ति र राजभक्तिमा नै आफूलाई समर्पित गरेको छ । ऊ दूरदर्शी छ; कूटनीतिमा चतुर छ; स्वाभिमानी छ । ऊ प्रधानमन्त्रीमा हुनुपर्ने गुणहरूले युक्त छ । **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा भीमसेन थापाभन्दा उच्च पद वा ओहदामा रहेर कुनै पनि विषयमा अन्तिम टुङ्गो वा निर्णय गर्ने व्यक्तिका रूपमा राजा राजेन्द्र तथा उसका रानीहरू छन् तर पनि देशको कार्यव्यवस्थाको सञ्चालन भीमसेनले नै गरेको छ । समग्र नाटक उसैको नायकत्वमा अगाडि बढेको छ । यसमा भीमसेन थापाको पारिवारिक जीवनभन्दा भव्यतर राजनीतिक जीवनको चित्रण भएको छ । भीमसेन थापामा कुनै उल्लेख्य जन्मजात दुर्गुणहरू छैनन् । ऊ उदात्त तथा सद्गुणले सम्पन्न छ । आफ्ना शत्रुहरूप्रति पनि उसले कुनै चालबाजी वा षड्यन्त्र गरेको देखिँदैन । आफू शत्रुरूपी लहराले घेरिएको धोत्रो पसेको वृक्ष भएको जानकारी हुँदा पनि भीमसेनले शत्रुहरूलाई दबाउन कुनै सक्रियता देखाएको छैन । यसरी भीमसेन थापाको चरित्रमा भद्रता देखिन्छ ।

दुःखान्त नाटकको नायकमा हुनुपर्ने औचित्यका गुणहरू **भीमसेनको अन्त्य**को नायक भीमसेन थापाको चरित्रमा रहेका छन् अर्थात् भीमसेन थापाको चरित्र पात्रौचित्यमूलक देखिन्छ । भीमसेन थापा राजवंशको नभए पनि उच्चकुलीन नायक हो । ऊ राजभक्त र देशभक्त प्रधानमन्त्री हो । दरबारिया भाइभारदारहरूको षड्यन्त्र तथा जालझेलको कथा र दुःखान्त स्थितिको चित्रण यस नाटकमा भएकाले तदनुरूप नायक भीमसेन थापाको व्यक्तित्व र चरित्र रहेको छ । नायक भीमसेन थापाको चरित्र चित्रणमा उसको प्रकृति, जाति र वर्गगत विशेषताहरू प्रस्तुत भएका छन् । उसले राष्ट्रिय एकता र अखण्डतामा जोड दिएको छ भने राष्ट्रविरोधी गतिविधिलाई निस्तेज पार्ने कार्य गरेको बुझिन्छ । भीमसेन थापामा व्यक्तिगत विशिष्टता पनि छन् । आफ्ना शत्रु बढेको थाहा पाएर पनि आफ्नो सक्रियता नबढाउनु, आफूलाई विपत्ति परेको बखतमा शत्रुहरूको कुरामा अतिशय विश्वास गर्नुजस्ता व्यक्तिगत गुणहरू उसमा रहेका छन् । यसरी जाति वा वर्गगत विशेषताका साथ केही व्यक्तिगत गुणहरू पनि विद्यमान भएको नायक भीमसेन थापाको चरित्र दुःखान्त नाटकको नायकका लागि औचित्यमूलक रहेको छ ।

भीमसेन थापाको व्यक्तित्व र चरित्र जीवन अनुरूप पनि रहेको देखिन्छ । **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा नायकका रूपमा रहेको प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले आफ्ना शत्रु दिनानुदिन बढ्दै गएको चाल पाएर राजदूतका रूपमा चीन जान खोजेको छ । विरामी राजकुमारलाई वैद्यमार्फत उपचार गराउने क्रममा राजकुमारको मृत्यु भएपछि उसमाथि षड्यन्त्र गरेर जेल हालिएको छ । एकपटक निर्दोष सावित भई छुटेको र पुनः शत्रुहरूकै षड्यन्त्रबाट जेल हालिएको एवम् जेलमा भुट्टा र लज्जास्पद कुराहरू सुनाई आत्महत्या गर्न विवश तुल्याइएको छ । यसरी इतिहासको विषयलाई लिएर लेखिएको **भीमसेनको अन्त्य** नाटकको नायक भीमसेन थापा पनि इतिहासकै यथार्थमूलक पात्र भएकाले उसको वास्तविक जीवन र तत्सम्बन्धी यथार्थको प्रस्तुति यहाँ भएको छ । नायक भीमसेनको चरित्र सहज, स्वाभाविक, जिउँदो जागदो वा जीवनअनुकूल रहेको देखिन्छ ।

भीमसेन थापाको चरित्रमा एकरूपता पनि देखिन्छ । ऊ जातीय एकताको पक्षधर तथा साम्प्रदायिकता विरोधी पात्रका रूपमा नाटकमा उपस्थित छ । राष्ट्र, राष्ट्रियता र राजभक्तिलाई

जीवनको अभीष्ट लक्ष्य ठान्ने चरित्र भीमसेनको रहेको छ । उसको आफ्नो कार्यभार केही घटेको र शत्रुहरूको बढोत्तरी भएको अवस्थामा राजदूत भई चीन गएर राष्ट्र र राजाको संरक्षणकै लागि काम गर्ने कुरा उसले जनाएको छ । अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्ने भन्ने रणजङ्गको प्रस्तावको तीव्र विरोध पनि उसले गरेको छ । यसै गरी उसले भुटो आरोप लागेर आफू जेल पर्दा पनि राष्ट्रको समस्या समाधान हुने, राजा र देशको कल्याण हुने तथा सारा देशवासीमा एकता आउने भए आफू मर्न पनि तयार भएको जनाएको छ । यसरी नाटकको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म अदम्य साहस, दृढ स्वाभिमान, राष्ट्रभक्ति र राजभक्तिको अटल भाव विकसित भएकाले भीमसेनको चरित्रमा परिवर्तन नभई एकरूपता रहेको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा नायक भीमसेन थापाका चरित्र, बोली र क्रियाकलापमा सम्भाव्यता रहेको छ । नाटकको कथानकमा घटनाको पूर्वापर क्रम भएभैं वा एकपछि अर्को घटना आएभैं आवश्यकता वा सम्भावनाको नियम अनुसार नै नायक भीमसेन थापाका बोली र व्यवहारमा सम्भाव्यता देखिन्छ । उसको चरित्रमा वर्गगत वा नैतिक गुणदोष मात्र नभएर वैयक्तिक निजत्व पनि देखिन्छ । भीमसेन थापाको राजा, रानीहरू र अन्य पात्रहरूसँगको बोली र क्रियाकलापमा सामान्यतः सम्भाव्यताका गुणहरू छन् । नाटकको छैटौँ अङ्कमा राजा राजेन्द्रलाई अभिशाप लाग्ने खालका शब्दको प्रयोग भीमसेनले गरेको छ । यो प्रसङ्गचाहिँ सम्भाव्यताभित्र नपर्ने देखिन्छ । नाटकका अरू ठाउँमा राष्ट्र, राष्ट्रियता, राष्ट्रिय एकता एवम् राजभक्तिमूलक बोली र चरित्रमा सम्भाव्यता रहेको छ ।

भीमसेन थापा ऐतिहासिक पात्र हो । त्यसैले उसको जीवन यथार्थ जीवन हो । नाटकमा त्यो यथार्थ सामान्य यथार्थभन्दा भव्यतर र आदर्शमूलक बनेको छ । भीमसेन थापाको चरित्र सामान्यभन्दा उच्चस्तरका व्यक्तिको अनुकरण हो । त्यो अनुकरण जीवनानुरूप भएर पनि जीवनभन्दा सुन्दर छ । त्यसैले भीमसेन थापाको चरित्रमा अनुकृमिलक वैशिष्ट्य देखिन्छ । यसरी भीमसेनमा भद्रता, औचित्य, एकरूपता, सम्भाव्यता, जीवन अनुरूपता र अनुकृतिमूलक विशिष्टताका गुणहरू विद्यमान छन् ।

भीमसेन थापामा दुःखान्तीय नायकमा हुनुपर्ने सामान्य गुणहरू पनि छन् । भीमसेन थापा सत्चरित्र भएको नायक हो । नाटकको आदिदेखि अन्त्यसम्म नै उसको चरित्र असल देखिन्छ । स्वदेशमै आफ्नो भूमिका घटेको र शत्रु (पाँडे) पक्षको बढोत्तरी भएको थाहा भएपछि राजा र राज्यकै पक्षमा काम गर्ने उद्देश्य राखेर ऊ राजदूत भई चीन जान चाहेको छ । राजकुमारलाई सन्धो पारेपछि चीन जानेबारे निर्णय गर्ने राजाज्ञा भएपछि ऊ दरबारसँग चिसो सम्बन्ध भएको वैद्य एकदेवलाई बोलाई राजकुमारको उपचार गराउँछ । वैद्यको औषधीले सन्धो नभई राजकुमारको मृत्यु हुन पुग्छ । उपचारको नाममा षड्यन्त्र गरी विष खुवाएको भुटो आरोपमा वैद्यहरूसँगै ऊ पनि जेल पर्छ । जेलमा रहेका बखतमा समेत उसले राजा र राज्यको भलाइका लागि कामना गरेको छ ।

वि.सं. १८७१ को अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा भएका कमजोरीको सम्पूर्ण दोष आफूले लिनु, पुनः गल्ती दोहोरिन नदिन अङ्ग्रेजसँग तत्काल युद्ध गर्नुपर्ने भन्ने रणजङ्ग पाँडेको प्रस्तावको तीव्र विरोध गर्नु, राजकुमारलाई विष खुवाएको भुटो आरोपमा दण्डित हुन लागेको एकदेव वैद्यलाई निर्दोष सावित गर्ने प्रयास गर्नुजस्ता गुणले गर्दा भीमसेन थापाको चरित्रले उसको विशिष्ट व्यक्तित्वलाई स्पष्ट पारेको

छ । उसले दामोदर पाँडेको हत्या गराउन भूमिका खेलेर रणजङ्गलाई वापवैरी साँध्ने निहुँ दिएको कुरा नाटकबाट बुझिएकाले भीमसेनको चरित्रलाई सर्वथा निर्दोष पनि मान्न सकिन्न । यसै कारणले भीमसेन थापाको व्यक्तित्व नितान्त सज्जन वा दोषरहित छ भन्न सकिन्न तर उसलाई खलचरित्रका रूपमा प्रस्तुत गर्ने खालको कुनै खराबी वा दुर्गुण भने देखिँदैन । आफ्ना शत्रुहरूको चकचकी बढेको जानकारी भएर पनि त्यसप्रति सचेत नहुनु एवम् आफ्ना शत्रुलाई अतिशय विश्वास गरेर आफू अत्यन्त कमजोर रहेको अवस्थामा पनि उनीहरूकै कुरा पत्याउनु भीमसेन थापाको चारित्रिक कमजोरी हो ।

भीमसेन थापा राजा र राजपरिवारसँग निकट व्यक्ति हो । ऊ स्वयम् प्रधानमन्त्री हो र तीन जना राजाको निकटस्थ भएर काम गरेको छ । यस दृष्टिले ऊ यशस्वी, कुलीन र वैभवशाली देखिन्छ । ऊ प्रधानमन्त्री वा मुख्तियार भए पनि ऊभन्दा माथि राजा र दुई ओटी रानी नै निर्णयकर्ताको भूमिकामा छन् । उसले राजा र रानीहरूको आज्ञा बमोजिमका कार्य पनि गर्नुपर्छ । दुई रानीमध्ये कान्छी रानी उसको पक्षमा छे भने जेठी रानी विपक्षमा भएको मात्र नभई उसको लागे भीमसेनलाई पतन गराई पाँडेहरूलाई उठाउने दाउमा छे । यही दाउपेचका आधारमा पाँडेहरूको कुरा सुनी जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीले राजकुमारलाई विष दिएर मारेको भुठो आरोप भीमसेनमाथि लगाउँछे । पुत्र वियोगले आहत भएको राजाले जेठी रानीको कुरा सुनेर सोही आरोपलाई सत्य ठान्छ । यस बखतमा भीमसेन थापाले राजाका लागि अभिशापमूलक वचनवाण प्रयोग गरेको छ । राजाको एकै वचनका भरमा जीवन-मरण हुन सक्ने त्यस अवस्थामा उसले राजालाई मुख लगाउनु चारित्रिक कमजोरी बनेको छ ।

भीमसेन थापाको दुःखान्तताको सङ्केत नाटकका विभिन्न कार्यव्यापार र केही पात्रहरूको संवादबाट अभिव्यक्त भएको छ । नाटकको आरम्भको संवादमा नै कुलराज पाँडेले आफ्ना लागे भीमसेनलाई भुइँमा ढालेर घोक्रीको रगत पिउने कुरा गरेको छ भने उसले पहिलेको हत्याकाण्डमा मारिएका पाँडेहरू रक्ततर्पणले मात्र तृप्त हुने कुरा पनि गरेको छ । यस्तै रणजङ्गले शत्रुलाई लामखुट्टेलाई भैंँ मुठीभित्र पारेर मार्नुपर्ने कुरा गरेको छ । जेठी रानीको आड पाएर दिन प्रतिदिन भीमसेन थापाका शत्रुहरू सशक्त बन्दै गएको बुझिन्छ । राजकुमारको पास्नीको अवसरमा भीमसेन थापाले चौसल्ला बकस पाउँदा पाँडेहरू सर्वस्व फिर्ता सहित पद र प्रतिष्ठा पनि पाउँछन् । भीमसेन थापाले चौसल्ला पाउने जानकारी हुँदा पाँडेहरू 'निसास्सियोस' र 'बेद्वियोस्' भन्छन् । भीमसेनले पानी पर्ने शङ्का गर्दा एक ठाउँमा कुलराजले दक्षिण कालै भएर आएको कुरा गर्छ । आन्तरिक चालबाजीबाट पाँडेहरूले राजकुमारका धाई र द्वारे समेतलाई भीमसेनका विरुद्धमा हात लिन्छन् । पहिलो अङ्कमै भीमसेनले आफू बुढो भएकाले अब धेरै वर्ष नबाँचिने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

राजा राजेन्द्रले भीमसेनलाई भुसियाहरूका अगाडि गजराजभैंँ सोभो बाटो लिएर हिँडेको उल्लेख गरेको छ (सम, २०४८; २०) । यहाँ भीमसेन सोभो बाटोमा हिँडेको र शत्रुपक्षले षड्यन्त्र गरेको भन्ने आशय बुझिन्छ । भीमसेन स्वयम्ले आफू धोत्रो पसेको वृद्ध वृक्ष भएको र शत्रुहरू बढालु लहराजस्तै भई ढलाउन खोजेको (सम, २०४८; २५) बताएको छ । दोस्रो अङ्कमा एकदेवले भीमसेनसँग सर्प र चोरले घस्रने मौका पाएको भन्दै भीमसेनका शत्रुहरूको बढोत्तरी भएको सङ्केत गरेको छ । तेस्रो

अङ्गमा रणजङ्गले राजकुमार देवेन्द्रको जन्मले आफ्नो निधार उजिल्याएको बताएको छ । चौथो अङ्गमा राजकुमार देवेन्द्रको हत्याको आरोपमा भीमसेनलाई सर्वस्वहरण र जन्मकैद भएको बुझिन्छ भने यसै अङ्गमा रणजङ्गले कुलराजसँग अभै रगतको वर्षा हुन बाँकी भएको जनाएको छ । पाँचौँ अङ्गमा रङ्गनाथ मुख्तियार भएका बखतमा निर्दोष सावित भई छुटेको भीमसेन पछि रणजङ्ग मुख्तियार भएका बेला पुनः मुद्दा उल्टाई जेलमा भएको बुझिएको छ । एकपटक उम्किएको व्यक्ति पुनः जेलमा पर्नुले दुःखान्त सङ्केत मिल्छ ।

छैटौँ अङ्गमा राजा राजेन्द्रले समेत 'भीमसेनले काजीको इच्छामकुण्डो लगाएर देवेन्द्रलाई मारेको' उल्लेख गरेको छ र त्यहाँ भीमसेनले दण्ड पाउनुपर्ने विभिन्न बेनामे पत्रहरू सुनाइएका छन् । यहाँ भीमसेनले राजाले पाँडेलाई र आफूलाई फरक दृष्टिले हेरेको भन्दै पाँडे काखा र आफू पाखा भएको भाव व्यक्त गरेको छ भने एकदेवमाथिको दोष आफैले खप्ने कुरा पनि गरेको छ । यहाँ भएका विभिन्न कार्यव्यापारबाट पाँडे पक्षको राम्रो भएको र थापा पक्षको केही सुनुवाइ पनि नभएको बुझिन्छ । सातौँ अङ्गमा कुलराजले भीमसेनलाई षड्यन्त्रपूर्वक भुटो र लज्जास्पद कुरा सुनाई गोहीको आँसु बगाएको छ । उसले भीमसेनलाई देश छाडेर भाग्ने सल्लाह दिएको छ भने 'भीमसेनले आत्महत्या गरून्' भन्ने हेतुले एउटा खुकुरी सुटुक्क भीमसेनको खाट मुन्तिर राखिदिएको छ । यी विभिन्न नाटकीय सन्दर्भले भीमसेन थापाको दुःखान्त हुने सङ्केत मिलेको छ ।

भीमसेन थापा सद्गुणी पात्र हो । उसले तीस वर्षभन्दा बढी नेपालको सर्वोच्च प्रशासनिक पदमा बसेर नेपालको आधुनिकीकरण गर्न अग्रणी भूमिका खेलेको छ । ऊ कुशल प्रशासक, वीर सेनानी र चतुर राजनेता हो । उसमा उत्साह, पराक्रम, स्वाभिमान, धैर्यजस्ता गुणहरू विद्यमान छन् । आफ्नो राष्ट्र, राष्ट्रियता र राजाप्रति अटल आस्था भएको भीमसेन थापाको संस्कार विचार र व्यवहारमा राष्ट्रभक्ति र राजभक्ति झल्किएको छ । ऊ सरल, सोभ्रो र निष्कपट एवम् सत्यको पक्षधर व्यक्ति पात्र हो । स्वाभिमानी भीमसेन थापामा कर्तव्यपरायण, उदारता एवम् स्पष्टवादिता समेत देखा पर्दछ । अङ्ग्रेजहरूको सशक्त विरोधी ऊ आफ्ना शत्रुलाई पनि अधिक विश्वास गर्ने व्यक्तिका रूपमा चित्रित छ । ऊ भद्र, शिष्ट, सच्चरित्रवान्, इमानदार र गुणी व्यक्ति हो । यिनै अतिशय भद्रता, शिष्टता, सच्चरित्रता, इमानदारी एवम् गुणले नै भीमसेनमा चरित्रदोष देखिएको छ । भीमसेन स्वयम्ले "कमाएँ नाम जो भन्छ त्यो वैरत्व कमाउँछ । कमाएँ दाम जो भन्छ आफ्नै खाल्टो उ खन्दछ" (सम, २०४८; २५) भनेर सफलता प्राप्त गर्नु पनि शत्रु कमाउने र खाल्टोमा पर्ने कारण हो भनेको छ ।

भीमसेन थापाको दुःखान्त स्थिति एकै पटक आएको छैन; यो त बिस्तारै क्रमैसित बढ्दै आएको छ । उसको जीवनको दुःखद अवस्था आफूले बुझ्न नसक्ने र नियन्त्रण गर्न नसक्ने बाहिरी तत्त्वले ल्याएको छैन, बरु उसकै चारित्रिक कमजोरीले ल्याएको छ (सर्मा, २०५०; २५०) । दामोदर पाँडेको प्राणहरणमा सहभागी हुनु र पाँडेखलकको दमन गरी त्यसलाई शत्रु तुल्याउनु (उपाध्याय, २०५२; २४२); वरिपरि आफ्ना शत्रुहरूले षड्यन्त्रको जालो फिँजाएको थाहा नपाउनु वा थाहा पाएर पनि आफ्नो रक्षाका लागि सचेत वा सक्रिय नहुनु; भद्रता, शिष्टता र विश्वासमा मात्र भर पर्नु भीमसेन थापाका मुख्य चरित्र दोष हुन् । यिनै चरित्रदोषले उसलाई आत्महत्या गर्न विवश बनाएका

छन् । यसै गरी आजीवन राज्य र राजाको सेवा गर्दागर्दै पनि अनेक किसिमका घृणित कुरा लगाएर जन्मकैद पार्न तम्सने शत्रुहरूको कुरा जीवनको अन्तिम अवस्थामा पनि इमानदारीसाथ विश्वास गर्नु; आफ्नो हातमा जीवनमरणको अधिकार लिएर बसेको राजालाई आवेगी भई अभिशाप लाग्ने खालका दुर्वचन प्रयोग गर्नु, अन्त्यमा नेल र हतकडी सहित बन्दी भएका बखतमा स्वाभिमानमा चोट लाग्ने खालका भुटा र लज्जास्पद कुरा सुनेर अरू कुनै विकल्प नसोची आत्महत्याको निर्णय गरेर सिसाले सेरिनु पनि भीमसेन थापाका चरित्रगत कमजोरी हुन् । यिनै चारित्रिक कमजोरीले ऊ आत्महत्या गर्न पुगेको छ र दुःखान्तता भोगेको छ ।

रणजङ्ग पाँडे

रणजङ्ग पाँडे पनि भीमसेनको अन्त्य नाटकमा प्रमुख पात्रको रूपमा प्रयोग भएको छ । ऊ पहिलो अङ्कको आरम्भमै संवादसहित उपस्थित भएको छ । उसले आफ्नो संवादको पहिलो शब्द 'दुशासन' प्रयोग गरेको छ । नाटककारले उसका मुखबाट पहिलो अक्षर 'दु' र पहिलो शब्द 'दुशासन' प्रयोग गर्नुले साङ्केतिक रूपमा उसको दुष्ट चरित्रको प्रदर्शन गर्न खोजेको देखिन्छ (गौतम, २०६६; २८५) नाटकमा संवाद आरम्भ हुनुपूर्व नै देखाइएको दृश्यमा ऊ भन्याड चढेर रङ्गमञ्चमा प्रवेश गरेको छ । उसको भन्याड चढाइ राजनीतिक सफलताको सङ्केत बनेर आएको छ ।

रणजङ्ग पाँडे नाटकको नायक भीमसेन थापाको प्रतिस्पर्धी पात्रका रूपमा आएको छ । नायकको प्रतिस्पर्धी भएको र नाटकभरि नै षड्यन्त्र गरेर नायकको पतन गराएकाले ऊ नाटकको खलपात्र हो । खलपात्रकै प्रतिनिधि भएकाले रणजङ्ग नाटकको प्रतिनायक हो । नायक भीमसेन थापाको मुख्य प्रतिस्पर्धी पात्रका रूपमा रहेको उसले आफ्नो पक्षमा उभिएका अन्य पात्रहरूलाई निर्देशित गर्दै परिचालन गरेको छ । उसका सबैजसो गतिविधि र क्रियाकलापहरू नायकको प्रतिपक्षमा सञ्चालित छन् । हरेक घृणित र खराब कार्यमा आफै उपस्थित नभई सहयोगी पात्र (कुलराज) का माध्यमबाट उसले आफ्नो अभीष्ट पूरा गर्दै अघि बढेको देखिन्छ । यसरी उसले दुष्ट्याईको चालबाजी रचेको छ ।

रणजङ्ग धूर्त पात्र हो । ऊ कपोलकल्पित र भुटा कुरा गर्न सिपालु छ । इतिहासकार बालचन्द्र शर्माले इतिहासको अध्ययनका आधारमा रणजङ्गलाई 'क्रूर र उद्धत' व्यक्ति भनेका छन् (शर्मा, २०४९ख; २८४) । नाटकको अध्ययन गरेर केशवप्रसाद उपाध्यायले 'असाधारण धूर्त हुनाका साथै प्रत्युत्पन्नमति' भनेका छन् (उपाध्याय, २०५२; २४२) भने ताना सर्माले 'तीक्ष्ण मस्तिष्क' भएको पात्रका रूपमा उल्लेख गरेका छन् (सर्मा, २०५०; २४८) । उसको प्रत्युत्पन्नमति तथा तीक्ष्ण मस्तिष्क षड्यन्त्र तथा धूर्तताका लागि उपयोग भएको छ ।

रणजङ्ग पाँडे कूटनीतिमा कुशल देखिन्छ । उसले कोसँग कसरी बोल्ने तथा कुन समयमा कसरी व्यवहार गर्ने भन्ने कुरा राम्ररी बुझेको छ । जेठी महारानी साम्राज्यलक्ष्मीलाई विश्वासमा लिएर उसले राजनीतिक दाउपेच सम्पन्न गरेको छ । राजकुमारको पास्नीको दिन पारेर भीमसेन थापालाई चौसल्ला बकस दिँदा उसले रानीसँग कुराकानी गरी त्यसै अवसरमा आफ्नो सर्वस्व फिर्ता गराउन सफल भएको छ । उसले कुलराजलाई दरवारमा भित्ताका पनि कान हुने भन्दै सुस्तरी बोल्न अह्वाएको

छ । कुलराजले भीमसेन थापालाई सिध्याउने कुरा गर्दा उसले माथवरसिंह थापा छँदै भीमसेनलाई मात्र मार्दा हामी आफै पनि मारिन सक्छौं भन्दै भीमसेनलाई आफै मर्ने वातावरण बनाउने कुरा गरेको छ ।

साम्राज्यलक्ष्मीले भीमसेनलाई प्राणदण्ड दिने सजाय तोक्ने सङ्केत बुझ्ने बित्तिकै रणजङ्गले कानेखुसी गरेपछि सर्वस्वसहित जन्मकैद हुने सजाय तोकिएको छ । यस सजायमा रणजङ्गको कूटनीतिक चाल रहेको बुझिन्छ । भीमसेन थापा लगायतलाई सजाय तोकिएको अवस्थामा रङ्गनाथले दोषीहरू कायल हुनुपर्ने भन्ने तर्क राखेपछि र नेपथ्यबाट नागरिकहरूले समेत भीमसेन थापालाई आफ्नो आरोपबारे बोल्ने मौका दिनुपर्छ भन्ने दबाव दिएपछि उसले त्यो मुद्दा त्यस दिन निर्णय हुन नदिई भोलिपल्टलाई सार्ने बनाएको छ तर भोलिपल्ट राजेन्द्रले मुद्दा हेर्दा भीमसेन निर्दोष भएर छुट्न सक्ने भयले उसले कुलराजका माध्यमबाट भीमसेन थापाको स्वाभिमानमा चोट पुग्ने खालको कुरा सुनाउन लगाई सेरिन बाध्य बनाएको छ ।

रणजङ्ग पाँडे षड्यन्त्रकारी पात्र हो । ऊ आफ्नो मार्गमा फुकीफुकी पाइला चालेर अगाडि बढ्छ भने विरोधीलाई षड्यन्त्रको जालोमा फसाउँछ । थापा पक्षको पतनका लागि कम्मर कसेर लागेको ऊ जेठी रानीलाई सहमतिमा लिएर सक्रिय बनेको छ । जेठी रानीकै माध्यमबाट राजा राजेन्द्रका सामु पनि उसले आफूलाई राजभक्त प्रमाणित गरेको छ । विरामी भएर मरेको राजकुमारलाई औषधी खुवाउने नाममा भीमसेनको सल्लाहले वैद्यहरूले विष खुवाएका कारण स्वर्ग भएको भन्ने भुटो र षड्यन्त्रपूर्ण आरोप लगाउने सूत्रधार रणजङ्ग नै बनेको छ । उसले यस कार्यका लागि राजकुमारकी धाई जगतनैनी र चित्री द्वारेलाई पनि हातमा लिएको छ । पछि भीमसेन र एकदेव मिथ्या आरोपबाट मुक्त भएको देखेर आफू मुख्तियार भएका बखतमा कित्तै कागज खडा गरेर उनीहरूलाई फेरि कैदमा पार्ने काम उसबाट भएको छ (उपाध्याय, २०५२; २४३) । भीमसेन र एकदेवले सजाय पाउनुपर्छ भन्ने बेहोराका अनगिन्ती कित्तै कागतहरू बनाएर उसले राजाका सामु भीमसेनलाई दण्ड दिन जनदबाव भएको जनाएको छ । पछिल्लो पटक पनि उनीहरू निर्दोष मानिएर छुट्ने भएको देख्दा उसले कुलराजद्वारा जाली कुरा सुनाउन लगाई भीमसेन थापालाई आत्महत्या गरेर मर्न बाध्य पारेको छ (उपाध्याय, २०५२; २४३) ।

रणजङ्ग पाँडे प्रतिशोधी पात्र हो । उसले आफ्ना पिता दामोदर पाँडेको हत्या गराएको भनी भीमसेन थापासँग प्रतिशोध लिने उद्देश्य राखेको छ र यसमा ऊ सफल पनि भएको छ । पितृ प्रतिशोध लिने अर्थात् बापवरी साधने उद्देश्यले अघि बढेको रणजङ्ग यसैले अन्धो भएको छ । उसले मौका आउनासाथ भीमसेनलाई लामखुट्टे मारेभै मर्ने कुरा कुलराजलाई भनेको छ । 'बुझिस् रगतको वर्ष हुनु बाँकी अझै छ' (सम, २०४८; ८३) भनेर उसले यही कुरालाई पुष्टि गरेको छ । प्रतिशोध लिने एक मात्र उद्देश्य राखेको उसले भीमसेन र भीमसेनको पक्षका अन्य धेरैलाई दण्ड दिलाएको देखिन्छ । उसको यस कार्यमा जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको थापा विरोधी प्रकृति, राजा राजेन्द्रको अपरिपक्व निर्णय एवम् भीमसेनको सोभो प्रवृत्तिले पनि सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ ।

रणजङ्ग राष्ट्रिय स्वार्थलाई महत्त्व नदिने व्यक्ति स्वार्थी पात्र हो । उसले आफ्नो स्वार्थसिद्धिका निमित्त तुच्छ र निन्दनीय कार्य गरेको छ । राष्ट्रको अवनति हुने भए पनि भीमसेन थापाको विरोध गर्ने हेतुले उसले थापाको भावना विपरीत अङ्ग्रेजसँग युद्ध गर्नुपर्छ भनेर राजालाई आफ्नो प्रभावमा पार्न खोजेको छ । साम्राज्यलक्ष्मीलाई कुरा लगाएर दरबारमा रानीहरूका बीचमा पनि फाटो ल्याई आफ्नो स्वार्थसिद्धि गर्ने कार्य गरेको छ । देशप्रेमको खोल ओढेर थापापक्षको विनाश गर्ने र आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्ने हेतुले ऊ अगाडि बढेको छ ।

रणजङ्ग सचेत पनि छ । आफू सचेततापूर्वक अगाडि बढ्दै उसले आफ्नो सहयोगी कुलराज पाँडेलाई समेत सचेत बन्न निर्देशन दिएको छ । कुलराजले चर्को स्वरमा भीमसेनसँग बदला लिने कुरा गर्दा उसलाई सम्झाउँदै रणजङ्गले यसरी भनेको छ :

सुस्तरी बोल्न जान्दैनस् कुलराज ? तँलाई के
घर होइन यो मेरो, यो राजदरबार हो
यहाँ भित्ता पनि कान थाप्छन् भन्ने त संभ्रना
छ ? (सम, २०४८; १०)

रणजङ्गमा अत्यधिक महत्त्वाकाङ्क्षा छ । आफ्नो महत्त्वाकाङ्क्षालाई सफल पार्न उसले विभिन्न उपाय अपनाएको छ । उसले भीमसेनसँग पितृप्रतिशोध लिने उद्देश्य एकातिर राखेको छ भने अर्कातिर भीमसेनको पतन गराएर आफू राजनीतिमा माथि पुग्ने सोच पनि लिएको छ । ऊ आफ्नो उद्देश्यमा पुग्न सफल बनेको छ ।

रणजङ्ग निकृष्ट चरित्र तथा बोली व्यवहार भएको पात्र हो । उसको कुटिल व्यवहारले नै असल सोच भएका पात्रहरू विपत्तिमा पर्नुपरेको देखिन्छ । उसकै निकृष्ट चरित्र र व्यवहारका कारण भीमसेनजस्ता व्यक्ति मर्नुपरेको छ । भीमसेन थापाले चौसल्ला पाउने भन्ने खबर साम्राज्यलक्ष्मीबाट पाएपछि उसले 'वेद्वियोस् ?' 'निसास्सियोस् ?' भनेर नीचता प्रकट गरेको छ भने आफूहरूले पनि केही प्राप्त गर्ने कुरो थाहा पाउँदा "उसो भए पाँडेका पनि दीर्घायु हुने भो त" (सम, २०४८; १४) भन्दै खुसी प्रकट गरेको छ । यस्तै उसले एकातर्फ राजा र जेठी रानीसँग आफ्नो देशभक्ति र राजभक्ति देखाएको छ भने अर्कातर्फ देशभक्त तथा राजभक्त व्यक्तिहरूमाथि षड्यन्त्र गरेको छ र निकृष्ट चरित्र र व्यवहार प्रदर्शन गरेको छ ।

रणजङ्ग संवेदनाहीन र आत्मप्रशंसक पनि छ । उसले अरू व्यक्तिलाई हातमा लिएर भीमसेन विरुद्ध कुरा गर्न उक्साएको छ । देशको भलो गरिरहेको भीमसेनका विरुद्धमा सक्रिय बनेर उसले दरबारिया व्यक्तिहरूलाई हात लिएको छ । यस सफलताबाट ऊ आफैले आफ्नो प्रशंसा गरेको छ । राजकुमार हत्याको भुटो आरोप लगाएका बखतमा भीमसेन थापाले "किन पकाई मनमा पाप मुखले पाप फुत्छौ ? धिक्काउँदै त्यहाँ ब्रह्म दैलो घघच्याउँदै ?" (सम, २०४८; ११८) भन्दा उसले "घाप दिन्छ मलाई त मेरो ब्रह्म" (सम, २०४८; ११८) भनेर आत्मप्रशंसा गरेको छ । ऊ भीमसेन थापाको विपत्तिमा संवेदनाहीन बनेको छ ।

रणजङ्ग पाँडे नाटकको आदिदेखि अन्त्यसम्म नै दुष्ट प्रकृतिको पात्रका रूपमा देखिएको छ । नाटकको नायक भीमसेन थापाको दुःखान्तताका लागि ऊ प्रमुख कारक बनेको छ । उसले भीमसेन थापाको अन्त्यका लागि साम, दाम, दण्ड, भेदको नीति अपनाएको छ । दरबारमा सियो बनी पसेको ऊ मुसल बनेर भीमसेन थापालाई आक्रमण गरेको छ । ऊ थापापक्षको अहित चाहने जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीलाई धाई र द्वारेमार्फत भेट गरी आफ्नो पक्षमा पार्न सफल भएको छ । बिस्तारै जगत्तैनी धाई र चित्री द्वारेलाई पनि आफ्नो हातमा लिई ऊ षड्यन्त्रको जालो बुन्न सफल भएको छ । विरामी परेको राजकुमारलाई औषधी पार्ने नाममा भीमसेनको सल्लाहले वैद्यहरूले विष प्रयोग गरेर मारेको भन्ने मिथ्या आरोप लगाई उसले राजा राजेन्द्रलाई समेत भ्रममा पारेको छ । अपरिपक्व बुद्धिको राजा समेत उसकै कुरामा बहकिएर भीमसेनलाई जेल हाल्ने सल्लाह दिन पुग्छ । एकपटक निर्दोष भई छुटेको भीमसेनलाई पुनः अर्को षड्यन्त्रको जालो बुनी जन साधारणको दबाव परेको नाटक रचेर आफू मुख्तियार भएका बखतमा पुनः जेलमै हाल्न ऊ सफल भएको छ । उसले भीमसेनलाई कायलनामाका कित्ते कागत बनाएर फसाएको छ । राजा आफैले भोलिपल्ट मुद्दा हेर्ने भन्ने निर्णय गरेका बखतमा उसै दिन भुटा र लज्जास्पद एवम् स्वाभिमानमा चोट पुग्ने खालका कुरा सुनाउन लगाई रणजङ्गले भीमसेनलाई आत्महत्या गर्न विवश तुल्याएको छ ।

यसरी नाटकमा आक्रामक र संहारकारी भूमिकामा प्रस्तुत भएको रणजङ्ग नायकको विपरीत ध्रुवमा उभिएको छ । लामो समयसम्म नेपालको शासनमा रहेर आफूलाई राष्ट्र र राजपरिवारप्रति समर्पित तुल्याइराखेको भीमसेन थापाजस्तो व्यक्तित्वलाई सेरिएर मन विवश तुल्याउने कार्य उसले गरेको छ । उसले वीरले लिने सत्य र सोभो बाटो नलिएर दुष्टले लिने छलकपटको बाटो अवलम्बन गरेकोको छ । रणजङ्गमा रहेको प्रतिशोध, षड्यन्त्र, धूर्तता, कूटनीतिक स्वार्थ तथा संवेदनाहीनताजस्ता कुराले नायक भीमसेनले दुःखान्तता भोग्नुपरेको छ भने नाटक पनि दुःखान्त भएको छ ।

५.२.२. सहायक पात्र र दुःखान्तीयता

राजेन्द्रविक्रम शाह

राजेन्द्रविक्रम शाह भीमसेनको अन्त्य नाटकमा राजाको भूमिकामा प्रस्तुत भएको छ । ऊ पहिलो अङ्कमा भीमसेन थापालाई चौसल्ला ओढाउने क्रममा पहिलो पटक उपस्थित भएको छ । कार्यमूल्यका दृष्टिकोणले हेर्दा ऊ महत्त्वपूर्ण भूमिका भएको सहायक पुरुष पात्रका रूपमा देखिन्छ ।

राजेन्द्रविक्रम शाहमा राजामा हुनुपर्ने स्वनिर्णय क्षमताको अभाव देखिन्छ । उसको चरित्रमा प्रशासनिक दक्षता, परिस्थितिको विचार गर्न सक्ने सामर्थ्य, परिपक्व विचार आदि गुणको न्यूनता रहेको छ । सानै उमेरमा दुई पत्नीको पति बनेको राजेन्द्रविक्रमले आफूले निर्णय गर्नुभन्दा पत्नीहरूको निर्णयलाई शिरोधार्य गर्ने अपरिपक्व चरित्र प्रस्तुत गरेको छ । दुइटी पत्नीहरूको परस्पर खिचातानीले किंकर्तव्यविमूढ राजेन्द्रविक्रम शाहमा स्वतन्त्र निर्णय गर्ने क्षमताको अभाव रहेको छ (भट्टराई, २०५५; ४७३) । उसको यही चरित्रलाई दृष्टिगत गर्दै केशवप्रसाद उपाध्यायले इतिहासमा उसलाई बालचन्द्र शर्माले 'अव्यवस्थित मनस्थितिका कच्चा व्यक्ति' भनेको जनाउँदै नाटकका पात्रका रूपमा उसलाई

‘स्वस्थ मनस्थितिका तर कच्चा र भोलाभाला नवयुवक’ (उपाध्याय, २०५२; २४४) भनेका छन् भने ताना सर्मा ले ‘पानीमरुवा चरित्र’ (सर्मा, २०५०; २४६) को संज्ञा दिएका छन् ।

राजेन्द्रविक्रम आफू राजा भएर पनि निर्देशक हुनुपर्नेमा अरूद्वारा निर्देशित भएको छ । कान्छी रानी राज्यलक्ष्मीबाट निर्देशित भएर भीमसेन थापालाई चौसल्ला दिएको छ भने जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीबाट निर्देशित भएर रणजङ्ग पाँडेलाई सर्वस्व फिर्ता र कुलराज पाँडेलाई स्वस्व फिर्ता सहित कपरदारको पद दिएको छ । यसै गरी ऊ रणजङ्ग पाँडेबाट पनि निर्देशित र सञ्चालित भएको छ । ऊ आफै कुनै निर्णय लिन नसक्ने तथा आफ्नो कुनै सिद्धान्त नभएको पात्रका रूपमा चित्रित छ ।

राजेन्द्रविक्रममा द्वैध चरित्र देखिन्छ । उसले एकातिर भीमसेन थापाको शक्ति घटाई उसलाई प्रभावहीन पारेको छ भने अर्कातिर भीमसेन थापाले पद त्याग गरी चीनको राजदूत भएर जाने इच्छा प्रकट गर्दा ऊविना राज्य चलन सक्तैन भनी उसको महत्त्व स्वीकार गरेको छ । ऊ भीमसेन थापासँग त्रस्त पनि छ र ऊप्रति श्रद्धालु पनि छ (उपाध्याय, २०५२; २४४) । उसले एकातर्फ भीमसेन थापालाई चौसल्ला दिँदै तेत्तीस वर्षसम्म राष्ट्रभक्ति र राजभक्ति देखाउँदै मुख्तयार बनी राजकाज सम्हालेको भनी प्रशंसा गर्दछ भने अर्कातर्फ रणजङ्ग र साम्राज्यलक्ष्मीको षड्यन्त्रमा लागेर राजकुमारलाई विष खुवाई मारेको भन्दै ‘चिल्लोमनिको काल सर्प’ भन्न पुग्छ र अपराधी भन्ने प्रमाणित भएकाले जन्मकैद तोकेको (सम, २०२८; ११९) कुरा गर्छ । यस्तै कान्छी रानीको प्रेरणामा भीमसेनलाई चौसल्ला दिनु र जेठी रानीको प्रेरणामा पाँडे पक्षको सर्वस्व फिर्ता गर्नु पनि राजेन्द्रको द्वैध चरित्रलाई पुष्टि गर्ने कार्य हुन् ।

राजेन्द्रविक्रमको चरित्रमा विवेकशून्यता देखिन्छ । आरम्भमा उसले दुवै रानीको कुरा सुनेर पाँडे पक्षलाई पुरस्कृत गरे पनि भीमसेनको सराहना गरेको छ । राजकुमार देवेन्द्रको मृत्यु भएपछि ऊ विवेकशून्य बनेको छ । उसको विवेकलाई शङ्काले छोपिदिएको छ । उसले भीमसेन थापा तथा एकदेव वैद्यजस्ता राजभक्त व्यक्तिहरूले निर्दोष बालक राजकुमार देवेन्द्रको हत्या गराउन सक्छन् भन्ने कुरा पत्याई आफू जेठी रानी र रणजङ्गको हातको कठपुतली भएर आफ्ना चिरभक्तहरूप्रति ठूलो अन्याय गरेको छ (उपाध्याय, २०५२; २४५) । यस अवस्थामा साम्राज्यलक्ष्मी र रणजङ्गले भीमसेन थापाप्रति जेजे आरोप लगाएका छन् उसले आँखा चिम्लेर ती सबै आरोपमा विश्वास गरेको छ । ऊ विवेकको अन्धो बनेर भीमसेन, एकदेव र भाजुमान मिलेर विष खुवाएको कुरा पत्याउँछ भने भीमसेन थापालाई सजाय होस् भनी जनदबाव आएको बताउन रणजङ्गद्वारा तयार पारिएका बेनामे पत्रहरूलाई पनि सजिलै विश्वास गर्छ ।

राजेन्द्रविक्रम देशभक्त चरित्र हो । उसमा धेरै किसिमका कमजोरी देखिए पनि उसले देशको माया गरेको देखिन्छ । भीमसेन थापाको देशप्रेमी विचारबाट ऊ पनि प्रभावित बनेको छ । भीमसेनको अभावमा राष्ट्रको अस्तित्वमाथि नै खतरा पुग्छ कि भन्ने आशङ्का उसलाई छ । आफ्नो शक्ति घट्न थालेको अनुभव भएपछि भीमसेनले चीन जान पाऊँ भन्दा उसले ‘के भन्छस् भीम, यो राज्य सम्हाल्छ कसले ?’ (सम, २०४८; २५) भनेर देशप्रतिको प्रेम व्यक्त गरेको छ भने ‘भीमसेन चीन गएपछि फेरि

देशमा महामारी हुने हो कि' (सम, २०४८; २९) भनेर देशको अनिष्ट नहोस् भन्न चाहेको छ । यस भनाइबाट राजेन्द्र अङ्ग्रेज शक्तिप्रति पनि सशङ्कित बनेको छ भन्न सकिन्छ । नाटकको अन्त्यतिर भीमसेन थापाको मृत्यु भएपछि प्राप्त भएको माथवरसिंहको चिठी सुनेर देशभक्त र निःस्वार्थी मन्त्रीको अभावपूर्ति माथवरसिंहले गर्ने आशा गरेर उसैलाई भिकाउने कुरा गरेबाट पनि राजेन्द्रले देशको रक्षाको चिन्ता गरेको बुझिन्छ ।

राजेन्द्रविक्रम शाह निर्विवेकी चरित्र भए पनि ऊ सर्वथा दुष्ट पात्र भने होइन । आफ्ना दुवै रानीहरूको चित्त बुझाउन उसले दुवैको सिफारिसमा थापा र पाँडे दुवै पक्षलाई पुरस्कृत गरेको छ तर उसले दुवै रानीलाई नियन्त्रण गर्न सकेको छैन र आफू नै उनीहरूबाटै निर्देशित भएर काम गरेको छ । उसले थापा र पाँडे दुवै पक्षलाई समान दृष्टि राखेर आफ्नो हितका निम्ति दुवैको उपयोग गर्न खोजेको बुझिन्छ । यसै अवस्थामा कान्छा छोराको मृत्यु भइदिनाले दुवै शक्तिको उपयोग गरी राज्य सञ्चालन गर्ने उसको चाहना भत्किएको छ र ऊ निर्विवेकी तथा अदूरदर्शी बन्न पुगेको छ ।

राजेन्द्र निकृष्ट तथा दुष्ट चरित्र होइन तापनि उसमा चरित्रिक कमजोरी भने रहेको देखिन्छ । ऊ स्वनिर्णय गर्न नसकेर अरूको इसारामा चलेको छ, र त्यो इसारा सही वा गलत भनी छुट्याउन पनि सकेको छैन । उसमा सत्य-असत्य, पाप-पुण्य, न्याय-अन्याय आदि छुट्याउने विवेकको अभाव रहेको छ । त्यही अभावका कारण उसले आफ्ना चिरभक्तहरूलाई अन्याय गरी सजाय तोक्ने काम गरेको छ । नायकीय दृष्टिकोणले हेर्दा उसको कार्य नायकको प्रतिकूल देखिन्छ । उसले भीमसेन थापा, एकदेव वैद्य आदिको विनाशका लागि खेलेको भूमिका दुष्टताबाट नआएको भए पनि विवेकको अभाव एवम् न्याय सम्पादनको असक्षमताजस्ता चारित्रिक कमजोरीका कारण भएको छ । उसको यही चारित्रिक कमजोरी नै नायकको दुःखान्तको कारण बन्न पुगेको छ ।

साम्राज्यलक्ष्मीदेवी शाह

साम्राज्यलक्ष्मी राजा राजेन्द्रविक्रम शाहकी जेठी रानी हो । ऊ नाटकमा पहिलो अङ्कमै उपस्थित भएकी छ । नाटकमा ऊ पत्नी, आमा तथा सौताको भूमिकामा छे, तापनि महारानीको भूमिकाले अरू भूमिकालाई तिरोहित पारेको छ ।

साम्राज्यलक्ष्मी दुष्ट पात्रको सहयोगी चरित्रका रूपमा नाटकमा प्रयुक्त छे । ऊ आरम्भदेखि नै भीमसेन थापा र उसका खलकसँग चिढिएकी अनि पाँडे खलकप्रति दया र सहानुभूतिले भरिएकी देखिन्छे (उपाध्याय, २०५२; २४५) । सुरुमै रणजङ्ग र कुलराजलाई भेटेर उसले 'भीमेले आज चौसल्ला पाउने रे' (सम, २०४८; १३) भनी खबर सुनाएकी छ, भने पाँडेहरूका निम्ति पनि आफूले विन्ती गरेको जनाएकी छ । उसको यसै कुराबाट ऊ पाँडेहरूप्रति कति उदार छे भन्ने पुष्टि हुन्छ । उसकै कारण र जिद्दिले पाँडेहरूले आफ्नो सर्वस्व फिर्ताका साथ पद समेत प्राप्त गरेका छन् । उसले रणजङ्ग र कुलराजलाई उचाल्ने, उकास्ने र टेवा दिने (सर्मा, २०५०; २४५) काम गर्नाका साथै उनीहरूको षड्यन्त्रलाई पूर्ण प्रोत्साहन दिएकी छ ।

साम्राज्यलक्ष्मी सत्पात्रकी विरोधी चरित्र हो । भीमसेन थापा र उसका समर्थकलाई कुनै पनि हालतमा माथि उठ्न दिनुहुन्न भन्ने सोच उसको रहेको बुझिन्छ । त्यसै कारणले उसले पाँडे खलकलाई हातमा लिएर थापा पक्षका विरुद्धमा उठाएकी छ । ऊ जसरी भए पनि रणजङ्गलाई उठाएर भीमसेन तथा थापा खलकको विनाश गरी सौतालाई शक्तिहीन पारेर आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्न व्यग्र भएकी क्रूर महिलाका रूपमा देखिन्छे (उपाध्याय, २०५२; २४५) । आफू शक्तिशाली भएको खण्डमा नै पाँडेहरूको पनि पालो आउने भन्दै रणजङ्ग र कुलराजलाई उकास्ने कार्य उसले गरेकी छ ।

साम्राज्यलक्ष्मी षड्यन्त्रकारी चरित्र भएकी नारी हो । ऊ षड्यन्त्र र जालभेल गर्न सिपालु देखिन्छे । पाँडेहरूसँग मिलेर उसले भीमसेन थापा तथा एकदेव वैद्यप्रति षड्यन्त्र गरेकी छ । छोरो देवेन्द्र विरामी भई मृत्यु भएकामा षड्यन्त्रपूर्वक पाँडेहरूले भीमसेन, एकदेव र भाजुमानलाई दोष लगाउँदा ऊ त्यसको समर्थन गर्न पुग्छे र दोषीहरूलाई अत्यन्त कठोर सजाय तोक्नुपर्ने जनाउँछे । एक पटक निर्दोष भई छुटे पनि रणजङ्ग मुख्तियार भएका बखतमा पुनः मुद्दा उल्टाएर भीमसेन पक्षलाई जेल हालेकामा ऊ अत्यन्त खुसी छे । राजाले मुद्दा आफै हेर्न खोज्दा मुद्दा उल्टिने डरले उसले मुद्दा आफूले हेरिसकेको जनाउँदै दोहोर्न्याउनुपर्ने कुरा गरेकी छ । उसले भीमसेनलाई फसाउनकै निमित्त भुटो बोल्ने काम समेत गरेकी छ । भीमसेन थापाले आफूलाई कसुर नभइकनै सजाय तोकिएको र कायलनामाका कागतहरू सबै कित्तै भएको कुरा गरेपछि ऊ आक्रोश पोख्दै साक्षी प्रमाण आफै भएको कुरा यसरी व्यक्त गर्छे :

अपराधी नबोल् धेरै म साक्षी मै प्रमाण हुँ
एकचोटि सबै पेश गरौंला यो भनिकन
चुप लाग्न लगाएको दुई वर्ष अगाडि त
मैले नै हो ।

... ..
तँ को सित

यहाँ बाझि रहेको छस् पुन्याऊँ मिति
तँ के संझी महारानीलाई हेपेर बोल्दछन् ? (सम, २०४८; १२०)

रणजङ्गले कुलराजलाई भीमसेन थापाको स्वाभिमानमा चोट पुग्ने किसिमको कुरा लगाउन सके भीमसेन टाउको ठोकेर वा भुन्डिएर मर्न सक्छ भन्ने कुरा गर्दा साम्राज्यलक्ष्मीले कुनै प्रतिक्रिया जनाएको नदेखिएकाले त्यस षड्यन्त्रमा उसको पनि भूमिका छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

साम्राज्यलक्ष्मी प्रतिशोधी पात्र हो । भीमसेन थापालाई उठ्नै नदिने विचार भएकी उसले छोरो देवेन्द्रको मृत्यु भएपछि त भन् भीमसेनसँग मात्र नभई कान्छी रानी अर्थात् आफ्नी सौता राज्यलक्ष्मीसित पनि रिस पोखेकी छ । ऊ भीमसेनलाई अत्यन्त कठोर दण्ड दिनुपर्ने ठान्दै भन्छे :

हामीलाई पनी दण्ड कम होला भनीकन
डर लागिरहेको छ, भित्र यो मुटु काम्दछ (सम, २०४८; १२१)

यसै गरी उसले “तँ चण्डाल, तँ पापी, के बुद्धिले विष त्यो दिइस् ? पुगेन यसलाई ता हजूर, अगिको सजा” (सम, २०४८; १२७) भनेर एकदेवलाई अझै कठोर सजाय तोक्न राजालाई अह्वाएकी छ । साम्राज्यलक्ष्मी अत्यन्त क्रूर पनि छे । राज्यलक्ष्मीले भीमसेनको वचाउका निमित्त कुरा गर्दा ऊ अत्यन्त क्रूर बन्दै उत्तेजित भई यसरी कुरा गर्छे :

के मेरो र भीमको मुद्दा छिन्ने तँ नै भइस् ?
के भीमसेनलाई तँ मेरो शिर चढाउँछेस् ?
सुनिस् म हुँ दिदी तेरी, आमा हुँ म सुरेन्द्रकी ।
बुभिस्र छोर्रो अझै मेरो यही गद्दीनशीन छ,
अझै मेरा दुवै छोरालाई मार्न सकिस् भने
मात्रै तँ जिच्छेस् । (सम, २०४८; १२२)

यस्तै नेपथ्यका नागरिकहरूले र भीमसेन स्वयम्ले आफ्नो निर्दोषिताका बारेमा कुरा गरेपछि ऊ रुन्चे स्वरमा भन् क्रूर बन्दै भीमसेनलाई लक्षित गरेर बोल्छे :

हात जोडेर नम्र भै
विराएँ भन्नु ता हेर कता छ अझ ठाड भै ।
हाम्रो पो मुख लागेर बोल्छ जा भट्ट पातकी (सम, २०४८; १२५)

साम्राज्यलक्ष्मीको चरित्र कुनै कोणबाट पनि महिमाशाली देखिँदैन । उसको चरित्रमा नकारात्मक चेतना मात्र प्रबल रहेको भेटिन्छ । उसमा प्रतिशोधात्मक आवेग बढी भएको हुँदा नै समीक्षक केशवप्रसाद उपाध्यायले उसको तुलना युरिपाइडिजकी ‘हेकुवा’ अथवा रेसिनकी ‘एथालिया’ सित गर्न सकिने (उपाध्याय, २०५२; २४५) बताएका छन् । यसरी नायकीय दृष्टिकोणबाट हेर्दा नाटकको लक्ष्य प्राप्तमा अवरोध मात्र पुऱ्याउने चरित्रकी प्रतिनिधिका रूपमा साम्राज्यलक्ष्मीलाई लिन सकिन्छ । ऊ आफ्नो उद्देश्यमा सफल बनेकी छ । साम्राज्यलक्ष्मीकै षड्यन्त्र, जालभेल, क्रूरता, प्रतिशोध आदिका कारण नायकले मृत्युवरण गर्नुपरेकाले नाटकको दुःखान्तताको कारकका रूपमा साम्राज्यलक्ष्मी उभिएकी छ ।

राज्यलक्ष्मीदेवी शाह

राज्यलक्ष्मीदेवी शाह राजा राजेन्द्रकी कान्छी रानी हो भने साम्राज्यलक्ष्मीदेवीकी सौता हो । ऊ पनि नाटकमा पहिलो अङ्गमै उपस्थित भएकी छ । ऊ सत्पात्रकी सहयोगी चरित्रका रूपमा देखिन्छे । राज्यलक्ष्मीकै प्रेरणामा राजाले भीमसेनलाई चौसल्ला दिएको बुझिन्छ ।

राज्यलक्ष्मी थापापक्षको सहयोगीका रूपमा नाटकमा आएकी छ । भीमसेनले आफ्ना शत्रु बढेकाले राजदूत भएर चीन जान पाऊँ भन्दा ‘के हुन्न र उहीं जान बक्सियोस् न’ (सम, २०४९; २५) भनेर भीमसेनको इच्छा पूरा गरिदिन राजासमक्ष आग्रह गरेकी छ । उसले भीमसेन थापालाई लगाइएको भुटा आरोपको प्रतिवाद गरेकी छ । साम्राज्यलक्ष्मी र पाँडेपक्षले षड्यन्त्र गरी भीमसेन थापाको कायलनामाका किरते कागत बनाएकोमा हेरेर जाँचिनुपर्ने माग उसले यसरी गरेकी छ :

खै त कायलनामाका ती कागत कता गए ?
किन ती अधि सारिन्नन् महाराजाधिराजको,
अनि हाम्रो पनी ? भीम के ती कागतमा सही
सबै तिम्रो परेको हो ? (सम, २०४८; १२१)

यसै गरी एकदेवले स्पष्टीकरण दिने बखतमा पनि एकदेवको पक्षमा रहेर उसले कुरा गरेकी छ । सत्यको पक्षमा लागेर षड्यन्त्रका विरुद्धमा जतिसुकै कडा भई प्रस्तुत भए पनि ऊ आफ्नो उद्देश्यमा सफल बनेकी छैन ।

नायकको पक्षमा उभिएकी राज्यलक्ष्मी राजा राजेन्द्रले थापा पक्षप्रति भन्दा पाँडेहरूप्रति बढी भुकाउ राख्दै गएकोमा असन्तुष्ट बनेकी छ । सबै कायलनामाका कागतहरू हेर्न पाउनुपर्ने जिकिर उसले गरेका बखतमा साम्राज्यलक्ष्मीले क्रोधपूर्ण कुरा गरेपछि उसले न्याय र अन्याय छुट्याउन नसक्ने राजाप्रति नै केही आक्रामक बनेर 'अन्याय बोलेको सहिबक्सिने कि हुकुम हुने केही' (सम, २०४८; १२२) भनेकी छ ।

राज्यलक्ष्मीमा सौतेनी डाह छ तापनि ऊ सर्वथा साम्राज्यलक्ष्मीलाई होच्याउनतिर नलागेर सत्यको पक्षमा लागी थापा खलकको समर्थन गर्न पुगेकी देखिन्छे । षड्यन्त्रकारी र स्वार्थी व्यक्तिहरूको मात्रै कुरा सुनेको राजा समक्ष उसले तर्किक ढङ्गबाट आफ्ना कुराहरू राखेकी छ । उसले सुसारेहरूलाई पनि पैसाले किनेर असत्यका पक्षमा साक्षी राखेको आरोप साम्राज्यलक्ष्मीलाई लगाएकी छ ।

राज्यलक्ष्मी आफू अन्याय र अँध्यारोको विरोधी एवम् सत्य र उज्यालोको पक्षधर भई उपस्थित भएको उसकै केही कथनबाट बुझिन्छ । उसले भीमसेन थापा तथा एकदेव सत्यका प्रतीक र रणजङ्ग, कुलराज आदि असत्यका प्रतीक भएको भन्दै आफ्नो समर्थन सत्यका पक्षमा भएको जनाएकी छ । रणजङ्गले आफूलाई अन्धकारमा राँको बालेर राजाको भक्त बनी बसेको भनेर व्यक्त गर्दा त्यसको प्रतिउत्तरमा भीमसेन, एकदेवको पुर्पक्ष हुनुपर्छ, भन्दै उसले यसो भनेकी छ :

जहाँ राँको बलेको छ कालो ध्वाँसो त्यहीं बसी
मोसो पोति रहेको त छैन भक्त बनीकन ।
पुर्पक्ष हुनु नै पर्छ, रानी हुँ म पनि बुभ्यौ
जस्तो चित्त दिदीज्यूको मेरो पनि उसै गरी
बुभ्नुपर्छ, म यै माग्छु, - भीमसेन र एकघौ
यहाँ आएर बोलून् । (सम, २०४८; १११-११२)

रङ्गनाथले माथवरसिंह थापालाई लेखेको पत्रमा "श्री ५ कान्छी महारानीले पनि जनरल भीमसेन थापा, एकदेव वैद्यहरूलाई बचाउन भरमगदूर गरिबक्सेको छ" (सम, २०४८; ९९) भनेबाट पनि राज्यलक्ष्मी सत्यको पक्षमा लागेकी छ भन्ने पुष्टि हुन्छ । अन्तिम अवस्थामा पनि उसले भीमसेन थापाप्रति अन्याय भएको र जति पनि कागतपत्र अगाडि सारिएका छन् ती सबै कित्तै हुन् भन्ने कुरा निर्भीक रूपमा राखेकी छ ।

राज्यलक्ष्मीमा कुनै चरित्रदोष देखिंदैन । सौताभन्दा कमजोर भएर बस्न नचाहने अहम् भाव भने उसको रहेको छ । उसको यो अहम् भाव भए पनि यसले नाटकको दुःखान्तताका लागि कुनै पनि अर्थमा कारकको काम गरेको छैन । यसरी नाटकको दुःखान्तताका लागि कुनै चरित्रदोष नभएकी राज्यलक्ष्मी सत्पात्रकी प्रतिनिधि नारी चरित्र हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

रङ्गनाथ पौड्याल

रङ्गनाथ पौड्याल **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा राजगुरुको भूमिकामा उपस्थित छ । ऊ नाटकमा पहिलोपल्ट तेस्रो अङ्कमा देखिएको छ । ऊ नायकको पक्षमा लागेको सत्पात्र हो । भीमसेन थापापछि ऊ नै नेपालको मुख्तियार भएको कुरा उसले माथवरसिंहलाई लेखेको चिठीबाट बुझिन्छ । तर नाटकको कार्यव्यापार ऊ मुख्तियार भएको समयमा भने घटित भएको छैन ।

रङ्गनाथ सत्यवादी तथा न्यायपरायण चरित्र हो । ऊ नाटकभरि नै सत्यको मार्गमा लागेर कर्तव्यशील बनेको छ । भीमसेन थापा र एकदेव वैद्य आदि निर्दोष छन् भन्ने कुरा उसको आत्माले ठानेकाले ऊ भूटो कुरा मौलाउने र सत्य कुरा ओइलाउने स्थिति नहोस् भन्नेतर्फ लागेको देखिन्छ । उसले भीमसेन आदि सबै जना आफ्नो दोषका लागि कायल भएनभएको सोध्दै 'पाए विन्ति सबै पार्न तिनले सरकारमा ?' (सम, २०४८; ७०) भनी उनीहरूमाथि अन्याय भएको हुन सक्ने कुराको उल्लेख गरेको छ । उसले दोषीले आफ्नो भनाइ राख्न पाउनुपर्ने तर्क गर्दै र राजा सबैका साभा भएको भन्दै 'धर्मावतारको न्याय घामभैँ हुनुपर्दछ' (सम, २०४८; ७०) भनेको छ । उसको सत्यप्रतिको अटलता यसरी प्रकट भएको छ :

“उज्यालो फैलियोस् भन्ने हेतुले अहिले यहाँ

केही सोध्नुं भनी विन्ति चढाएको - (सम, २०४८; ७३)

“साँचो कुरा त यस्तो छ - भूटैभूटो सबैतिर

छाई रहे पनी बीचबाट साँचो उदाउँछ” (सम, २०४८; ७३) ।

रङ्गनाथ नाटकमा अत्यन्त प्रभावशाली पात्रका रूपमा प्रयुक्त छ । ऊ सबैको श्रद्धेय पनि छ । राजा र रानीहरूले समेत उसलाई उच्च आदरार्थी शब्दको प्रयोग गर्छन् भने थापा, पाँडे आदिले पनि उसलाई अत्यन्त श्रद्धा गर्छन् । सिपाहीहरूले पनि उसको आज्ञालाई शिरोधार्य गरेका छन् । भीमसेन र एकदेव अन्यायमा पर्न लागदा धेरै व्यक्तिको आशा भरोसा उसमै रहेको देखिन्छ । उसले अगाडि वा पछाडि पनि कसैको कुभलोको कुरा गरेको छैन । त्यसैले ऊ सम्मान्य व्यक्तिका रूपमा नाटकमा आएको छ ।

रङ्गनाथ क्रूर र प्रतिशोधी व्यवहारको विरोधी देखिन्छ । रणजङ्ग र कुलराजले क्रूरतापूर्वक प्रतिशोधका लागि विभिन्न षड्यन्त्र गर्न खोजेको उसले बुझेको छ । उनीहरूले रगतको वर्षा भई भेल बग्न अझै बाँकी रहेको (सम, २०४८; ८३) कुरा गर्दा रङ्गनाथले त्यसको तुरुन्त विरोध गर्छ । नेपालमा प्रतिशोधको आगो निभ्नुको सट्टा भन् सत्किल्दै गएको देखेर ऊ चिन्तित बनेको छ :

आज पाँडे र थापाको बढ्यो कलह यस्तरी
कि फुल्दो फूलबारीमा हाम्रो नेपालको अब
आगो लागि रहेको छ - कहिले निभ्छ । (सम, २०४८; ८६)

रङ्गनाथ तार्किक गुणले युक्त पात्र हो । भीमसेन र एकदेवलाई आरोप लगाउने व्यक्तिहरूप्रति उसले बौद्धिक र अकाट्य तर्कहरू गरेको छ । उसले जगत्नैनीलाई केरकार गर्दा अत्यन्त बेजोड तर्कहरू राखेको छ । उसको तर्कका अगाडि जगत्नैनी र चित्री अकमकाएको देखेर राजा राजेन्द्रले भीमसेन र एकदेवको मुद्दा आफैले हेर्ने मनस्थिति बनाएको पनि छ । रङ्गनाथले न्यायाधीशले भैं तार्किक कुरा गरेको छ ।

रङ्गनाथ आफ्नो अडानमा दृढ रहने पात्र हो । उसलाई नेपालमा न्यायको बत्ती निभ्न दिनुहुँदैन भन्ने लाग्छ । भीमसेन थापालाई सोभैं अंश सर्वस्व गरेर जन्मकैद तोकिने षड्यन्त्रको चाँचोपाँजो साम्राज्यलक्ष्मी र रणजङ्ग पाँडेहरूले मिलाइसकेको (सर्मा, २०५०; २४८) अवस्थामा रङ्गनाथले भीमसेन र एकदेवलाई सभामा बोलाएर उनीहरूको कुरा नसुनी सजाय तोक्नु अन्याय हुने भनेपछि मात्र भीमसेन र एकदेव भारदारी सभामा ल्याइएका छन् र भीमसेन र एकदेवले आआफूमाथि लगाइएका आरोपको खण्डन गर्ने अवसर पाएका छन् । यस सन्दर्भमा उसले भनेको छ :

“सजाँ तोक भएको त सुन्न पाउनु पर्दछ
के कायल भए भीम ? अगाडि सरकारका
यहाँ आएर क्यै बित्ति चढाउन त पाउने
पर्ने (सम, २०४८; ११०)

“पुर्पक्ष हुनु नै पर्छ महाराजाधिराजको
अगाडि नै यहाँ भारदारी कचहरी अगि
यो अन्धकारमा हामी कसरी बस्न सक्तछौं ? (सम, २०४८; १११)

“अगाडिका

राजाले जसरी गर्थे निसाफ यस देशमा
ख्वामित्ते पनि त्यस्तै नै गरिबक्सिनु पर्दछ” (सम, २०४८; ११२)

रङ्गनाथ कृतज्ञ, मानवतावादी, निःस्वार्थी राष्ट्रप्रेमी चरित्र हो । देखेको कुरा स्पष्टसँग भन्ने उसको प्रवृत्ति छ । उसले मानवताविरोधी कुनै काम गरेको छैन । देशलाई अष्ट्यारो परेका बखतमा भीमसेन थापाले लगाएको गुन र बेलाबेला आएका महामारी एवम् सङ्क्रामक रोगहरूमा एकदेव वैद्यले उपचार गरी निको पारेको कुराको उसले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेको छ । ऊ राष्ट्रमा अशान्ति र कलह हुन नहुने भन्दै शान्तिको पक्षधर भएर उभिएको छ ।

रङ्गनाथ भीमसेन थापाको चरित्रसँग परिचित व्यक्ति हो । उसले भीमसेन थापाबाट राजभक्ति र राष्ट्रभक्तिमा आँच आउने कुनै कार्य हुन सक्तैनन् भन्ने ठान्छ । ऊ भीमसेनले बालकको हत्या गर्ने जस्तो काम गर्नु नसक्ने (सम, २०४८; ८६) तर्क गर्दै दृढताका साथ भीमसेनको समर्थन गर्न पुग्छ । उसको यो भीमसेनप्रतिको समर्थन सत्यको र न्यायको समर्थन पनि हो ।

रङ्गनाथ भीमसेन थापाको हित साधनाका निमित्त प्रयत्नशील देखिन्छ (उपाध्याय, २०५२; २४६) उसले एउटा असल मित्रले गर्नुपर्ने कर्तव्य इमानदारीसाथ पालना गरेर भीमसेनको समर्थन गरेको हो । ऊ भीमसेनपछि मुख्तियार हुँदा उसले भीमसेन र एकदेवलाई निर्दोष ठहर्‍याएर जेलबाट छुटाएको बुझिन्छ भने पछि पुष्कर शाहपछि रणजङ्ग प्रधानमन्त्री हुने वित्तिकै पुराना मुद्दा उल्टाएर षड्यन्त्रपूर्वक लगाइएको आरोपको विरुद्धमा पनि उभिएको छ । उसले निकै प्रयास गरे पनि भीमसेन थापालाई बचाउन असमर्थ बनेको छ ।

यसरी भीमसेन र एकदेवलाई निर्दोष बनाएर जेलमुक्त गराउन खोजे पनि रङ्गनाथ आफ्नो योजनामा सफल बनेको छैन तर पनि भीमसेनले आत्महत्या गर्नुमा रङ्गनाथको प्रत्यक्षतः कुनै चरित्रदोष वा बाह्यदोष रहेको देखिँदैन । उसको चरित्र उदार गुणले भरिएको छ त्यसैले ऊ सत्पात्रको प्रतिनिधि हो ।

एकदेव वैद्य

एकदेव वैद्य भीमसेनको अन्त्य नाटकमा राजवैद्यका रूपमा प्रयुक्त पात्र हो । नाटकमा उसको उपस्थिति पहिलोपटक दोस्रो अङ्कमा भएको छ । नाटकमा उसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

राजवैद्य एकदेव अत्यन्त अनुभवी, लोकप्रिय तथा प्रतिष्ठित वैद्यका रूपमा नाटकमा आएको छ । उसले तीस वर्षसम्म दरबारमा राजवैद्य भई सेवा गरेको (सम, २०४८; ४०) बुझिन्छ । राजकुमार देवेन्द्र सिकिस्त भई अरू उपचारले सन्धो नभएका कारण राजाकै आग्रहमा एकदेव वैद्य भीमसेनद्वारा दरबारमा बोलाइएको छ । भाजुमानले 'निको जे पार्न सक्तैनौं हामी नवरसै दिँदा, पित्तघनले तपाईं त्यै पार्नुहुन्छ निको कति' (सम, २०४८; पृ. ४२) भनेबाट र नेपथ्यबाट एउटा नागरिकले 'सरकार, यिनीले त मलाई दुईचोटि नै घाटबाट बचाएर ल्याएका हुन्' (सम, २०४८; १३०) भनेबाट एकदेवको अनुभव, लोकप्रियता तथा प्रतिष्ठितता बुझ्न सकिन्छ । यसै गरी अर्को एक व्यक्तिले पनि आफ्नी पत्नीलाई सबैले बाँच्ने आश मारिसकेको अवस्थामा एकदेवले नै बचाएका हुन् (सम, २०४८; १३०) भन्ने कुरा गरेको छ भने रङ्गनाथ स्वयम्ले पनि एकदेवले धेरै जनाको ज्यान बचाएको भन्ने साक्षी आफू समेत भएको (सम, २०४८; १३०) बताएको छ । यी सबैका कुराबाट एकदेव प्रतिष्ठित वैद्य भएको पुष्टि हुन्छ ।

एकदेव औषधोपचारक मात्र नभएर ठूला औषधिको आविष्कारक पनि हो । रङ्गनाथकै भनाइ अनुसार उसले 'पित्तघन' नामको दिव्य महौषधि तथा 'मोतीभस्म', 'मुगाभस्म' आदि औषधीको आविष्कार गरेको छ ।

एकदेव रोगीको उपचारमा रमाउने मानवतावादी, परोपकारी वैद्य हो । ऊ रोगी निको भएर हाँस्दा स्वर्गीय आनन्द प्राप्त हुने कुरा गर्छ । ऊ रोगीलाई आफ्ना सन्तान सरह ठान्छ । ऊ रोगीको सेवा गर्नेलाई ईश्वरले भलो गर्ने जनाउँछ । परार्थमा लाग्नेहरूलाई विरामीले पनि आशिष दिने कुरा ऊ गर्छ । उसले दुःखीको दुःखमा रमाउनुलाई असल ठान्दै आफ्नी छोरीसँग भनेको छ : "रोगमा रोजु दुःखीको दुःखमा दुःख मानन, यी वास्तविकतामा नै सहानुभव रोजन" (सम, २०४८; ३६) । ऊ सबै

रोगीलाई मानवीय भावले उपचार गरी सहयोग गर्छ । ऊ रोगीको सेवामा समर्पित भई रोगीको ज्यान बचाउन आजीवन लागेको छ । उसले उपचार गर्ने क्रममा व्यक्तिवादी प्रवृत्तिभन्दा मानवतावादी प्रवृत्तिलाई महत्ता दिएको छ । घरमा आफ्नी पत्नी विरामी हुँदा पनि उसले पत्नीको भन्दा घरबाहिरका विरामीको बढी ख्याल गरेको बुझिन्छ । रातमा घर आएर सुत्न लागेका बखतमा भीमसेन र भाजुमान आई दरबारमा जानुपथ्यो भन्ने कुरा गर्दा ऊ मानवीय भाव राखेर तुरुन्त दरबार पुगेको छ ।

एकदेव भीमसेनको अन्त्य नाटकको नायक भीमसेनको हार्दिक मित्रका रूपमा देखिएको छ । ऊ आफ्नो दोषले भन्दा मित्रको वचनलाई बेवास्ता गर्न नसकेका कारणले दण्डको भागी बनेको छ तापनि उसले भीमसेनलाई कुनै दोष दिएको छैन । लामो समय राजवैद्य भए पनि शत्रुका कुरा सुनी राजाले एकपटक उसको औषधी नखाएका कारण ऊ दरबारभन्दा केही टाढिएको बुझिन्छ भने भीमसेन र भाजुमानको आग्रहमा नै ऊ पुनः दरबार पुगेको हो । राजकुमारलाई विष खुवाएको आरोपमा जेल परेर सजायँ भोग्न लाग्दा उसले विष प्रयोग गरेको भए आफूले गरेको तर भीमसेन निर्दोष रहेको भनी भीमसेनलाई बचाउन खोजेको छ ।

भीमसेनमाथि दया रहोस्

क्षमा रहोस् उनको क्यै दोष छैन, न औषधि

के के पथ्यो उनीलाई त्यो थाहा छ, न जान्दछन्

के हो विष, कसैलाई मारिहाल्नुपथ्यो भने

तरवार उजाएर हिकारुन त जान्दछन्,

ती कैँची काट्न जान्दैनन्, हुँ मै विष खुवाउने । (सम, २०४८; १२७)

एकदेवले 'विष खुवाउने मै हुँ' भनेपछि सभामा खलबली मच्चिन्छ । यस अवस्थामा उसले वैद्यशास्त्र अनुसार विषको परिभाषा भन्छ । 'विष र अमृत भन्नु वस्तु विशेषको नाम नभई मात्रा विशेषको नाम हो; रोगीको अवस्था विशेषले कुनै वस्तु विष पनि बन्न सक्छ, र त्यही वस्तुले अमृतको काम गर्न सक्छ' भनेर उसले विद्वत्तापूर्ण कुरा राखेको छ ।

एकदेव स्पष्टवादी एवम् निर्भीक छ । रोगीको सेवामा समर्पित ऊ ज्यादै सज्जन व्यक्ति हो । राजकुमारलाई औषधिका नाममा विष दिई मारेको आरोप लागेर नेल तथा हतकडीमा रहेको र दामल भोगिसकेको अवस्थामा पनि एकदेवले निडर भई स्पष्ट रूपमा आफ्नो सफाइ दिएको छ । ऊ विषको परिभाषा गर्दै औषधिका कारणले नभई राजकुमारकी आमाको खानपानका कारणले राजकुमारलाई अजीर्णको शूल भएको र पछि त्यही अतिसार भएको बताउँदै आफ्नो औषधीले त्यही अतिसार मार्न नसकेकाले नै राजकुमारको मृत्यु भएको भन्ने निर्भीक तर्क राख्छ । यस्तै मुख्तयार बनेको रणजङ्गकै अगाडि पनि रणजङ्गकै पिता दामोदर पाँडेले अङ्ग्रेजसँग मिलेर स्वदेशका राजाका विरुद्धमा कार्य गरेको कुरा समेत उसले निर्भीकताका साथ राखेको छ ।

एकदेव राजदरबारको पहिलेदेखिको विश्वासी वैद्य हो । उसले तीस वर्षसम्म राजवैद्य भएर काम गरेको थियो तर पछि धेरै समयको अन्तरालमा भीमसेनको आग्रहमा देवेन्द्रको उपचार गर्न दरबार पुगेको छ । यस बखतमा राजकुमार सुरेन्द्रले उससँग पाचक मागेर खाएको प्रसङ्ग आएको छ ।

नाटकीय कथामा यस प्रसङ्गको खासै अर्थ नभए पनि एकदेव राजदरबारमा अतिशय विश्वास पात्र वैद्य रहेछ भन्ने कुरो स्पष्ट भएको (जोशी, २०३७; ५९) बुझिन्छ। यस्तै आफूलाई एकदेवले नै खोपाएको कुरा गर्दै उसलाई नेल र हतकडी लगाउँदा अब खोपाउने व्यक्ति नहुने कुरा पनि सुरेन्द्रले गरेकाले एकदेव विश्वासी वैद्य भएको पुष्टि भएको छ।

एकदेव वैद्यको आफ्नो चरित्रदोष केही देखिँदैन। रोगसँग सङ्घर्ष गरी रोगीको ज्यान बचाउने ठुलो राजवैद्य राजकुमारको ज्यानमारा ठहरिनु उसको जीवनको अनौठो व्यङ्ग्य हो र यही नै उसको दुःखान्त हो। वास्तवमा एकदेव आफ्ना दोषले नभएर भीमसेन थापाको मित्र हुनाका नाताले ज्यान मार्ने अभियोगमा मुछिई दण्डित भएको छ (उपाध्याय, २०५२; २४६)। राजा र राजपरिवारको भलो चाहने, असल चरित्र भएको, आफ्ना मित्रको भलो चाहने एवम् रोगीको उपचारमा रमाउने र रोग निको हुँदा खुसी हुने एकदेव अतिशय सज्जन चरित्र हो। यही अतिशय सज्जनता उसको चरित्रदोष बनेको छ किनभने उसको सज्जनताकै कारण दुष्ट पात्रको षड्यन्त्र सफल बनेको छ र ऊ दण्डित भएको छ।

कुलराज पाँडे

कुलराज पाँडे भीमसेनको अन्त्य नाटकमा नायकीय दृष्टिकोणले खराब चरित्र भएको पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ। उसको उपस्थिति पहिलो अङ्कमा नाटककै पहिलो संवादका माध्यमबाट भएको छ। ऊ नाटकको प्रतिनायक रणजङ्ग पाँडेको भतिजो हो र रणजङ्गकै निकटस्थ सहयोगी बनेर देखा परेको छ। उसले रणजङ्गसँगै राजाबाट सर्वस्व फिर्ता पाएको छ भने कपरदारको पद समेत प्राप्त गरेको छ। ऊ नाटकको नायक भीमसेन थापासँग प्रतिशोध लिन आफ्नो काका रणजङ्गका साथ एकचित्त भएर कुम जोडी उभिएको छ (उपाध्याय, २०५२; २४५) भने उसकै मतियार बनेर प्रस्तुत भएको छ। नायक भीमसेनको पतन गराउन विभिन्न खालका गतिविधि र क्रियाकलाप गरेकाले ऊ प्रतिकूल पात्र हो। उसले रणजङ्गको र राजेन्द्रकी जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको इसारामा अत्यन्त घृणित, अमानवीय एवम् निन्दनीय कार्य गरेको छ।

कुलराज प्रतिशोधी पात्र हो। उसले नाटकको आरम्भदेखि नै भीमसेन थापासँग प्रतिशोध लिनै कुरा गरेको छ। उसले नाटकको पहिलो संवादमा 'दाउ लाग्यो भने भीमलाई ढालेर भुइँमा / पिई रगत घोक्रोको' (सम, २०४८; १०) भनेर प्रतिशोध लिनका लागि मार्न समेत पछि नपर्ने जनाएको छ। उसले थापाहरूका रगतले पाँडेहरू तृप्त हुने कुरा गरेको छ। यसरी उसले होस समेत नराखिकन जोसमूलक प्रतिशोध लिनै कुरा गरेको छ।

कुलराज षड्यन्त्रकारी पात्र हो। उसले विभिन्न जालभेल र षड्यन्त्र गरेर खराब चरित्र भएका पात्रहरू रणजङ्ग र रानी साम्राज्यलक्ष्मीलाई सहयोग गरेको छ। साम्राज्यलक्ष्मीको स्वीकृतिमा रणजङ्गले रचेको षड्यन्त्रको कार्यान्वयन गर्ने काम उसैले गरेको छ। भीमसेन थापाका असल कार्यलाई असफल बनाउन ऊ कटिबद्ध भएर लागेको छ। राजकुमारलाई औषधी खुवाउने निहुँमा भीमसेन र एकदेवले विष खुवाउन सक्छन् भनी उसले जगतनैनीको मनमा शङ्का उब्जाएको छ भने यसैका

माध्यमले राजा राजेन्द्र र जेठी रानीका नजरमा थापा पक्षलाई अपराधी तुल्याई दण्डको भागिदार बनाएको छ । यस्तै जेलमा थुनिएको भीमसेन थापासँग उसकी कान्छी मुखनीलाई नाङ्गे पारी सिपाहीका अगाडि भण्डारा दिइने भएको (सम, २०४८; १४५) भन्ने हृदयविदारक कुरा सुनाएको छ । उसकै कुराले असह्य भई भीमसेन थापा सिसाले सेरिन उद्यत बनेको देखिन्छ । यसरी कुलराजले पाँडेको पक्षमा तथा थापाको विरुद्धमा विभिन्न षड्यन्त्र गरेको छ ।

कुलराज पाँडे आवेशी पात्रका रूपमा नाटकमा आएको छ । ऊ स्वभावैले उग्र, क्रूर र आक्रामक छ (उपाध्याय, २०५२; २४६) । उसले भीमसेनलाई भुइँमा ढालेर घोक्रोको रगत पिउने (सम, २०४८; १०); रक्त तर्पणले मात्र पाँडेहरू तृप्त हुने (सम, २०४८; १०-११); रगतको भेल आउन बाँकी रहेको (सम, २०४८; ८३); जनाएको छ भने साम्राज्यलक्ष्मी र रणजङ्गसँग कुरा गर्दा 'के सिध्याइ दिउँ ?' भन्दै शत्रुहरूलाई चिरेर दाउरा पार्नुपर्ने (सम, २०४८; १३५) जनाएको छ । भीमसेन थापालाई अन्याय भएको ठानी भीमसेनको समर्थनमा जागिर छोड्न लागेका सिपाहीलाई उसले थप्पड हानेर 'पाता फर्काउँदा थाहा हुन्छ, मातापिता सबै' (सम, २०४८; ९१) भन्ने अभिव्यक्ति समेत दिएको छ ।

कुलराज कपोलकल्पित कुरा गरी भ्रम उत्पन्न गर्न सिपालु छ । ऊ नाटकमा बहुरूपी, छली वा कपटी पात्रका रूपमा उपस्थित भएको छ । उसले भीमसेनलाई पुर्पक्षका लागि राजासमक्ष उपस्थित हुने सन्देश लिएर जानुपर्ने ठाउँमा उल्टो कुरा लगाएको छ । उसले आफू बरु पाँडेहरूसँग विद्रोह गरेर भीमसेनसँग मिल्न आएको कुरा गर्छ भने उसको कुरामा भीमसेन थापाले पनि अत्यन्त विश्वास गरेको देखिन्छ :

कुलराज : काजी, हो म पनी गर्थेँ पहिले शत्रुता, तर
अब त घोर अन्याय देख्ता यस्तो प्रतिक्रिया
मेरो हृदयमा बोलिरहेको छ - मिलीकन
तपाईँपट्टि, अन्यायी आफ्ना बन्धुहरूसित
घोर विद्रोह गर् भन्छ । (सम, २०४८; १४४)

भीमसेन : उठ उठ नरो जगत्मा को कल्लाई चिन्न सक्छ र,
... .. कुले, मैले खै चिन्हेको । तँलाई म
सम्भन्थेँ एउटा ज्यानै लिनै परम शत्रु होस्,
खै चिन्हेको ? तँ पगलन्छस् मेरो निमित्त यसो गरी (सम, २०४८; १४७)

कुलराजले भीमसेन थापालाई भ्रमित पारेको छ । भीमसेन थापा आफ्नी पत्नीलाई टुँडिखेलमा लगी तिलङ्गाहरूका अगाडि निवस्त्र पार्ने भन्ने कुराबाट मर्माहत बनेका बेला उसलाई सहानुभूति दिँदै कुलराजले 'संसार जालीको रङ्गशाला र भला मानिसका लागि महारौरवको अग्निकण्ड हो' (सम, २०४८; १४६) भन्ने सत्य कुरा गरेको छ, तापनि उसको व्यवहार असत्य र जालभेलले भरिएको छ ।

नाटकको उत्तेजक पात्र कुलराज असहिष्णु पात्र पनि हो । उसले राजा, रानी, जगतनैनी धाई, चित्री द्वारे आदिका मनमा भीमसेन थापाप्रति शङ्का भरिदिने उत्तेजकको काम गरेको छ भने थापाहरूले

लाएको र खाएकोमा पाँडेहरू भुत्तुक्क भएको जनाउँदै भीमसेन त अझ आँखाको कसिङ्गर भएको (सम, २०४८; १५०) कुरा गरेको छ । यस्तै उसले भीमसेन थापामात्र नभई उसका सहयोगी र समर्थकहरूप्रति पनि असहिष्णु व्यवहार र घृणित भाव प्रदर्शन गरेको छ । एकदेव वैद्य र भीमसेन थापा बारेको कविता बनाएको भनी कवि यदुनाथ पोखरेल, भीमसेनको पक्षमा बोल्ने सिपाहीलाई समेत उसले घृणा गरेको छ । भीमसेनको समर्थक सिपाहीलाई गालामा हान्नु, एकदेवको गुण बखान गर्ने नागरिकलाई तिरस्कार गर्नु, भीमसेनको कविता लेख्ने कविलाई फटाहा भन्नुजस्ता उसका कार्यले उसको असहिष्णु व्यवहारलाई पुष्टि गर्छन् ।

कुलराजले युवा जोसमा होस गुमाएको छ तर पनि काका रणजङ्गको भैंँ उसको अन्तरात्मा पूरै मरिसकेको भन्ने छैन (उपाध्याय, २०५२; २४६) । भीमसेन थापा मरेपछि उसले अपराध गरेकाले नै पछुताएर सेरिई मरेको हो भन्ने भुटो बयान राजालाई दिन उसले अस्वीकार गरेको (सम, २०४८; १५७) देखिएकाले यसको पुष्टि हुन्छ ।

कुलराज धेरै दृष्टिकोणबाट खराब वा नकारात्मक चरित्रको पात्र हो । नायकीय कोणबाट हेर्दा नाटकको उद्देश्य प्राप्तमा अवरोध पुऱ्याउने मुख्य व्यक्ति ऊ नै बनेको देखिन्छ । रणजङ्गको निर्देशनमा भुट, षड्यन्त्र, जालभेल, धूर्तताजस्ता क्रियाकलापबाट नायकलाई सेरिन बाध्य बनाउने काम उसैले गरेको छ । उसको यही कार्यबाट नाटक दुःखान्त भएको छ; तसर्थ कुलराज भीमसेनको अन्त्य नाटकको दुःखान्तताको कारक बनेको छ ।

५.२.३. अन्य पात्र र दुःखान्तीयता

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा उपर्युक्त मुख्य र सहायक पात्र बाहेक कार्यका दृष्टिले न्यून भूमिका भएका गौण/अतिगौण पात्रहरू पनि मञ्चीय वा नेपथ्य रूपमा प्रयुक्त छन् । मञ्चीय पात्रहरू जगतनैनी, चित्री, भाजुमान, विश्वेश्वरी, सिपाहीहरू, नागरिक, कनकसिंह (कारिन्दा), तिलङ्गा, महादेवी, सुरेन्द्र, देवेन्द्र, जङ्गबहादुर हुन् । नेपथ्य पात्रहरू सबजना भनिएका र छ, जना भनिएका व्यक्तिहरू समानी, किस्नशोभा, जोगमाया, भागीरथी, देवीबहादुर कुँवर र गुरुलाल अधिकारी छन् । यस्तै वीरभद्र कार्की, काशीनाथ, जगद्बम पनि नेपथ्य पात्र हुन् ।

जगतनैनी राजकुमार देवेन्द्रकी धाई हो भन्ने चित्री दरबारकी सुसारे हो । कुलराजले जगतनैनीलाई भीमसेन थापा आदिले देवेन्द्रलाई औषधीमा विष हाली खुवाउन सक्छन् भनी शङ्का उब्जाइदिएको छ । यही विश्वासमा परेर जगतनैनी, चित्री दुवैले भीमसेनका विरुद्धमा भुटो बयान दिएका छन् । नाटकको आरम्भमा पाँडे पक्षका रणजङ्ग र कुलराजलाई साम्राज्यलक्ष्मी समक्ष भेट गराउने काम पनि जगतनैनीले नै गरेकी छ । जगतनैनी र चित्री दुवै जना असत् चरित्रका समर्थक बनेका छन् र नाटकको दुःखान्तका कारक पनि बनेका छन् ।

भाजुमान वैद्य हो । राजकुमार देवेन्द्रको पथपरहेजको अवस्था हेरी औषधी दिने काम उसैले गरेको बुझिन्छ । उसको औषधीले छिट्टै निको नभएकाले राजाकै आज्ञाले एकदेव वैद्यलाई बोलाई उपचारको व्यवस्था गरिएको छ । राजकुमारको मृत्यु भएपछि भीमसेनको निर्देशनमा भाजुमानले नै

राजकुमारलाई विष खुवाएको हो भन्ने आरोप उसलाई लगाइएको छ । त्यही आरोपका कारण उसलाई 'छाला टाँगी भुन्ड्याइने' (सम, २०४८; ६९) सजाय तोकिएको छ । रणजङ्गले 'अहिलेसम्ममा भाजुमान त राम्रै मरिसक्यो होला' (सम, २०४८; ६९) भनेर उसको मृत्युको सङ्केत गरेको छ । आफ्नो दोष नभइकन मृत्यु भोग्ने भाजुमान अभिशप्त पात्र हो ।

विश्वेश्वरी एकदेवकी छोरी हो । नाटकको दोस्रो अङ्कमा मात्र देखा परेकी ऊ आफ्नो बाबु एकदेवको रातमा पनि फुर्सत नहुने वैद्य पेसा देखेर दिक्क भएकी छ । विरामी आमा र बेफुर्सती बाबुको सेवाभावमा जुट्ने ऊ आदर्श छोरी हो । उसले रोगले रोगीलाई भन्दा वैद्यलाई अझ बढी दुःख दिन्छ भन्दै अरूको सेवामा समर्पित भएर घर नै भुल्ने एकदेवलाई घरका समस्यातर्फ सोचन आग्रह गरेकी छ । यसबाट ऊ यथार्थवादी चेतना भएकी पात्र देखिन्छे । नाटकको दुःखान्ततामा उसको कुनै भूमिका छैन ।

सिपाहीहरू नाटकको पाँचौँ अङ्कमा उपस्थित छन् । उनीहरू १, २, ३ र ४ गरी चार जना छन् तापनि उनीहरूको प्रवृत्ति समान छ । उनीहरू सबैजना भीमसेनप्रति सहानुभूति राख्छन् । अन्याय र असत्यका विरोधी देखिने उनीहरूले भीमसेन थापा दण्डित हुनुपरेको विरोधमा जागिर छोड्न चाहेका छन् । अत्यन्त स्वाभिमानी देखिने उनीहरू निर्भीक र विद्रोही स्वभावका छन् । उनीहरू भीमसेन र रङ्गनाथका आज्ञापालक पनि छन् । रङ्गनाथले दरबारको यथार्थ अवस्था लेखेर माथवरलाई पठाएको चिठी पुऱ्याउन सिपाही - २ र सिपाही - ३ लाहोरतिर लागेका छन् । एउटा अङ्कमा मात्र उपस्थित भए पनि सत्पक्षमा लागेर निर्भीकता प्रस्तुत गरेका उनीहरू उल्लेख्य पात्र हुन् । नाटकको दुःखान्तताका लागि उनीहरूको भूमिका कारक बनेको छैन ।

तिलङ्गा भीमसेन थापा बन्दी बनेको अवस्थामा गोप्य रूपमा आई सन्देशवाहकको काम गरेको पात्र हो । उसले भीमसेनको स्थिति प्रतिकूल बन्दै गएकाले भाग्ने सल्लाह दिएको छ । ऊ आफूले भीमसेनकी मुखनीलाई भगाउँला भन्दै भीमसेनलाई भोट वा हिन्दुस्तान कतै भाग्नुहोस् भन्छ । डोरीको सहाराले भीमसेनको कोठासम्म पुगेको तिलङ्गा साहसी देखिन्छ । सत्पक्षमा रहेर गरेको भए पनि उसको कार्य दोषमूलक बनेको छ । राजाले भीमसेनलाई भोलि बोलाउन हुकुम भएको छ भन्ने सुनेपछि किन वा केका लागि बोलाइएको हो भन्ने कुनै कुरा नबुझी सन्देश सुनाउन मात्र ऊ पुगेको छ । भीमसेन निर्दोष समेत हुन सक्ने अवस्था देखेर आफैले मुद्दा हेर्न चाहेको राजाको त्यो विचार थाहा नपाइकनै केवल बोलाएको खबर मात्र पाएर भीमसेनले 'ज्यानै लिनलाई डाके मात्रै' (सम, २०४८; १३९) भन्ने ठानेको छ । राजाले बोलाउनुको गम्भीरता नै नबुझी केवल खबरमात्र भीमसेन समक्ष पुऱ्याउनु उसको चरित्रदोष बनेको छ । यही चरित्रदोषले पनि भीमसेन थापालाई कुलराजको छली कुरा पत्याएर सेरिन मद्दत पुगेको छ । यसरी सत्पक्षमा भइकन पनि तिलङ्गा दुःखान्तको कारक बनेको देखिन्छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा विभिन्न सन्दर्भमा नागरिकहरू आएका छन् । यस नाटकमा नागरिकहरू केही मञ्चीय र केही नेपथ्य पात्रका रूपमा आएका छन् । एकथरि नागरिक भीमसेन थापालाई अपराधी प्रमाणित गर्न रणजङ्गमार्फत ल्याइएका बुझिन्छन् । उनीहरू समानी, किस्नशोभा,

जोगमाया, भागीरथी, देवीबहादुर कुँवर, गुरुलाल अधिकारी, वीरभद्र कार्की, काशीनाथ र जगद्वम हुन् । उनीहरूले भीमसेन अपराधी भएकाले कडा दण्ड तोकिनुपर्ने आवाज उठाएका छन् । नायकीय कोणबाट उनीहरू असत् चरित्रका पक्षधर देखिन्छन् । अर्काथरि नागरिकहरू भीमसेन थापा र एकदेव वैद्यका पक्षमा रहेका देखिन्छन् । उनीहरूले भीमसेन र एकदेवलाई पुर्पक्षका लागि उपस्थित गराउनुपर्ने आवाज उठाएका छन् । भीमसेन र एकदेव निर्दोष भएकाले छुट्टनुपर्छ भन्ने उनीहरूको मत छ । पाँचौँ अङ्कमा उपस्थित भएको नागरिकले सम्पूर्ण विरामीहरूको उपचार र उपकारका लागि पनि निर्दोष एकदेव दण्डित हुन नहुने तर्क गर्दा कुलराजले उसलाई पनि अपमानजनक व्यवहार गरेको छ । यसरी समाजका गलत र असल व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने गरी नागरिकहरूको उपस्थिति भएको छ ।

कनकसिंह दरवारको कारिन्दा हो । उसले राजकुमार देवेन्द्रको हत्याको अभियोग लागेर सजाय पाएका व्यक्तिहरूको नाम र सजाय उल्लेख भएको, भारतमा रहेका वकिल लोकरमण उपाध्यायलाई पठाउन तयार गरिएको पत्र पढेको छ । भीमसेनलाई अपराधी भनी दण्डको माग गरिएको बेनामे पत्र समेत सभामा उसैले पढेर सुनाएको छ । नाटकमा उसको भूमिका तटस्थ रहेको छ ।

सुरेन्द्र राजा राजेन्द्र र जेठी रानी साम्राज्यलक्ष्मीको छोरो हो । ऊ बाल पात्र हो । बालसुलभ जिज्ञासा र प्रतिक्रियाहरू उसैमार्फत प्रस्तुत भएका छन् । उसको उपस्थिति एकदेव वैद्यका सन्दर्भका लागि महत्त्वपूर्ण लाग्छ । बसौँपछि दरवारमा गएको एकदेवसँग उसले पाचक मागेर खाएको छ । यस कार्यबाट दरवारले एकदेवको विश्वास गरेको बुझिन्छ । यस्तै एकदेवले नै आफूलाई खोपाएको हुनाले उसलाई दण्ड दिँदा अरूलाई खोपाउने मान्छे, नहुने भन्ने कुराले एकदेव समेत अत्यन्त भावकु बनी रोएको देखिन्छ । सुरेन्द्रको उपस्थिति बालसुलभ रूपमा स्वाभाविक बनेर आएको छ ।

राजकुमार देवेन्द्र ६ महिनाको उमेरको छ । नाटकको आरम्भमा विरामी भएको भनिएको उसको तेस्रो अङ्कको अन्त्यमा पुग्दा मृत्यु भएको छ । अबोध शिशु देवेन्द्रको कुनै दोष नभए पनि नाटकको दुःखान्तताको बीजका रूपमा उसको मृत्यु कारक बनेको छ । उसकै मृत्युलाई कारक बनाएर दुष्टहरूले षड्यन्त्र गरेका देखिन्छन् ।

जङ्गबहादुरको चर्चा पहिलो अङ्कमा भएको छ । त्यहाँ बालपात्र सुरेन्द्रले जङ्गबहादुरलाई कप्तानी दिन आग्रह गरेको देखिन्छ, भने नाटकको अन्त्यतिर लाहोरबाट माथवरसिंह थापाको चिठी दरवारमा ल्याउने काम उसैले गरेको छ । उसले लुगाले मुख छोपेर चिठी दिई भागेको छ । यहाँनेर ऊ साहसी र चतुर देखिएको छ । ऊ सत्पात्रको पक्षमा रहेको देखिन्छ ।

नाउ पात्रको उपस्थिति आठौँ अङ्कमा भएको छ । भीमसेनको घाउमा टाँका लगाएको भनिएको उसको अरू खासै भूमिका छैन । उसले एउटा संवाद मात्र बोलेको छ ।

महादेवी एकदेव वैद्यकी पत्नी हो । आफ्नो पति वैद्य भएर पनि अत्यन्त रोगी अवस्थामा रहेकी महादेवीको स्थिति व्यङ्ग्यमूलक बनेर आएको छ । नाटकमा उसको खास भूमिका छैन । छोरी विश्वेश्वरीसँग एक दुई संवाद बोलेकी भए पनि ऊ नेपथ्य पात्रका रूपमा प्रयुक्त भएकी छ ।

माथवरसिंह थापा नेपथ्य पात्र हो । ऊ भीमसेन थापाको भतिजो हो । उसको व्यक्तित्व अत्यन्त प्रभावशाली रहेको बुझिन्छ । उसको कार्यको प्रशंसा पहिलो अङ्कमा भीमसेन थापाले गरेको छ । भीमसेनले उसलाई बेलायतको राजदूत बनाएर पठाउन खोजेको तर उताबाट स्वीकृति नभएको भन्ने बुझिन्छ । तत्पश्चात् राजकुमारलाई विष खुवाएको अभियोग उसमाथि पनि लागेको छ भने रङ्गनाथ प्रधानमन्त्री बनेका बेला छुटेर ऊ लाहोर पुगेको छ । माथवरसिंह रहनुजेल भीमसेन थापालाई बाट्य रूपमा केही गर्न नसकिने कुरा रणजङ्ग र कुलराजले गरेकाले उसको प्रभाव बुझ्न सकिन्छ । नाटकको छैटौँ अङ्कमा कुलराजले 'के सिध्याइदिऊँ' भनेर भीमसेनलाई मार्ने विचार राख्दा रणजङ्गले 'माथवरसिंह छ धारमा' (सम, २०४८; १३५) भनेबाट सो कुराको पुष्टि हुन्छ । रङ्गनाथले समेत नेपालको यथार्थ वृत्तान्त लेखेर सिपाहीका हातमा माथवरलाई लाहोरमा चिठी पठाएको छ । त्यसमा रङ्गनाथले 'तिमी देश बाहिर रहेसम्म यहाँ भीमसेनको ज्यान कसैले लिन सक्नेछैन' (सम, २०४८; ९८) भनेकाले पनि सोही कुराको पुष्टि भएको छ । नाटकको अन्ततिर राजाका नाममा माथवरसिंह थापाको निवेदन पत्र आएको छ । त्यसमा माथवरसिंहले नेपालमा षड्यन्त्र भएको खबर आफूलाई आएको भन्दै राजाले चाँडै निर्णय गर्न नहुने, सोचविचार नगरी निर्णय गरे पछुतो हुने बताउँदै हुकुम भए आफू छिटै नेपाल आएर 'दुधको दुध पानीको पानी' गराउने उल्लेख गरेको छ । राजाले पनि सच्चा, निर्भय र निःस्वार्थी व्यक्तिको अभाव भएको भनी उसलाई छिट्टै बोलाउने कुरा गरेको छ । यसरी माथवरसिंहलाई सत्यको पक्षधर, निःस्वार्थी एवम् निर्भय चरित्रका व्यक्ति पात्रका रूपमा नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

रणवीरसिंह, भीमसेन थापाको छोरो हो । ऊ सहित शिवानन्द भवानी र वैद्य चौभाजुलाई पनि विष खुवाएको अभियोगमा सजाय भएको छ । लोकरमण उपाध्याय कलकत्तामा रहेको दरबारको वकिल हो । उसलाई राजेन्द्रले चिठीमार्फत दरबारको अवस्था बताएको छ । पुष्कर शाह रङ्गनाथभन्दा पछि र रणजङ्गभन्दा अघि मुख्तियार भएको व्यक्ति हो । नाटकमा उसको केवल एक ठाउँमा चर्चा आएको छ तर कुनै भूमिका छैन । भक्तकुमारी भीमसेन थापाकी मुखिनी हो । उसलाई रानीलाई मुख लाएको अभियोगमा सजाय गरिएको छ । उसैको इज्जतसँग सम्बन्धित हुने गरी कुलराजले षड्यन्त्रमूलक कुरा भीमसेन थापालाई सुनाएको छ । ऊ अभिशप्त नारी पात्र हो ।

५.३. निष्कर्ष

भीमसेनको अन्त्य ऐतिहासिक पद्य नाटक हो । यसमा नायक भीमसेन थापाको योगदान देखाउँदै उसमाथि भएको षड्यन्त्र एवम् उसले विशतावश गर्नुपरेको आत्महत्याको घटनालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यो नाटक उत्कृष्ट दुःखान्त नाटक हो । यस नाटकमा प्रयोग गरिएका प्रायः पात्रहरू ऐतिहासिक घटनासँग सम्बद्ध छन् । यसमा केही काल्पनिक पात्रहरूलाई समेत ऐतिहासिक स्वरूपमा नै प्रस्तुत गरिएकाले यस नाटकको पात्रविधान अत्यन्त विश्वसनीय बनेको छ ।

भीमसेनको अन्त्य नाटक नायक भीमसेन थापाको दुःखद मृत्यु भएपछि टुङ्गिएको छ । नायक भीमसेन थापा असल गुणले युक्त छ । लामो समयसम्म देशको उच्च प्रशासनिक पदमा बसेर उसले देश र देशवासीको हितमा काम गरेको छ । कुशल प्रशासक, वीर सेनानी तथा चतुर राजनेताका

रूपमा परिचित भीमसेन थापा पराक्रम, धैर्य, स्वाभिमानजस्ता गुणहरूले युक्त छ । राजा र राष्ट्रका लागि मरिमेटने स्वभाव उसको रहेको देखिन्छ । भीमसेन थापामा उपर्युक्त प्रकारका विविध गुणहरू भए पनि उसमा चारित्रिक कमजोरी समेत छन् । नाटकीय कथाको पृष्ठभूमिमा उसले दामोदर पाँडेको हत्या गराउन सक्रिय भएको एवम् पाँडे खलकको दमन गरेर उनीहरूलाई शत्रु तुल्याएको बुझिन्छ । साम्राज्यलक्ष्मी, रणजङ्ग, कुलराजजस्ता आफ्ना शत्रुहरूले आफूविरुद्ध षड्यन्त्र गरेको थाहा भएर पनि ऊ त्यसका विरुद्धमा सक्रिय बनेको छैन । उसले केवल शिष्टता र इमानदारीमा मात्र विश्वास गरेको छ । उसलाई षड्यन्त्र गरेर जन्मकैद गराएका शत्रुको कुरामा समेत उसले विश्वास गरेको छ । यस्तै उसले केही आवेगी बनी राजा र राजपरिवारका लागि दुर्वचन प्रयोग गरेको छ भने अन्त्यमा स्वाभिमानमा चोट लाग्ने खालको कुरा सुनेपछि अरू कुनै विकल्प नसोची आत्महत्या गर्ने निर्णयमा पुगेको छ । रानी साम्राज्यलक्ष्मीको छत्रछायामा पाँडेपक्षले षड्यन्त्रको जाल बिछ्याएकाले त्यही जालोमा परी भीमसेन आत्महत्या गर्न विवश बनेको देखिन्छ ।

यस्तै दैवीविधान र संयोग पनि भीमसेन थापाको मृत्युको कारक बनेका छन् । अनेकौं विरामीको ज्यान बचाउन सक्षम वैद्य एकदेवको औषधिले राजकुमार देवेन्द्रलाई नछोएकाले देवेन्द्रको मृत्यु भएको छ । राजकुमारको मृत्यु दैवीविधान हो । यही मृत्युले भीमसेन लगायतलाई विष सेवन गराएको आरोप लागेको छ र यही कारणबाटै भीमसेन आत्महत्या गर्न विवश बनेको छ । नाटकको छैटौं अङ्कको अन्त्यतिर पुग्दा राजा आफैले मुद्दा हेर्न खोजेका बेला भीमसेन सभाबाट निस्किसकेको हुनुको संयोग पनि भीमसेनको दुःखद अन्त्यको कारक बनेको छ । भीमसेन स्वयम्ले 'सफलता प्राप्त गर्नु पनि शत्रु कमाउने कारण' ठानेकाले सफलता प्राप्त पनि उसको अन्त्यको कारक बनेको देखिन्छ ।

यसरी दामोदर पाँडेको हत्यामा संलग्न भई पाँडेहरूलाई शत्रु बनाउनु, शत्रुहरूको षड्यन्त्र थाहा नपाउनु एवम् थाहा पाएर पनि सचेत नभई गजराजभैँ सोभो बाटोमा हिँड्नु, आफूलाई जन्म कैद पार्ने शत्रुका कुरा पत्याउनु, अहम् र आवेगका कारण राजालाई अभिशापमूलक वचन प्रयोग गर्नु तथा आत्महत्याको निर्णय गरी सिसाले सेरिनु भीमसेन थापाका चरित्रदोष हुन् र यिनै दोषका कारणले ऊ दुःखान्तीय चरित्र बन्न पुगेको छ । इतिहास प्रसिद्ध, उच्चकुलीन र महिमाशाली तथा उच्च पदस्थ तर मानवीय चरित्रदोषले युक्त भीमसेन थापाजस्तो सज्जन नायकको उत्कर्षबाट अपकर्षमा भएको पतन हृदयविदारक छ । ऊजस्तो राष्ट्रिय महत्त्वका व्यक्तिको विनाशमा राष्ट्र नै टुहुरो भएको अनुभव नाटकले गराएको छ । यसले त्रास र करुणा भाव उद्रेक गराएको छ र नाटक उत्कृष्ट दुःखान्त बन्न पुगेको छ ।

रणदुल्लभ लघुनाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधान

नाटककार बालकृष्ण समद्वारा रचित रणदुल्लभ (लेखन : वि.सं. २०१५; प्रकाशन : वि.सं. २०२०) लघुनाटक इतिहास सम्बन्धी विषयमा आधारित भई लेखिएको दुःखान्त लघुनाटक हो । चार एकाङ्की नामक लघुनाटक सङ्ग्रहमा लेखक समले यसलाई 'कविता नाटक' भनेर प्रस्तुत गरेका छन् । इतिहासमा उल्लेख भए अनुसार रणदुल्लभ तत्कालीन गोरखा राज्यका राजा पृथ्वीपति शाहका माहिला छोरा हुन् । यो लघुनाटक तिनै रणदुल्लभको जीवन र चरित्रसँग सम्बद्ध छ । पारिवारिक कलह र अन्तर्द्वन्द्वका कारण आत्महत्या गरेका रणदुल्लभको जीवन र दुःखान्त पक्ष यस लघुनाटकमा प्रस्तुत छ । प्रस्तुत शोधकार्यको यस अध्यायमा रणदुल्लभ लघुनाटकको नाटकीय घटनाको विकासक्रमलाई समेत सन्दर्भका रूपमा उल्लेख गरी यसको दुःखान्तीय पात्रविधानको वैशिष्ट्यको विश्लेषण गरिएको छ । नेपाल राष्ट्रको एकीकरणपूर्व गोरखा राज्यका राजा पृथ्वीपति शाहका माहिला छोरा रणदुल्लभले पारिवारिक कारणले आत्महत्या गरेको घटना यस लघुनाटकको मूल विषयवस्तु हो । यस लघुनाटकको कथावस्तु आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा रैखिक रूपमा अधि बढेको छ ।

६.१. नाटकीय घटनाको विकासक्रम

रणदुल्लभ लघुनाटक ऐतिहासिक विषयमा लेखिएको छ । यसको घटना गोरखा राज्यमा पृथ्वीपति शाह राजा भएको समयको हो । त्यसै घटनासँग सम्बन्धित रणदुल्लभको जीवनक्रम र पारिवारिक सेरोफेरोलाई कथानकका रूपमा विकसित गरी यस लघुनाटकको रचना गरिएको छ । त्यस कथालाई यस लघुनाटकमा एउटै अङ्क र एउटै दृश्यमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस लघुनाटकको आरम्भमा र बीचबीचमा पनि कोष्ठकको प्रयोग गरी नाटककारले केही वर्णन तथा क्रियाकलाप प्रस्तुत गरेका छन् । आरम्भमा लघुनाटकको दृश्यबारे केही वर्णन भएको छ । त्यस अनुसार रणदुल्लभ लघुनाटकको दृश्य गोरखा दरबारको राजभवनको गद्दी बैठकमा आयोजित छ । दृश्यको आरम्भमा नेपाली कलाले सुसज्जित रहेको बैठक देखिन्छ । बैठकहरू त्रिपाइमा चढेर ध्वजापताका र फूलमालाहरूले सिँगान लागेका देखिन्छन् । बीच गद्दीमा बसेको राजा पृथ्वीपति नामक पात्रसँगै उसका छैटौँ पुत्र चन्द्ररूप र दसौँ पुत्र वीरकुमार उभिएका छन् । त्यहाँ मिश्र गुरु, गौरेश्वर पन्त, विराज थापा मगर र अरू पात्रहरू पनि छन् भने नेपथ्यमा पञ्चै बाजा बजेको सुनिन्छ ।

यसपछि पात्रको संवादका माध्यमबाट मुख्य कथानकीय घटनाक्रम अधि बढेको छ । यस क्रममा राजा पृथ्वीपतिले आफ्ना सन्तानमध्ये माहिलो छोरो रणदुल्लभको विशेष स्नेह रहेको कुरा गरेबाट आरम्भ भएको यस लघुनाटकको कथावस्तु रणदुल्लभ र उसको दाजु वीरभद्रबीच भएको विवाद, मनमुटावको अवस्था हुँदै रणदुल्लभ खुकुरीले सेरिई आत्महत्या गरेको सङ्केत पाइएको अवस्थाबाट अन्त्य भएको छ ।

आदि भाग

पहिले लमजुडले जितेको लिगलिग राज्य पुनः आफूले विजय प्राप्त गरी गोरखा आउन लागेको राजकुमार रणदुल्लभको स्वागतको तयारी गोरखा दरबारमा भएको कार्यबाट रणदुल्लभ लघुनाटकको नाटकीय कथावस्तुको आरम्भ भएको छ । प्रस्तुत लघुनाटकको यस आदि भागमा राजा पृथ्वीपतिले आफ्ना बाह्र भाइ छोरा सहित चौध सन्तानमध्ये माहिलो छोरो रणदुल्लभको माया सबैभन्दा बढी लाग्ने कुरा गर्नु; ज्यान लडाएर पुरुषार्थ गर्ने ऊ फेरि उठ्ने नसक्ने गरी भुईँमा नराम्ररी पछारिने हो कि भन्ने शङ्का गर्नु; राज्यको उत्तराधिकारी जेठो छोरो वीरभद्र भए पनि राष्ट्रको पिता चाहिँ माहिलो छोरो रणदुल्लभ नै भएको चर्चा गर्दै उसलाई स्वागत गर्ने जनाउनु; मिश्र गुरुले राजाका सबै छोराहरू कोहीभन्दा कोही कम हुँदैनन् भन्दै कान्छो छोरो वीरकुमार नाम अनुसार नै सबै भाइमा पहिला हुने घोषणा गर्नु; गौरेश्वर पन्तले रणदुल्लभको सौन्दर्य, त्याग, बल, बुद्धि अनुसार संसारले उसलाई चिन्न नसक्ने हो कि भनी शङ्का गर्नु; पृथ्वीपतिले वीरभद्रकी पत्नी मल्लिकालाई रणदुल्लभकी आमाजस्तै बनेर व्यवहार गर्न निर्देशन दिनु; विराज थापा नामक पात्रले पूर्व घटनाको चर्चा गर्दै द्रव्य शाहको पालामा लमजुडले गोरखाको लिगलिगमा कब्जा जमाएकाले आत्मत्राणको लागि पनि लड्नुपरेको जनाउँदै राजा पृथ्वीपतिले नौ वर्षमा एघार चोटि लडेर पनि जित्न नसकेको राज्य रणदुल्लभले एकै वर्षमा जितेर आएको बताएर उसको सम्मानमा सबैले स्वागत गरी माला पहिऱ्याउनुपर्ने कुरा गर्नु; बाबु पृथ्वीपतिले सोध्दा उसको छैटौँ छोरो चन्द्ररूपले लिगलिगको विजयले हर्षविस्मात् दुवै लागेको भन्दै जेठो दाजु वीरभद्रको मनमा माहिलो दाजु रणदुल्लभप्रति ईर्ष्या, द्वेष, संशय र शत्रुता भएकाले आफूलाई चिन्ता लागेको जनाउनु तथा यस कुराको शङ्का आफूलाई पनि भएको भन्दै पृथ्वीपतिले रणदुल्लभको मनमा पाप नभएको बरु वीरभद्रको मनमा पाप हुन सक्ने जनाउनुजस्ता कुराहरू आएका छन् ।

यस भागमा पृथ्वीपतिले पुरुषार्थ गर्ने रणदुल्लभ उठ्ने नसक्ने गरी पछारिने हो कि भनी शङ्का गर्नु, गौरेश्वर पन्तले रणदुल्लभलाई क्षुद्र संसारले चिन्न नसक्ने कुरा गर्नु, वीरकुमारले रणदुल्लभको सफलतामा हर्षका साथै विस्मात् पनि लागेको जनाउनु तथा भाइ रणदुल्लभप्रति दाजु वीरभद्रमा ईर्ष्या रहेको बुझिनुजस्ता घटनाले रणदुल्लभको विपत्ति हुन सक्ने सङ्केत देखिन्छ ।

मध्य भाग

रणदुल्लभ लघुनाटकको मध्य भागमा वीरभद्रले आफू भाइको शत्रु नभएकाले उसको स्वागत गर्ने कुरा गर्दै केही व्यङ्ग्यमिश्रित रुखो वचन प्रयोग गर्नु; उसले चक्रेद्वारा पिताले आफ्ना बारेमा नराम्रो कुरा गरेको सुन्नु र रणदुल्लभलाई कतैको राजा बनउने भनेको काल्पनिक कुरा समेत चक्रेले बताउनु; रणदुल्लभलाई स्वागत गर्न जानका लागि वीरभद्रलाई मल्लिकादेवीले अनुरोध गर्दा उसले तिम्रो देवरलाई सवारी चलाउनु, ढोग्न वा बोक्न म जाऊँ भन्दै रुखो वचन प्रयोग गर्नु; लमजुड जितेर रणदुल्लभ दरबारमा आउँदा सबैले अबिर माला गरी स्वागत गर्नुजस्ता कुराहरू आएका छन् ।

यस्तै वीरभद्र र रणदुल्लभमा एकान्तमा द्वन्द्व बढ्ने खालका कुरा हुनु; वीरभद्रले सोध्दा रणदुल्लभले युद्धमा सत्ताइस जना मरेको र त्यसमा आठजना आफूले नै मारेको बताउनु; आठ काट

परेपछि अरू कसैलाई काट्ने हो कि भन्ने शङ्का गर्दै वीरभद्रले आफू राजगद्दीमा बस्ने सङ्केत गर्नु; रणदुल्लभले आफूलाई राज्य नचाहिने तर बाबु हुँदा दाजु राजगद्दीमा बस्न नमिल्ने जनाउनु; यदि दाजु राजगद्दीमा नै बस्ने भए आफूले अर्कै राज्य जितेर पितालाई राजा बनाउने र दाजुको अपराधको दण्ड त्यही हुने कुरा गर्नु; वीरभद्रले रणदुल्लभलाई लमजुडमा गई राजाको नुन खाएको, राजकुमारसित मित लाएको तर धोका दिएर अधर्म गरी राज्य जितेको आरोप लगाउनु; रणदुल्लभले यस्तो कार्य आफूले राज्यका लागि, पिताका लागि र दाजुका लागि नै गरेकाले जसका लागि यो कार्य गरेको हो उही वैरी हुने राजकाजमा आफूलाई घिन लाग्ने जनाउँदै दाजुको मनको सन्देह मेटाउन आजै देश छोडेर अन्तै जाने निर्णय सुनाउनु; वीरभद्रले रणदुल्लभ जहाँ गयो उहीँ घाम लाग्ने तर गोरखामा अँध्यारो हुने भन्दै आफू राज्यको राजा भए पनि जनजनको मनमा रणदुल्लभले नै राज गर्ने भएकाले आफू आफ्नै हीनताबोधले गर्दा पीडित भएको र आफ्ना अन्तस्करणले नै आफूलाई चुत्थो भएर बाँच्नुभन्दा आफ्नो अस्तित्व मेटिदिन प्रेरित गरेको कुरा (उपाध्याय, २०५२; ३११) गर्नुजस्ता घटनाहरू पनि यसै भागमा प्रस्तुत छन् ।

यसै गरी पृथ्वीपतिले वीरभद्रले रणदुल्लभको चित्त दुखाएको कुरा गर्दै वीरभद्रलाई नराम्रोसित भन्ने जनाउनु; रणदुल्लभले दरबारमा अशान्ति ल्याउनुभन्दा वरु आफू अन्तै कतै जान चाहेको कुरा गर्नु; रणदुल्लभ अन्तै जाने हो भने आफू पनि उसैसँग जाने र गोरखा राज्य शत्रुहरूको अधीनमा पर्ने कुरा गरी पृथ्वीपतिले बैगुनी जेठो छोराको बैगुनलाई मार्ने जनाउनु; निष्ठुर मानिसहरू इस्पातभन्दा पनि कोटी गुना कठोर हुने भएकाले दाजुलाई सम्झाएर सही मार्गमा ल्याउने आशा व्यर्थ हुने कुरा रणदुल्लभले जनाउनुजस्ता घटनाहरू मध्य भागमै प्रस्तुत भएका छन् ।

अन्त्य भाग

रणदुल्लभ लघुनाटकको अन्त्य भागमा रणदुल्लभको स्वागत र सम्मानमा नेपथ्यमा बाजा बजिरहेको र प्रजाले विजयोत्सव मनाइरहेको अवस्था देखिन्छ । यस अवस्थामा रणदुल्लभको भावमा सङ्घर्ष देखिन्छ; उसले जीवनलाई निस्सार र खोक्रो देखेर आफ्नो अस्तित्व मेट्न चाहनु; आफूले जुन कुरा (राजगद्दी) को घृणा गर्ने हो उही कुराको लोभ गरेको बात आइलागेकामा बाँच्नुभन्दा मर्नु नै असल ठान्नु; आफ्नै बाबुबाट पाएको खुकुरीले आफ्नो रगत बगाई विवश दाजुको ईर्ष्यालाई धोएर पखाल र उसका छातीमा शक्ति भर्न आफू मर्ने निर्णय गर्नुजस्ता घटनाहरू यस भागमा भएका छन् । यसपछि रणदुल्लभले आफ्नै कठालो तान्दा तुना च्यातिन्छ । अनि ऊ दौडेर भित्र गई जोरले ढोका लगाउँछ । यसपछि चिच्याहट सुनिन्छ । चर्को बाजा र भयालीहरूसित पर्दा बन्द भई लघुनाटक टुङ्गिन्छ ।

यसरी **रणदुल्लभ** लघुनाटकमा नायकको मृत्यु खुकुरीले सेरिएर भएको बनाइएको छ । नायक रणदुल्लभले खुकुरी हातमा लिएर 'सेरिन्छु' भन्दै नेपथ्यमा पसेपछि चिच्याहट सुनिएकाले उसको मृत्युको सङ्केत भावकले प्राप्त गर्दछ ।

६.२. पात्रविधान

रणदुल्लभ ऐतिहासिक विषयवस्तुमा लेखिएको लघुनाटक हो । यसमा दस जना पात्रहरू संवाद सहित उपस्थित छन् । ती हुन् : पृथ्वीपति शाह, वीरभद्र शाह, मल्लिका देवी, रणदुल्लभ शाह, चन्द्ररूप शाह, वीरकुमार शाह, मिश्र गुरुज्यू, विराज थापा मगर, पं. गौरेश्वर पन्त र चक्रे । यीमध्ये अधिकांश पात्र इतिकहासकै छन् भने चक्रे एउटा पात्र मात्र नाटककारद्वारा कल्पित पात्र हो । उपर्युक्त पात्रमध्ये भूमिकाका आधारमा हेर्दा रणदुल्लभ र वीरभद्र प्रमुख पात्र हुन्; पृथ्वीपति, चक्रे, मल्लिका देवी, चन्द्ररूप शाह सहायक पात्र हुन् तथा गौण पात्रका रूपमा मिश्र गुरुज्यू, विराज थापा मगर, पं. गौरेश्वर पन्त र वीरकुमार शाह आएका छन् । प्रमुख दुई पात्रमध्ये रणदुल्लभ नायक र वीरभद्र प्रतिनायक हुन् । यी दुई पात्र नै प्रमुख दुःखान्तीय चरित्र हुन् । रणदुल्लभको दुःखान्तताका लागि ऊ स्वयम् र अन्य पात्रहरू (वीरभद्र, चक्रे, पृथ्वीपति) पनि कारकका रूपमा रहेका छन् । स्त्री पात्रका रूपमा मल्लिका देवीमात्र उपस्थित छे भने अरू सबै पुरुष पात्रहरू रहेका छन् ।

यहाँ प्रमुख, सहायक तथा अन्य दुःखान्तीय चरित्र र नाटकीय कार्यव्यापारमा तिनको भूमिकाको विश्लेषण गरिएको छ ।

६.२.१. प्रमुख पात्र र दुःखान्तीयता

रणदुल्लभ लघुनाटकका प्रमुख दुःखान्तीय चरित्र रणदुल्लभ र वीरभद्र हुन् । यीमध्ये रणदुल्लभ नायक हो भने वीरभद्र प्रतिनायक हो ।

रणदुल्लभ शाह

रणदुल्लभ लघुनाटकको प्रमुख पात्र रणदुल्लभ नै हो । उसकै नामका आधारमा लघुनाटकको शीर्षक राखिएको छ भने कथानकीय घटनाक्रमको आदिदेखि मध्य हुँदै अन्त्यसम्मका घटनाहरू उसकै केन्द्रीयतामा घटित छन्, यसकारण ऊ रणदुल्लभ लघुनाटकको नायक हो । यस लघुनाटकका अनुसार गोरखाको तत्कालीन राजा पृथ्वीपति शाहका बाह्र भाइ छोरामध्ये रणदुल्लभ माहिलो छोरो हो । राजतन्त्रात्मक परम्परा अनुसार राजाको जेठो छोरो नै युवराज हुने प्रचलन भए अनुरूप ऊ राज्यको उत्तराधिकारी होइन तर युवराजमा हुनुपर्ने असाधारण चरित्र एवम् चमत्कारपूर्ण व्यक्तित्व उसको रहेको देखिन्छ । ऊ सुन्दर, शूर, वीर, बहादुर, त्यागी, बलवान्, विद्याबुद्धिले युक्त भएकैले लघुनाटककै अर्को पात्र गौरेश्वर पन्तले उसको व्यक्तित्वबारे यसरी भनेको छ :

एकै मानिसमा त्यस्तो सौन्दर्य छ प्रसूनको
फेरि त्याग तपस्वीको बलचाहिँ फलामको
बुद्धि प्रकाण्ड विद्वान्को ... (सम, २०२०; २५)

अर्को पात्र विराज थापाले पृथ्वीमा ठुला मानिस कहिले एकै शताब्दीमा दस जना जन्मन सक्छन् तर कहिले त दस शताब्दीमा पनि एउटै रणदुल्लभजस्ता व्यक्ति जन्मेलान् भन्दै त्यसको पत्ता आफै समयले लगाउने कुरा गरेको छ :

... पृथ्वी हो, ठूला मानिस जन्मन
सकछन् एक शताब्दीमा कहिले त दशै जना,
कैले दश शताब्दीमा एउटै रणदुल्लभ
जन्मन्छन्; त्यसको पत्ता आफै समय लाउला । (सम, २०२०; २५)

रणदुल्लभको बाबु राजा पृथ्वीपति स्वयम्ले पनि लघुनाटकको आरम्भमै पुरुषार्थ गरेकैले रणदुल्लभले आफ्नो स्नेह धेरै लिएको उल्लेख गरेको छ : “... पुरुषार्थ गरी गरी / रणदुल्लभले मेरो छातीबाट सबै लुट्यो / स्नेह ...” (सम, २०२०; २४) । उसले आफ्ना चौध छोराछोरीमा सबैभन्दा बढी माया लाग्ने रणदुल्लभ नै भएको जनाएको छ ।

रणकौशल रणदुल्लभ कूटनीतिमा निपुण तथा बुद्धि विवेकले युक्त पात्र हो । पृथ्वीपति शाहको समयमा अत्यन्त कमजोर भएको एवम् स्वतन्त्रतामा समेत प्रश्नचिह्न लाग्न थालेको (शर्मा, २०२७; १२०) तथा लमजुडले कब्जा गरेको लिंगलिग लगायतका क्षेत्रहरू पृथ्वीपतिले नौ वर्षमा एघारचोटि लडाइँ गरेर पनि जित्न नसकेको (सम, २०२०; २८) अवस्थामा रणदुल्लभको साहस एवम् कूटनीतिक चातुर्यले गोरखा राज्यले विजय हासिल गरेको छ । यसै कारण धेरै राज्यका राजाहरूले गोरखासित मित्रता बढाउन खोजेको बुझिन्छ । वीरभद्रका अनुसार ढोऱ्याली विचारीले रणदुल्लभको विद्या, बुद्धि र पराक्रम देखेर सबैसामु साक्षात् नारायणको अवतार भनेको थियो :

भाइ, खान विचारी ती ढोऱ्यालीको कुरा म ता
कहिल्यै पनि विसर्न्न - विद्या बुद्धि पराक्रम
तीनै तिमीमा देखेर उनले सबको अगि
भने - साक्षात् तिमी नारायणका अवतार रे ! (सम, २०२०; ३६)

यसरी रणदुल्लभ सानै उमेरको भए पनि परिपक्व बुद्धि भएको राजकुमारका रूपमा लघुनाटकमा चित्रित छ ।

रणदुल्लभमा राष्ट्रभक्ति, राजभक्ति, पितृभक्ति एवम् भ्रातृभक्ति देखिन्छ । ऊ अखण्ड राज्य चाहन्छ । उसले आफूले लमजुडको कब्जामा रहेको गोरखाको भूमिलाई युद्ध गरेर फिर्ता गराउने कार्य देशका लागि, राजाका लागि, पिताका लागि र दाजु (युवराज) का लागि गरेको जनाएको छ :

“आज्ञा होस् धर्म ता के भो प्रेमीलाई भए पनि
त्यागी हजुरको निमित्त बलि वन्न म सक्तछु !
हामी फुट्यौं भने देश नफुटी रहँदैन यो (सम, २०२०; ३५)

“यदि
धर्म जान्छ भने जाओस् आफ्नो देश बचाउन,
बाबुको फेरि दाजुको, राजाको अनि देशको
निमित्तमा कुनै पाप आइपर्थ भने परोस्,
स्वर्गीय शान्तिले देश छाओस्, आफू म एकलो
तातो नरकमा डुब्नुपरे पनि तयार छु,

मनमा यति सन्तोष भए पुग्छ मलाई त -
हजुरहरूकै निमित्त बलिदान भएँ भनि । " (सम, २०२०; ३४)

उक्त उद्धरणहरूबाट रणदुल्लभ राष्ट्र, राजा, पिता र दाजुका लागि आफू मर्न पनि तयार रहन्छ, भन्ने स्पष्ट हुन्छ । दाजु वीरभद्रका कारण रणदुल्लभ निराशजस्तो देखिएको भन्ने अनुमान पिता पृथ्वीपतिले लगाई वीरभद्रलाई भन्ने वा सम्झाउने कुरा गर्दा रणदुल्लभ "बुवा ! चित्त त्यसै बिग्री आफै यो दुख्न सक्तछ / दाज्यूको यसमा केही छैन" (सम, २०२०; ३९) भन्छ । ऊ आफूलाई शङ्का गरेर आरोप लगाउने दाजु वीरभद्रको ढाकछोप गरी बाबुका भनाइको समर्थन नगरेर आफ्नो भ्रातृभक्तिलाई मर्न दिँदैन । लिगलिग जितेर फर्केपछि वीरभद्रले सन्धो विसन्धोको कुरा सोध्दा ऊ आफ्ना पिताको र दाजुको आशीर्वादले सन्धै रहेको जनाउँछ । दाजुले दुर्वचन लगाएका बखतमा पनि रणदुल्लभ आफूले पिता र दाजुकै निमित्त युद्ध गरेको जनाउँदै दाजु नै वैरी हुने राजकाजको लोभ गर्न आफूलाई घिन लाग्ने बताउँछ ।

रणदुल्लभका निमित्त देश र नरेशको सेवा धर्म हो र शत्रुको दमन गरी स्वदेशको प्रतिष्ठा बढाउनु पवित्र कर्तव्य हो (उपाध्याय, २०५२; ३०४), त्यसैले वीरभद्रले लमजुडे राजाको नुन खाई त्यहाँका राजकुमारसँग मित लगाएर उनीहरूलाई धोका दिई आक्रमण गर्नु पाप र अपराध हो भने पनि ऊ धोका दिएको मात्र नभएर कति जनालाई त आफैले मारेको समेत बताउँछ, र आफ्नो देश र राजालाई बचाउनु पाप र अपराध हो भन्ने स्वीकार गर्दैन । रणदुल्लभ अखण्ड राज्य चाहन्छ । त्यसैले दाजुभाइबीच मनमुटाव भए राज्य पनि टुक्रिन सक्ने जनाउँछ, भने दाजुले आफूलाई राज्यको लोभ गरेको शङ्का गर्दा त्यसको निराकरण गर्न राजा, प्रजा र युवराजको जय होस् भन्दै राज्य नै छोडेर अन्तै जान तयार हुन्छ ।

रणदुल्लभ शूर, वीर, बहादुर, साहसी एवम् बलशाली छ । दाजु वीरभद्रका अनुसार रणदुल्लभ काल समान छ; उसको हात नै हतियार छ । गौरेश्वर पन्तका अनुसार उसमा फलामको जस्तो बल छ । आफ्नै बाबुले एघार पटक प्रयास गर्दा पनि जित्न नसकेको राज्यमा आक्रमण गरेर एक वर्षभित्रै विजय प्राप्त गर्नु उसको वीरता र बहादुरीको नमुना हो । दाजु वीरभद्रसँगको कुराकानीमा रणदुल्लभले सयौं घाइते भएको, सत्ताइस जना मारिएको एवम् आठ जनालाई आफैले मारेको जनाउँछ ।

रणदुल्लभमा रिस र डाह छैन । दाजु वीरभद्रले 'आठ काट परेपछि अब कसलाई ताक्छौ' भन्दै गद्दीमा बस्न खोजेपछि वीरभद्रलाई आफूले अपराधी ठान्ने र लोभीलाई दान मिलोस् भनी राज्यमा दाजुलाई नै छोडेर बाबुलाई अर्कै राज्यमा लिएर गई उहाँ विजय हासिल गरेर राजा बनाउने कुरा गर्दै दाजुको अपराधको दण्ड त्यही हुने जनाउँछ । आफ्ना बाबुका लागि नरबलि गरेको भन्दै वीरभद्रले पिताकै निमित्तमा पुत्रको बलि गर, राजसिंहासनमा तैरै हक पुग्छ भनी व्यङ्ग्यात्मक रूपमा रिस प्रकट गरे पनि रणदुल्लभले दाजुका दुर्वचनले पनि आफूलाई रिस नउठ्ने जनाएको छ । उसले दाजुप्रति कुनै किसिमको ईर्ष्या लिएको छैन ।

रणदुल्लभको जीवन कारुणिक तथा टिठ लाग्दो किसिमको रहेको छ । उसले किशोर उमेरमै राजा, राष्ट्र र राष्ट्रियताका लागि मरिमेटेर युद्ध गरेको छ भने जसका लागि जीवन बाजी राखेर युद्ध गर्‍यो उही वैरी बन्ने अवस्था आएको छ । उसको विजय उसकै जेठो दाजु वीरभद्रलाई पचेको छैन । फलतः ऊ आत्महत्या गर्न विवश बन्छ । उसले राज्य जितेर आएपछि एक रात पनि दरवारमा सुख र खुसीसाथ बिताउन पाएको छैन । उसको जीवन सुरुदेखि अन्त्यसम्मै द्वन्द्वैद्वन्द्वले भरिएको छ । उसले जीवन अलिकति पनि सरल किसिमले जिउन पाएको देखिँदैन ।

रणदुल्लभ शारीरिक रूपमा सुन्दर तथा सबैको प्रिय छ । लघुनाटकमा गौरेश्वर पन्तले उसलाई फूलको सौन्दर्यसँग तुलना गरेको छ । विजयको उत्साह बोकेर आएका बखतमा उसको स्वागत गर्न के राजा, के प्रजा सम्पूर्ण नरनारी सबै नै उत्तिकै उत्साहित र आतुर भई प्रतीक्षारत देखिन्छन् । मानवीय महत्तम गुणहरूले सम्पन्न रणदुल्लभका चरित्रमा कुनै अनुचित किसिमको दोष देखिँदैन (उपाध्याय, २०५२; ३०५) । उसको चारित्रिक मूलभूत विशेषता फूलको जस्तो सौन्दर्य, तपस्वीको जस्तो त्याग, फलामजस्तो बल र प्रकाण्ड विद्वानको जस्तो बुद्धि हुनु हो भने देशभक्ति, राजभक्ति, पितृभक्ति र भ्रातृभक्ति उसका महनीय गुण हुन् ।

दुःखान्त नाट्यसिद्धान्त अनुसार दुःखान्त नाटकको नायकमा हुनुपर्ने गुणहरू रणदुल्लभमा विद्यमान छन् । रणदुल्लभ भद्र नायक हो । ऊ गोरखा राज्यको राजकुमार हो । ऊ सभ्य, शिष्ट तथा सज्जन छ; स्वाभिमानी, शूर, वीर, चतुर छ; बुद्धि, विवेकले युक्त छ । उसमा राजकुमारमा हुनुपर्ने भद्रताका गुणहरू छन् । यो लघुनाटक भव्यतर जीवनको अनुकरण भएकाले रणदुल्लभको जीवनको भव्यतर विषयमा केन्द्रित छ । किशोर वयको राजकुमारको कूटनीतिक चातुर्य र साहस भव्यतर रहेको छ । रणदुल्लभ उदात्त तथा सद्गुणी छ । यसै कारण उसको चरित्रसँग भावक तादात्म्य गर्दछ र उसका कार्यव्यापारसँग एकाकार हुन्छ ।

भद्रताजस्तै नायक रणदुल्लभमा औचित्यका गुणहरू पनि छन् अर्थात् रणदुल्लभको चरित्रमा औचित्यको निर्वाह भएको छ । उच्चवर्गीय राजपरिवारको व्यक्ति भएकाले उसको व्यक्तित्व र चरित्र पनि सोही अनुरूप रहेको छ । रणदुल्लभका जातिगत तथा वर्गगत विशेषताहरूका साथ केही व्यक्तिगत विशिष्टताहरू पनि छन् । राजकुमारमा रहनुपर्ने भव्यता, साहस, चातुर्यजस्ता गुणहरू उसमा विद्यमान छन् । लघुनाटकमा उसको चरित्र सहज, स्वाभाविक, जीवनानुरूप एवम् जीवन्त छ । लघुनाटक ऐतिहासिक भएको र रणदुल्लभ पनि ऐतिहासिक पात्र नै भएकाले उसको चरित्रचित्रण जिउँदो, जाग्दो वा जीवित प्रतीत हुने खालको छ ।

रणदुल्लभको चरित्र स्थिर छ । उसले देशभक्ति, पितृभक्ति तथा भ्रातृभक्तिलाई शिरमा राखेर लिगलिग राज्य विजय गरेको बताएको छ भने आत्महत्या गर्ने बखतमा पनि उसको त्यो भक्ति अटल रहेको छ । उसको चरित्रमा परिवर्तनशीलता देखिएको छैन तसर्थ उसको चरित्रमा एकरूपता देखिन्छ । रणदुल्लभको बोली व्यवहार र कार्यमा सम्भाव्यता देखा परेको छ । यथार्थ जीवनको अपेक्षा राजकुमार

रणदुल्लभको जीवनको भव्यतर चित्रण लघुनाटकमा भएको छ । उसको जीवनको यथार्थ अवस्था प्रस्तुत भएको भए पनि नाटकीय चरित्र अझ बढी सुन्दर र आकर्षक एवम् आदर्शमूलक रहेको छ ।

रणदुल्लभमा सामान्य नायकीय गुणहरू पनि छन् । दुःखान्तकमा नायक खलपात्र हुन नहुने; सर्वथा निर्दोष तथा नितान्त सज्जन खालको पनि हुन नहुने; समान चरित्रको हुनुपर्ने; वैभवशाली, यशस्वी र कुलीन हुनुपर्ने एवम् नायकमा सत् पक्षका साथ असत् पक्षको अंश पनि केही हुनुपर्ने एरिस्टोटलको मान्यता अनुसार राजकुमार रणदुल्लभको विश्लेषण गर्न सकिन्छ । नायक रणदुल्लभमा नायकमा हुनुपर्ने गुणहरू विद्यमान छन् । कूटनीति अपनाएर शत्रुसँग मित्रता गरेकाले त्यस्तो चरित्रलाई सर्वथा निर्दोष वा नितान्त सज्जन पनि मान्न सकिँदैन । उसमा खलचरित्रको कुनै पनि गुण देखिँदैन । आफूमा राज्यको लोभ नभएको भने पनि रणदुल्लभले युवराज तथा दाजु वीरभद्रलाई त्यस कुराको विश्वास दिलाउन सकेको छैन । राजपरिवारकै व्यक्ति भएकाले रणदुल्लभ वैभवशाली, यशस्वी वा कुलीन छ ।

लघुनाटकमा प्रयुक्त अन्य पात्रको संवादबाट पनि रणदुल्लभको दुःखान्तको पूर्वसङ्केत पाइन्छ :

हुन ता माहिलो हो त्यो हुर्केका सातमा पनि,
परन्तु कलिलो ठान्छ त्यसैलाई सधैं मन
मेरो, किनभने लड्छ सधैं बालकभैँ त्यही,
चोट लाग्ला त्यसैलाई भन्ने जगजगी पनि
त्यसैले लाग्छ लोट्ला कि त्यो कुनै दिन भुइँमा
फेरि उठ्न नसक्ने भैँ नराम्रोसित ... (सम, २०२०; २४)

यहाँ पृथ्वीपतिले कहिल्यै उठ्न नसक्ने गरी भुइँमा लोट्न सक्ने शङ्का गरेको छ ।

यस्तै गौरेश्वरले साङ्ग्रो र क्षुद्र संसारले हामीमध्येका रत्न हुन् भनी रणदुल्लभलाई चिन्त्ता भन्ने कुरामा शङ्का लाग्ने जनाउँछ :

चिह्नोइन कि यो साङ्ग्रो क्षुद्र संसारले कहीं –
कुमारलाई हामीमध्येका रत्न हुन् भनि,
शङ्का लाग्छ मलाई । (सम, २०२०; २५)

बाबुले सोध्दा चन्द्ररूपले रणदुल्लभबारे आफूलाई डर लाग्ने जनाएको छ । उसले रणदुल्लभको सफलतामा आफूलाई हर्ष विस्मात् दुवै लाग्ने बताउँदै जेठो दाजु वीरभद्रका मनमा माहिलो दाजु रणदुल्लभप्रति ईर्ष्या, द्वेष, संशय र शत्रुता भएको कुरा गर्छ भने पृथ्वीपतिले पनि यस कुराको शङ्का आफूले पनि अलिअलि पाएको बताउँदै जेठाको मनमा अनेक पाप उब्जेको पनि शङ्का गर्छ ।

दाजुसँगको संवादमा रणदुल्लभले युद्धका क्रममा आठजनालाई आफैले मारेको कुरा गर्दा वीरभद्रले “अब कसलाई तिमी ताक्छौ आठ काट परेपछि ? तिम्रो अगाडि जो पर्ला हैन ?” (सम, २०२०; ३३) भन्दै भाइले युवराज बन्ने लोभमा आफूलाई मार्ने हो कि भन्ने शङ्का भाव प्रकट गर्छ । दाजुसँगकै संवादमा रणदुल्लभले बाबु छँदै दाजु राजगद्दीमा बस्ने हो भने अर्कै देशमा गएर तरवार

लिई लड्ने भन्दै 'कि फेरि रक्त भै सुत्छु उहाँको काखमा मिली / कि त्यही देशको राजा बुबालाई बनाउँछु' (सम, २०२०; ३४) भन्छ। यहाँ रणदुल्लभ स्वयम् बाबुलाई राजा बनाउन नसके रक्त भई सुत्ने कुरा गरेबाट दुःखान्त सङ्केत मिल्छ। रणदुल्लभका अन्य कथन पनि यस्तै छन्। ऊ दाजुसँग आफू तातो नरकमा सुत्न तथा दाजुका निमित्त बलि बन्न तयार रहेको जनाउँदै भन्छ :

“... आफू म एकलो

तातो नरकमा डुब्नुपरे पनि तयार छु, (सम, २०२०; ३४)

“प्रेमीलाई भए पनि

त्यागी हजुरको निमित्त बलि बन्न म सक्तछु।” (सम, २०२०; ३५)

रणदुल्लभमा अनेकौँ गुणहरू छन्। ऊ स्वाभिमानि छ; शूर छ; वीर छ; चतुर छ; बुद्धि विवेकले युक्त छ। ऊ उदार, सहनशील, कर्तव्यनिष्ठ र निस्पृह चरित्रको छ तर पनि उसमा चरित्रदोष छ। उसमा अतिशय राजभक्ति, देशभक्ति, पितृभक्ति तथा भ्रातृभक्ति छ। त्यही अतिशय भक्तिमूलक सज्जनता पनि उसको चरित्रदोष बनेको छ। राज्य जितेर फर्केको दिनमा निराश जस्तो देखेर पृथ्वीपतिले सोध्दा उसले “नजान्दा नजान्दैमा पनि क्यै पर्न सक्तछ / यद्वा अस्तित्वकै दोष भएको हुन सक्तछ।” (सम, २०२०; ३९) भनेर अस्तित्वगत दोष भएको कुरा गरेको छ।

यसै गरी रणदुल्लभले लमजुडमा गई राजाको नुन खाएर तथा राजकुमारसँग मित लगाएर धर्मपत्र गरी पछि लमजुडे राजालाई धोका दिएको देखिन्छ भने आफ्नै दाजु वीरभद्रलाई आफूलाई राज्यको लोभ नभएको कुरामा विश्वास दिलाउन सकेको पनि देखिँदैन (बराल, २०५१; ५२)। यस्तै बुद्धिमत्तापूर्ण किसिमले समस्याको समाधान खोज्नपट्टि नलागी ऊ भावुकतावश मृत्युको ढोकातिर लाग्ने निर्णय गरेको छ।

यसरी अस्तित्वगत दोषका साथ अतिशय भक्तिमूलक सज्जनता, अर्को राज्यको नुन खाएर धोका दिनु एवम् आफ्नै दाजुलाई विश्वासमा लिन नसक्नु तथा आत्महत्याको निर्णय गर्नु नै रणदुल्लभका मुख्य चरित्रदोष हुन् र यिनै कारणले ऊ दुःखान्तीय चरित्र बन्न पुगेको छ।

वीरभद्र शाह

वीरभद्र शाह रणदुल्लभ लघुनाटकको नायक रणदुल्लभ शाहको दाजु र राजा पृथ्वीपति शाहको जेठो छोरो हो। उसको चरित्र लघुनाटकमा महत्त्वपूर्ण भएकाले ऊ पनि प्रमुख पात्र नै हो। राजपरम्परा अनुसार राजाको जेठो छोरो भएकैले ऊ गोरखा राज्यको युवराजका रूपमा रहेको छ।

रणदुल्लभ लघुनाटकमा वीरभद्र असत् पात्रका रूपमा प्रस्तुत छ। हीन मनोग्रन्थिले ग्रस्त वीरभद्र कायर, हुतिहारा, शङ्कालु र अरूको उन्नतिमा ईर्ष्या गर्ने कमजोर चरित्रका रूपमा प्रस्तुत भएको छ। भाइ रणदुल्लभले गरेको बहादुरी उसका लागि सत्य हुँदैन (बराल, २०५१; ५२)। भाइको उन्नति र प्रगतिमा जल्ने, ईर्ष्या गर्ने र भाइको राष्ट्रवादी व्यक्तित्वलाई पतन गराउन सक्रिय रहने उसमा कर्तव्य अकर्तव्यको कुनै ख्याल छैन (पोखरेल, २०६५; ३७३)। पिता पृथ्वीपतिले राज्यको

जिम्मेवारी भाइ रणदुल्लभलाई नै दिने हुन् कि भन्ने शङ्का उसमा रहेको छ । “म भाइको शत्रु होइन, राजा भै भाइ आयो भने पनि म त स्वागत गर्नेछु” (सम, २०२०; ३०) भने पनि वीरभद्रको चक्रसँग भएको कुराकानीबाट माथिको कुरा स्पष्ट हुन्छ :

वीरभद्र : चक्रे, ओर्ली ।

(ऊ ओर्लेर आएपछि) सुनिस् चन्द्ररूपले के कुरा गऱ्यो
बुवासित ?

चक्रे : सुनेँ ख्यामित्, कुरा लाए हजूरको ,

वीरभद्र : के के भऱ्यो ?

चक्रे : सबै दोष दिए हजूरलाई नै
शङ्का लिएर मनमा रणदुल्लभ शाहमा
हजूरले रे व्यर्थैमा शत्रुता गरिबक्सियो

वीरभद्र : के रे अनि बुवाले ?

चक्रे : त्यै पापी हो भनिबक्सियो ।

हजूरलाई ।

(सम, २०२०; ३०-३१)

वीरभद्र बाबुले राज्य रणदुल्लभलाई नै दिन्छन् भन्ने शङ्कामा जलेको देखिन्छ । ऊ शङ्कालु र षड्यन्त्रकारी छ । उसमा चक्रेले गरेको कल्पित कुरालाई सही वा गलत भनी छुट्ट्याउन सक्ने विवेक पनि रहेको पाइँदैन । उसले आफ्नै बाबु र भाइको पनि विश्वास गर्न नसकेर आफ्नो गोप्य दूतका रूपमा चक्रेलाई राखेको छ र चक्रेले बढाइचढाइ गरेको कुरालाई सही ठानेर त्यसमै रुमल्लिएको र त्यसैमा शङ्का गरेर पीडित बनेको छ । युवराज आफू भएको र आफूमा हुनुपर्ने विशेषता भाइमा भएका कारण लघुताभासले थिचिएको वीरभद्र आफ्नो नियतिप्रति नै असन्तुष्ट र क्षुब्ध छ भन्ने कुरा पनि माथि प्रस्तुत चक्रसितको संवादबाट बुझिन्छ भने पछि उसले भाइसँग बोलेको दुर्वचन र उसप्रति देखाएको व्यवहारबाट त्यस कुराको थप पुष्टि हुन्छ ।

वीरभद्र स्वार्थी, ईर्ष्यालु र डाहाडे स्वभावको पात्रका रूपमा चित्रित छ । ऊ हीन मनोग्रन्थिले ग्रस्त छ । रणदुल्लभको विद्या, बुद्धि, पराक्रम देखेर ढोऱ्याली विचारीले रणदुल्लभलाई ‘साक्षात् नारायणका अवतार’ भनेको कुराले वीरभद्रलाई अत्यन्त प्रभावित पारेको छ । ऊ भाइको सफलता देखेर आफूलाई इख लागेको (सम, २०२०; ३६) जनाउँछ । उसले भाइको पुरुषार्थका अगाडि आफूलाई कमजोर, निरीह र चुत्थो ठान्छ र चुत्थो भएर बाँच्नुभन्दा आफ्नो अस्तित्व नै मेट्न अन्तस्करणले बोलेको कुरा गर्छ ।

वीरभद्रमा आफ्नो भाइका सम्बन्धमा द्वैध चरित्र छ । ऊ एकातिर आफ्नो भाइप्रति स्नेह रहेको जनाउँछ भने अर्कातिर भाइको पुरुषार्थप्रति ईर्ष्या भएको विरोधाभासपूर्ण कुरा गर्छ :

वीरभद्र : आफूभन्दा पनि भाइ, प्यारा छौं छन ता तिमी

तर जीवनकै लाज लाग्न थाल्यो मलाई (सम, २०२०; ३७)

मल्लिका : लौ किन त्यसै राज भएको एकलै यहाँ

सवारी होस्न !

वीरभद्र : दौडेर तिम्रो देवरलाई के
जाऊँ तर अरूजस्तै म सवारी चलाउन ?
म ढोगन जाऊँ वा बोक्न जाऊँ भन ? (सम, २०२०; ३१)

ऊ पौरखी भाइले आफ्नो हत्या गरी राजगद्दी हत्याउछ भन्ने घृणित शङ्का पनि गर्न पुग्छ :

रणदुल्लभ : यताउति
गरी आठ जनालाई मैले मारें हुँला ।

वीरभद्र : अब
कसलाई तिम्री ताक्छौ आठ काट परेपछि ?
तिम्रो अगाडि जो पर्ला, हैन ? (सम, २०२०; ३३)

वीरभद्रमा राष्ट्र, राष्ट्रियताको कुनै ख्याल छैन । प्राणको बाजी राखेर अर्को राज्य जितेको भाइको पुरुषार्थप्रति डाह गरेको उसले आफूले कसरी राजगद्दी प्राप्त गर्ने भन्ने कुरा सोचेको छ । यसैगरी उसले आफ्नै पितालाई पुत्रको बलिमा रमाउन सक्ने पिताका रूपमा आक्षेप लगाएको छ ।

वीरभद्र : ठूलो धर्म लुटिस, आफ्नो बाबुको निमित्तमा गरिस
नरको बलि, गर्देनस् पिताको निमित्तमा अब
पुत्रको बलि ? श्री काली उनका पशुपुत्रको
बलिले हर्ष मान्छिन् त हाम्रा पूज्य पिता पनि
मान्दैनन् ? अनि ता मिल्छ वरदान तँलाई नै
आनन्दसित तेरो नै यो इन्द्रासनमा हक
पुग्छ । (सम, २०२०; ३३-३४)

वीरभद्रलाई रणदुल्लभले अत्यन्त श्रद्धा गर्छ, तापनि उसकै चरित्र वा शङ्कालु प्रवृत्ति बुझेको भाइ रणदुल्लभले बाबु पृथ्वीपतिले वीरभद्रलाई सम्झाउने कुरा गर्दा निष्ठुरलाई सम्झाउनु व्यर्थ ठानेर भन्छ :

व्यर्थ छ आशा त्यो, जब मानिस निष्ठुर
बन्छ इस्पातभन्दा त्यो हुन्छ कोटि गुना अभ्र
कठोर, वज्र पगलन्छ पगलन्नन् निठुरीहरू (सम, २०२०; ४१)

यस भनाइ अनुसार वीरभद्र यति निष्ठुर छ कि ऊसको कठोरता बराबर इस्पात वा वज्र पनि कठोर हुन सक्तैन ।

राजाको रूपमा पिता जीवित छँदै गद्दीमा बस्न खोज्ने स्वार्थी वीरभद्र भ्रातृप्रेम नभएको र भिन्नभिन्नै षड्यन्त्रमा लागेको देखिन्छ । भाइले लिंगलिंग विजय गरेर फर्केपछि राज्यको बागडोर भाइको हातमा जाने हो कि भन्ने शङ्काले तथा पौरखी भाइलाई चिढ्याउन ऊ राजगद्दीमा बस्ने कुरा गर्छ । ऊ आफ्नो गोप्य दूतका रूपमा चक्रेलाई राखेर भिन्नभिन्नै गलत कुरा बनाउने र षड्यन्त्र गर्ने कार्यमा संलग्न देखिन्छ । लमजुडले कब्जा गरेर लिएको आफ्नो राज्य जितेर फिर्ता ल्याएकामा पनि वीरभद्र

रणदुल्लभप्रति सन्तुष्ट छैन । आफ्नो ज्यानको बाजी लगाएर कूटनीतिक चातुर्यका साथ गरेको राज्य फिर्ताको कार्यलाई ऊ रणदुल्लभले आत्मा बेचेको ठान्छ, र भाइलाई नै अपराधी भन्न पछि पर्दैन :

हामीमा अपराधी को ? धर्म फाल्ने तँ होस् कि म ?

लमजुङ्मा गई तैले राजाको नून खाइनस् ?

कुनै दिन तँ के मीत त्यहाँ राजकुमारको

बनिनस् ? अनि के धोखा दिइनस् ...

.....

कुलको नाम मेटेर त्यो पापी हातले अगि

धर्मपत्र गरिस् तैले, आत्मा बेचिदिइस् पछि,

रातमा घात गर्ने को ? अपराधी तँ होस् कि म ? (सम, २०२०; ३४)

आफ्ना पिताका लागि, दाजुका लागि र देशकै लागि आफ्नो बलिदान दिन पनि तयार रहेको भन्ने रणदुल्लभको विचार सुनिसकेपछि पनि वीरभद्रमा कुनै परिवर्तन आएको छैन । ऊ भाइप्रति माया छ, भन्छ, र घृणा र ईर्ष्याभाव व्यक्त गरिरहन्छ । यसरी आफ्नो, पिताको र राज्यको हित चाहने भाइप्रति ईर्ष्याभाव राख्नु वीरभद्रको मूल चरित्रदोष बनेको छ । ऊ आफू राजा भए पनि जनताको मनमा रणदुल्लभले राज्य गर्ने सत्य एकातिर पोच्छ, भने यसको उपचार आफू मर्नु सिवाय अरू नभएको आशय पनि ऊ व्यक्त गर्छ । यसरी प्रकारान्तरले वीरभद्रले रणदुल्लभको मृत्यु चाहेको स्पष्ट हुन्छ (बराल, २०५१; ५३) । आफूलाई अत्यन्त आदर गर्ने भाइको चरित्र बुझ्न पनि नसक्ने वीरभद्रमा युवराजोचित गुणहरू देखिँदैनन् ।

वीरभद्रले भाइका तुलनामा आफूलाई असक्षम र अयोग्य ठान्नु, राजगद्दीको लोभमा परिरहनु, भाइले राज्य प्राप्त गर्ने पो हो कि भन्ने शङ्काबाट त्रस्त हुनु, भाइको उच्च व्यक्तित्वका अगाडि ईर्ष्याभाव राखेर लघुताभासमा गड्नु तथा अतिशय स्वार्थीपना पाल्नु उसका प्रमुख चरित्रदोष हुन् । उसका यिनै चरित्रदोषले लघुनाटक दुःखान्त वन्न पुगेको छ भने यिनै चरित्रदोष नायकको दुःखान्तताका कारक बनेका छन् ।

६.२.२. सहायक पात्र र दुःखान्तीयता

पृथ्वीपति शाह

रणदुल्लभ लघुनाटकको सहायक पात्र पृथ्वीपति शाह गोरखा राज्यको राजा हो । ऊ नायक रणदुल्लभ तथा युवराज वीरभद्रको पिता हो । चौध सन्तानको पिता भए पनि ऊ सबैभन्दा बढी स्नेह रणदुल्लभलाई नै गर्छ र कुनै दिन उठ्ने नसक्ने गरी भुइँमा लोट्ने हो कि भन्ने कुरा आफ्नो मनमा आइरहेको जनाउँछ । यसरी माहिलो छोरो रणदुल्लभप्रति विशेष स्नेह देखाए पनि उसले राज्यको उत्तराधिकारीचाहिँ जेठो छोरो वीरभद्रलाई नै मानेको छ । ऊ रणदुल्लभलाई राष्ट्रको पिता सम्झँदै र उसलाई माया बाहेक अरू कुरा केही दिन नसकेको जनाउँदै भन्छ :

... राज्यको

हो उत्तराधिकारी त जेठा नै तर राष्ट्रको
पिता भो माहिलो छोरो मेरो त्यो रणदुल्लभ;
त्यसलाई दिने योग्य वस्तु पाउन्न क्यै म त
यो बसिरहने मायालाई मात्र सधैंभरी
अगि सार्दछु ... (सम, २०२०; २५)

रणदुल्लभजस्तै भएर अरू कुनै पनि छोरो निस्कला भन्ने कुरामा उसको आशा नभएको बुझिन्छ । लमजुडले लिएको आफ्नो राज्यको भूमि लिगलिगका लागि नौ वर्षमा एघार पटक युद्ध गरेर पनि आफूले जित्न नसकेको अवस्थामा रणदुल्लभले एक वर्षभित्रै विजय पाएकामा ऊ अत्यन्त खुसी भएको छ । रणदुल्लभको कर्तव्यनिष्ठता, साहस र वीरताले उसलाई द्रवीभूत गराएको छ (दाहाल, २०६१; ५१) । ऊ वीरभद्रले रणदुल्लभप्रति नकारात्मक सोचाइ राखेको कुरामा जानकार छ । चन्द्ररूपले माहिला दाजुप्रति जेठा दाजुको मनमा ईर्ष्या, द्वेष, संशय र शत्रुता छ भन्ने कुरा गर्दा त्यसको शङ्का आफूले पनि पाएको जनाउँछ भने माहिलाको मनमा पाप नभएको भन्दै बरु जेठाको मनमा अनेक पाप उब्जेको होला भन्छ । वीरभद्रको रणदुल्लभसँग भएको वैमनस्य हटाउन वीरभद्रलाई 'नराम्रोसित भन्ने' वा 'सम्झाउने' कुरा गरेकाले उसले पारिवारिक मिलापका लागि केही प्रयास गरेको छ भन्ने बुझिन्छ तर कहाँ, कतिबेला, के भन्यो र त्यसको प्रभाव वा प्रतिक्रिया के भयो भन्ने कुरा कतै देखिँदैन । उसले रणदुल्लभलाई 'तँमा अमृत देखिन्न – कसको विष सलिक्यो ?' भन्दै 'तेरो चित्त दुखाएछ जेठाले' (सम, २०२०; ३९) भन्छ । उसले रणदुल्लभलाई पूर्णतया निर्दोष र वीरभद्रलाई पूर्ण दोषी ठानेको छ ।

पृथ्वीपतिले दुवै भाइका बीच सौमनस्यपूर्ण सम्बन्ध स्थापित गराउन यथासक्य प्रयास पनि गरेको छ (उपाध्याय, २०५२; ३०६) तर वीरभद्रमा भाइप्रति सद्भाव नभई दुर्भाव नै बढ्दै गएको छ । रणदुल्लभ दाजुले आफूप्रति दुर्भाव राखेकाले गृहकलह हुन सक्ने र त्यसले नराम्रो भाव पैदा हुने ठानेर दरबारमा अशान्ति नहोस् बरु अन्तै कतै जान म पाऊँ (सम, २०२०; ४०) भनी दरबार छोडेर अन्यत्र जान खोज्दा पृथ्वीपतिले 'तँ गइस् भने सँगै म पनि जानेछु' भन्दै उसलाई रोक्छ । उसले म मरेपछि जे गरौस् भन्दै आफू बाँचुन्जेल त्यसो हुन नदिने र वीरभद्रले भाइको चित्त दुखाउन पनि नपाउने कुरा गर्छ । उसका विचारमा रणदुल्लभ अन्तै जाने हो भने गोरखा राज्यकै अस्तित्व मेटिन्छ; देशभरि नै अन्धकार छाउँछ । यस लघुनाटकमा राजाको भूमिकामा रहेको पृथ्वीपतिमा असल पिताको भूमिका रहेको देखिँदैन ।

यसरी पुत्रमोह र राज्यको असुरक्षा हुने डरले रणदुल्लभलाई देश छाडेर हिँड्न पनि नदिएको र दुई छोराबीचको वैमनस्य हटाउन वीरभद्रलाई सम्झाउने कुरा गरे पनि वीरभद्रमा रणदुल्लभप्रति सद्भाव बढाउन नसकेकाले पृथ्वीपतिमा कमजोरी देखिन्छ । यिनै घटनाका कारणले रणदुल्लभलाई आत्महत्या गर्न प्रेरित गरेको देखिन्छ र लघुनाटक दुःखान्त बन्न पुगेको छ । पृथ्वीपति सत्पात्र भए पनि र उसले राम्रो गर्न खोजे पनि लघुनाटकलाई दुःखान्त बनाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

चक्रे

चक्रे पनि रणदुल्लभ लघुनाटकको सहायक पात्र हो । ऊ दरबारको सेवक हो तर वीरभद्रको व्यक्तिगत सहयोगीजस्तो देखिन्छ । लघुनाटकमा थोरै समय उपस्थित भएको र पाँच ओटा संवाद मात्र बोलेको भए पनि लघुनाटकको दुःखान्तताका लागि उसको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको छ । दरबारमा बैठकेका रूपमा काम गर्ने उसले राजभवनको गद्दीबैठक सिँगाने क्रममा त्रिपाइमा माथि नै लुकेर पृथ्वीपति, चन्द्ररूप आदिका बीचमा भएका वार्तालाप सुनेको छ । वीरभद्रको इसारामा काम गरेको उसले पृथ्वीपति शाह र चन्द्ररूपका बीचमा रणदुल्लभ र वीरभद्रका विषयमा भएका कुराहरू सुनेर बढाइचढाइ र केही कल्पित कुराहरू समेत जोडी वीरभद्रलाई सुनाउँछ । उसकै कुराबाट वीरभद्र र रणदुल्लभको सम्बन्ध बढी विकराल बन्न पुगेको छ । उसले चन्द्ररूपले पिता समक्ष हजुरको कुरा लगाए भन्दै वीरभद्रले रणदुल्लभलाई शङ्का गरेर व्यर्थमै शत्रुता गरेको र बाबुले पनि वीरभद्रलाई पापी भनेको (सम, २०२०; ३१) जनाउँछ । ऊ अगाडि भन्छ :

मलाई त

राजा पार्ने कहाँको हो भनेजस्तो कता कता

लाग्यो, टाढा थिएँ टाड्दै थिएँ माथि ध्वजाहरू । (सम, २०२०; ३१)

चक्रेको यही कुराले वीरभद्रलाई बढी सशङ्कित बनाएको छ । पिताले भाइलाई राज्य दिन लागे भन्ने वीरभद्रले ठान्छ र ऊ भाइसँग आवश्यक अनावश्यक कुरा गर्न पुग्छ । असत् पात्रका रूपमा रहेको चक्रेले वीरभद्रका कानमा खराब कुरा लगाएको घटना पनि यस लघुनाटकको दुःखान्तताका लागि सहायक सिद्ध भएको छ ।

मल्लिका देवी

मल्लिका देवी राजा पृथ्वीपति शाहकी बुहारी हो । ऊ युवराज वीरभद्रकी माहिली पत्नी (युवराज्ञी) हो । रणदुल्लभको स्वागतार्थ फूलमाला तयार पार्ने काम उसैले गरेकी छ । सासूको मृत्युपछि राम्रोसँग घर चलाउने भएकाले राजा पृथ्वीपति पनि उसकै पत्न्या गछ्छ र जे काम परे पनि उसैलाई अह्नाउँछ । पृथ्वीपतिले विजय हासिल गरी फर्केको रणदुल्लभका लागि सुत्ने र खाने कुराको राम्रो व्यवस्था गराउन उसैलाई भनेको छ । पृथ्वीपतिका अनुसार रणदुल्लभले उसलाई आमा जत्तिकै मान्छ । रणदुल्लभ स्वयम् पनि भाउजू मल्लिकालाई आमा समान ठान्दै “आमा बिर्साउने मेरी भाउजू” भन्छ भने मल्लिका पनि रणदुल्लभलाई माया गर्छे ।

अरू सबै व्यक्तिहरू रणदुल्लभको स्वागतार्थ गएका बखतमा तथा पनि वीरभद्र गद्दीबैठकमा बसेको अवस्थामा मल्लिकाले उसलाई समेत भाइको स्वागत गर्न जान अनुरोध गर्छे । पछि वीरभद्र र रणदुल्लभलाई फलफूल दिन गएका बखतमा उसले पतिको आँखामा आँसु देखेर केही जिज्ञासा राख्दै आफूले भनेर केही हुने भए भन्ने जनाउँछे । ऊ भन्छे : “मलाई शान्ति चाहिन्न चुपचाप मसानको / म बोली सुन्न चाहन्छु भगडाकै भए पनि” (सम, २०२०; ३८) । यसरी ऊ वीरभद्र र रणदुल्लभका

बीच प्रेम र मेलमिलाप भएको हेर्न चाहन्छे तर ऊ आफ्नो चाहनामा सफल भने हुन सकेकी छैन ।
रणदुल्लभ लघुनाटकको दुःखान्ततामा उसको उल्लेख्य भूमिका देखिँदैन ।

चन्द्ररूप शाह

चन्द्ररूप शाह पृथ्वीपतिको छैटौँ छोरो तथा रणदुल्लभ र वीरभद्रको भाइ हो । ऊ रणदुल्लभप्रति सहानुभूति राख्छ । उसले रणदुल्लभको सफलतामा आफूलाई डर लागेको जनाउँछ । ऊ जेठा दाइको मनभित्र माहिला दाइमा ईर्ष्या, द्वेष, संशय र शत्रुता भएको कुराको जानकारी पितालाई दिन्छ र माहिला दाइको मनमा पाप नभएको जनाउँछ । बेलैमा जानकारी गराए पहिल्यै औषधी लाग्ला भनेर यो कुरा बिन्ती गर्न तम्सेको भनी बताउने ऊ उमेरले सानै भए पनि दाजुभाइमा वैमनस्य नहोस् भन्ने कुरामा सचेत देखिन्छ । लघुनाटकको दुःखान्तताका लागि उसको पनि खासै भूमिका छैन ।

६.२.३. अन्य पात्र र दुःखान्तीयता

उपर्युक्त मुख्य र सहायक पात्रहरूका अतिरिक्त रणदुल्लभ लघुनाटकमा मिश्र गुरुज्यू, विराज थापा मगर, पं. गौरेश्वर पन्त, पृथ्वीपतिको दसौँ राजकुमार वीरकुमार शाह छन् । यी सबै रणदुल्लभ लघुनाटकका गौण चरित्र हुन् ।

यीमध्ये मिश्रका तीन ओटा संवाद मात्र छन् । ऊ राजालाई सरसल्लाह दिने व्यक्तिका रूपमा नियुक्त व्यक्तिजस्तो देखिन्छ । पृथ्वीपतिले रणदुल्लभको पुरुषार्थको वर्णन गर्दै विशेष स्नेह लाग्ने जनाएको बखतमा मिश्रले सँगै रहेको वीरकुमारको प्रशंसा गर्दै वीरकुमार बहदुरै जाँदा नाम अनुसार बाह्र भाइमै पहिलो हुने कुरा गरेको छ । उसले रणदुल्लभको स्वागतको तयारी राम्रो भएनभएको निरीक्षण गर्ने काम गरेको छ । ऊ यस लघुनाटकको सत्पात्र हो ।

विराज थापा मगरको पनि रणदुल्लभ लघुनाटकमा ठुलो भूमिका छैन । उसले पृथ्वीमा ठुला मानिस कहिले एक शताब्दीमा दस जना जन्मन सक्छन् त कहिले दस शताब्दीमा एउटै रणदुल्लभजस्ता व्यक्ति जन्मन्छन् भन्ने कुरा गरी रणदुल्लभको पुरुषार्थको प्रशंसा गरेको छ । रणदुल्लभको सिन्दुर जात्राको कुरा गर्दै ऊ लमजुङमा बादल र गोरखामा झलमल घाम लागेको बताउँछ । उसले गोरखा र लमजुङ राज्यका बीचको सम्बन्धका बारेमा विगतका कुरा गर्छ भने वीरकुमारलाई नौ वर्षमा बुवा (पृथ्वीपति) ले एघार चोटि लडाइँ गरेर पनि जित्न नसकेको लिगलिग रणदुल्लभको बुद्धिले एक वर्षभित्रै जितेको यथार्थता बताउँछ । उसको यो कुराकानीबाट ऊ पृथ्वीपति शाहसँग लमजुङका विरुद्धमा युद्ध लडेको सिपाही हो भन्ने बुझिन्छ । ऊ पनि सत्पात्र हो ।

पं. गौरेश्वर पन्त पनि रणदुल्लभप्रति सद्भाव र सहानुभूति राख्ने पात्र हो । यस लघुनाटकमा उसको केवल एउटा संवाद मात्र आएको छ । उसले रणदुल्लभलाई फूलको जस्तो सौन्दर्य, तपस्वीको जस्तो त्याग, फलामको जस्तो बल, प्रकाण्ड विद्वान्को जस्तो बुद्धि भएको भन्दै उसको उच्चतालाई यो क्षुद्र संसारले चिन्दैन कि भन्छ र रत्नका रूपमा नचिन्ने शङ्का गरेको छ । उसको यो भनाइ रणदुल्लभका लागि भविष्योक्ति बनेको छ ।

मिश्र गुरुज्यू, विराज थापा मगर र गौरेश्वर पन्त तीन ओटै पात्रको नाटकीय भूमिका नगण्य छ र दुःखान्तकका सन्दर्भमा पनि उल्लेखनीय छैन ।

यसै गरी वीरकुमार शाह राजा पृथ्वीपति शाहको दसौं पुत्र हो । मिश्रका अनुसार नामजस्तै पढाइमा पनि तिखो बुद्धि भएको ऊ बाह्रै भाइमा पहिलो हुनेछ । सानै उमेरको भए पनि उसले अन्य ठुला मान्छेहरूले माहिला दाइको कुरा गरेको र माहिला दाइले सबैलाई खुसी लाग्ने कुरा गरेर फर्केको भन्ने बुझेको छ । लघुनाटकमा उसको खास चारित्रिक विकास भएको छैन ।

६.३. निष्कर्ष

रणदुल्लभ पात्रविधानका दृष्टिले उत्कृष्ट पद्यात्मक दुःखान्त लघुनाटक हो । यसले गोरखाको राजकुमार रणदुल्लभ जीवनरूपी सम्पत्तिबाट मृत्युरूपी विपत्तिमा पुगेको कुराको चित्रण गरेको छ । रणदुल्लभजस्तो असल चरित्र भएको तथा निस्वार्थी व्यक्तिको मृत्युले करुणा र त्रासको स्थिति उब्जिएको छ । राज्यको उत्तराधिकारी युवराज वीरभद्रमा हुनुपर्ने विशेषता भाइ रणदुल्लभमा भएको स्थितिविपर्यय वा प्रकृतिदोषका कारणले यो लघुनाटक दुःखान्त बनेको छ । रणदुल्लभको अतिशय सज्जनता तथा पिता, दाजु र राज्यप्रतिको अतिशय भक्तिका कारण उसले आफूलाई नै अन्याय गरी आत्महत्या गरेको छ भने उसको मृत्युमा दाजु र बाबु समेत कारण बनेका छन् । वीरभद्रले भाइको प्रेम र त्यागमा विश्वास गर्न सकेको छैन । ऊ भाइको विद्या, बुद्धिमा ईर्ष्या वा डाहा गर्छ । ऊ आफू हीनताभासमा गडेर चुत्थो भई बाँच्नुभन्दा मर्नु निको ठान्छ । उसको यही भनाइका कारणले प्रेरित भएर रणदुल्लभले आत्महत्या गर्न पुग्छ । यस लघुनाटकमा वीरभद्रको भूमिका दुःखान्तताका दृष्टिले नायक रणदुल्लभको भन्दा कम छैन । दाजुलाई विश्वासमा लिन नसकेको रणदुल्लभले अन्यत्र जान पाऊँ भन्दा पनि बाबुले स्वीकृति दिँदैन; पुरुषार्थी रणदुल्लभलाई राज्यको उत्तराधिकारी पनि बनाउन सक्तैन भने रणदुल्लभप्रति दाजु वीरभद्रमा रहेको दुर्भाव मेटाउने प्रयास गरेको पनि देखिँदैन । यी विविध कारणले रणदुल्लभले आत्महत्या गर्न पुगेको छ ।

अतः रणदुल्लभको दुःखान्ततामा ऊ स्वयम्, दाजु वीरभद्र, बाबु पृथ्वीपति, चक्रे तथा प्रकृतिदोष कारक बनेका देखिन्छन् भने अरू पात्रहरूको उल्लेख्य भूमिका रहेको छैन ।

अध्याय : सात

सारांश तथा निष्कर्ष

प्रस्तुत शोधको मूल उद्देश्य समका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकमा प्रयुक्त पात्रविधानको अध्ययन गर्नु हो । यस उद्देश्यको प्राप्तिका निम्ति प्रस्तुत शोध प्रबन्धका चौथो अध्यायदेखि छैटौं अध्यायसम्ममा शोध समस्यासँग सम्बद्ध मुख्य सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ भने यसको पहिलो अध्यायमा यसमा अवलम्बन गरिएको शोधप्रक्रियाको परिचय दिई दोस्रो अध्यायमा चाहिँ सामग्री विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक पर्याधार तथा ढाँचाको प्रस्तुति गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा नाटककार बालकृष्ण समको जीवनी, व्यक्तित्व र नाट्यप्रवृत्तिको चिनारी गराई उनका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्यनाटकको परिचय दिइएको छ । यस सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्यायमा चाहिँ शोध परिचय शीर्षकको पहिलो र सातौं अध्याय बाहेक अरु सबै अध्यायको सारांश दिई यसपछि यस शोधको मुख्य निष्कर्ष दिइएको छ ।

७.१. सारांश

प्राचीन ग्रीसेली काव्यशास्त्री एरिस्टोटलको दुःखान्तीय पात्रविधान सम्बन्धी मान्यता यस शोधको सैद्धान्तिक पर्याधार हो र यसलाई दोस्रो अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस अन्तर्गत दुःखान्त नाटकको पात्रविधान सम्बन्धी सैद्धान्तिक स्रोतका रूपमा एरिस्टोटलको दुःखान्तीय पात्रविधानको निक्कौल गरी त्यस सम्बन्धी सैद्धान्तिक मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा एरिस्टोटलको काव्यशास्त्रको परिचय दिँदै एरिस्टोटलको नाट्यमान्यता, दुःखान्तीय पात्रविधान र पात्रका विशेषता, दुःखान्त नाटकमा नायक तथा नायकको चरित्रदोष (ह्यामर्सिया) बारेको सिद्धान्त प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै दुःखान्त नाटकमा रहने कथावस्तु र पात्रको सम्बन्ध देखाएर यस अध्यायको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधको तेस्रो अध्यायमा नाटककार बालकृष्ण सम र उनका ऐतिहासिक पद्य नाटकको चिनारी गराइएको छ । यसमा नाटककार बालकृष्ण समको जीवनीगत चिनारी, व्यक्तित्वगत चिनारी र नाट्यप्रवृत्तिगत चिनारी गराउने क्रममा समको जीवनीलाई सामान्य रूपमा प्रस्तुत गर्दै उनको व्यक्तित्वलाई देखाइएको छ । समको साहित्य स्रष्टा व्यक्तित्वको चिनारी गराउने सन्दर्भमा नाटककार, कवि, निबन्धकार, जीवनीकार आदि व्यक्तित्वका रूपमा र साहित्येतर व्यक्तित्वको चिनारी गराउने सन्दर्भमा दार्शनिक, चित्रकार, शिक्षक, अभिनेता, सम्पादक, सैनिक आदिका रूपमा उनको व्यक्तित्व प्रस्तुत गरिएको छ । यस्तै विषयवस्तुगत, पात्रविधानगत, संवादगत, नाटकीय अन्तगत, संरचनागत, शैलीशिल्पगत, रूपगत, द्वन्द्वविधानगत, रङ्गमञ्चगत र विचारगत आधारमा समका नाट्यप्रवृत्तिको अध्ययन गरिएको छ । त्यस्तै यस अध्यायमा समका ऐतिहासिक दुःखान्त पद्यनाटकहरू अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र रणदुल्लभको परिचय दिइएको छ । उक्त तीन ओटा नाटकहरूलाई छुट्टाछुट्टै तीन

उपशीर्षकमा शीर्षकीकरण, नाटकीय कथानक, कौतूहल, द्वन्द्वप्रयोग, पात्रप्रयोग, संवाद, परिवेश, भाषाशैली, अभिनय र उद्देश्यका आधारमा चिनारी गराइएको छ ।

अध्याय चारदेखि अध्याय छसम्मका तीन ओटा अध्यायमा क्रमशः **अमरसिंह**, **भीमसेनको अन्त्य** नाटक तथा **रणदुल्लभ** लघुनाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन गरिएको छ ।

उपर्युक्त अध्यायमध्ये अध्याय चारमा **अमरसिंह** नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन गरिएको छ । यसमा पहिले नाटकीय घटनाको विकासक्रमलाई आदि, मध्य र अन्त्य भागमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यसपछि दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन गर्ने क्रममा नाटकीय भूमिकाका आधारमा प्रमुख पात्र, सहायक पात्र र अन्य पात्र छुट्ट्याई प्रमुख पात्र अमरसिंह थापा; सहायक पात्र भक्ति थापा, अक्टरलोनि, भीमसेन थापा, गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, रामदाससिंह थापा, हृदयसिंह थापा, गजराज मिश्र, पं. चन्द्रशेखर पाध्या, कान्छो, हिन्दुरवासी, किसन सिंह, तथा जुरे र बतासे एवम् गौण तथा अतिगौण भूमिका भएका अन्य पात्रहरूको दुःखान्तीय गुणदोषयुक्त चरित्रको विस्तृत अध्ययन र विवेचना गरिएको छ ।

अध्याय पाँचमा **भीमसेनको अन्त्य** नाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन गरिएको छ । यसमा पहिले **भीमसेनको अन्त्य**को नाटकीय घटनालाई आदि भाग, मध्य भाग र अन्त्य भागको विकासक्रममा प्रस्तुत गरिएको छ भने यसपछि 'पात्रविधान' उपशीर्षक अन्तर्गत यस नाटकमा प्रयुक्त पात्रहरूलाई प्रमुख पात्र, सहायक पात्र र अन्य पात्रहरू भनी नाटकीय भूमिकाका आधारमा छुट्ट्याइएको छ । यस अन्तर्गत प्रमुख पात्र भीमसेन थापा र रणजङ्ग पाँडे; सहायक पात्र राजेन्द्रविक्रम शाह, साम्राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, रङ्गनाथ पौड्याल, एकदेव वैद्य र कुलराज पाँडे तथा गौण र अतिगौण भूमिका भएका अन्य पात्रहरूको चरित्र प्रस्तुत गर्दै उनीहरूको दुःखान्तीय चरित्र तथा दुःखान्ततामा उनीहरूको भूमिकाको विवेचना गरिएको छ ।

अध्याय छमा **रणदुल्लभ** लघुनाटकमा दुःखान्तीय पात्रविधानको अध्ययन गरिएको छ । यसमा नाटकीय कथालाई क्रमशः आदि, मध्य र अन्त्यको विकासावस्थामा प्रस्तुत गरेपछि पात्रविधानको अध्ययन गरिएको छ । यस अन्तर्गत प्रमुख पात्र रणदुल्लभ र वीरभद्र; सहायक पात्र पृथ्वीपति शाह, चक्रे, मल्लिका देवी र चन्द्ररूप शाह एवम् अन्य पात्रहरूको चरित्रको विश्लेषण गर्दै उनीहरूको दुःखान्तता तथा दुःखान्तताका लागि रहेको भूमिकाको विवेचना गरिएको छ ।

७.२. निष्कर्ष

प्रस्तुत "समका ऐतिहासिक पद्य नाटकमा पात्रविधान" शीर्षकमा गरिएको अध्ययनका मुख्य निष्कर्षहरू यसप्रकार छन् :

क) बालकृष्ण सम दुःखान्त नाटककार हुन् । नेपाली नाट्यसाहित्यमा दुःखान्त नाटकको आरम्भ र विकास गरेर उनले उल्लेख्य योगदान दिएका छन् । उनका ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित दुःखान्त पद्य नाटकहरू **अमरसिंह**, **भीमसेनको अन्त्य** र **रणदुल्लभ** गरी तीन ओटा छन् । यी नाटकहरूमा विभिन्न ऐतिहासिक तथा काल्पनिक पात्रहरू प्रमुख, सहायक एवम् गौण भूमिकामा प्रस्तुत गरिएका

छन् । **अमरसिंह** नाटकका अमरसिंह थापा, भक्ति थापा, अक्टरलोनि, गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, गजराज मिश्र आदि ऐतिहासिक पात्र हुन् भने कान्छो, बुढी, तरुनी, केटाकेटी, जुरे, बतासे, नागरिकहरू, पुर्सुङ्गे, मारुनी आदि काल्पनिक पात्र हुन् । **भीमसेनको अन्त्य** नाटकका भीमसेन थापा, रणजङ्ग पाँडे, राजेन्द्रविक्रम शाह, साम्राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, रङ्गनाथ पौड्याल, कुलराज पाँडे आदि ऐतिहासिक पात्र हुन् भने नागरिक, तिलङ्गा, नाउ आदि काल्पनिक पात्र हुन् । यसै गरी **रणदुल्लभ** लघुनाटकका रणदुल्लभ, वीरभद्र, पृथ्वीपति, मिश्र गुरुज्यू आदि ऐतिहासिक पात्र हुन् भने चक्रे काल्पनिक पात्र हो ।

उपर्युक्त पात्रहरूमध्ये **अमरसिंहको** अमरसिंह थापा, **भीमसेनको अन्त्यका** भीमसेन थापा र रणजङ्ग पाण्डे तथा **रणदुल्लभका** रणदुल्लभ शाह र वीरभद्र शाह प्रमुख पात्र हुन् । **अमरसिंहका** भक्ति थापा, अक्टरलोनि, गीर्वाणयुद्धविक्रम शाह, ललितत्रिपुरसुन्दरी, गजराज मिश्र आदि, **भीमसेनको अन्त्यका** राजेन्द्रविक्रम शाह, साम्राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, राज्यलक्ष्मीदेवी शाह, रङ्गनाथ पौड्याल, एकदेव वैद्य, कुलराज पाँडे आदि र **रणदुल्लभका** पृथ्वीपति शाह, मल्लिका देवी, चक्रे आदि सहायक पात्र हुन् । यसै गरी **अमरसिंहका** कान्छो, बुढी, तरुनी, केटाकेटी, जुरे, बतासे आदि, **भीमसेनको अन्त्यका** चित्री, जगत्सैनी, कारिन्दा, नाउ, तिलङ्गा, नागरिकहरू आदि र **रणदुल्लभका** मिश्र गुरुज्यू, पं. गौरेश्वर पन्त, विराज थापा मगर, वीरकुमार शाह गौण पात्र हुन् । **अमरसिंहको** नायक अमरसिंह थापा, **भीमसेनको अन्त्यको** नायक भीमसेन थापा तथा **रणदुल्लभको** नायक रणदुल्लभ शाह प्रमुख दुःखान्तीय चरित्र हुन् । यी तीनै नायकको मृत्यु देखाइएको छ ।

अमरसिंह नाटकमा राष्ट्रका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिने वीर अमरसिंहको जन्मदेखि मृत्युसम्मको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा राष्ट्रिय दुःखान्तताका साथ नायक तथा अन्य पात्रले पनि दुःखान्त अवस्था भोग्नुपरेको देखाइएको छ । नायक अमरसिंहको मृत्यु आफ्नो चरित्रदोष र दैवी विधानबाट भएको छ भने भक्ति थापा तथा कान्छोजस्ता व्यक्तिले पनि मृत्युवरण गर्नुपरेको छ । यस नाटकको नायक अमरसिंहमा दरबारमा भएका युद्ध र सन्धि सम्बन्धी निर्णयमा पटकपटक असहमति जनाउनु, शत्रुपक्षलाई अत्यन्त इमानदार ठानेर आफू युद्धनीति अनुरूप मात्र चल्नु, अङ्ग्रेजसँग सन्धि भइसकेपछि नेपालको राजकाज नै आफ्ना लागि मरेको जनाएर राजधानी नगई गोसाइँकुण्डतर्फ लाग्नुजस्ता जेजति पक्षहरू देखिन्छन् तिनले उसको स्वाभिमानलाई दर्साए पनि दुःखान्तताका निमित्त तिनै कुरा नै उसका चरित्रदोष पनि बनेका देखिन्छन् । आत्महत्याबाट, कसैद्वारा गरिएको हत्याबाट तथा युद्धमा लड्दालड्दै शत्रुको प्रहारबाट भएको मृत्यु नभई सामान्य जात्रुको दुर्वचनले आहत भई रगत छाँदेर मरेकाले उसको मृत्यु दुःखान्त नाटकको नायकोचित एवम् वीरोचित हुन सकेको छैन । यसो भए पनि राष्ट्रिय एकता र अखण्डताका लागि अथक प्रयत्न गर्ने देशभक्ति र वीरत्वले युक्त नायक अमरसिंहको मृत्यु करुणजनक रहेको छ । मृत्युको मूल कारण चरित्रदोष र शत्रुहरूको षड्यन्त्र रहेको नदेखिएकाले उसको मृत्यु त्रासद बन्न सकेको देखिँदैन ।

भीमसेनको अन्त्य नाटकमा भीमसेन थापाले राष्ट्रका लागि गरेको योगदान र चरित्र प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा नायक भीमसेन थापाका साथै अन्य सज्जन व्यक्तिले पनि दुःखान्त स्थिति

भोग्नुपरेको छ । नायक भीमसेन थापाको मृत्यु आफ्नो चरित्रदोष र शत्रुहरूको प्रतिशोधका कारण भएको छ भने एकदेव, भाजुमानजस्ता निर्दोष र निष्कलुष व्यक्ति समेत दुःखान्तका भागी बनेका छन् र रणजङ्ग तथा कुलराजजस्ता दुष्ट पात्रहरूले पुरस्कार पाएका छन् । आफ्ना शत्रुहरू बढेको थाहा पाएर पनि त्यसप्रति सचेत नवनी सोभो बाटो हिँड्नु; आफूमाथि प्रतिशोध राखेर जन्मकैद पार्ने शत्रुहरूको कुरामा विश्वास गर्नु, राजालाई आवेशमूलक रूपमा दुर्वचन प्रयोग गर्नु एवम् आत्महत्या गर्ने नियतले सेरिने निर्णय गर्नु नायक भीमसेन थापाका चरित्रदोष बनेका छन् । यिनै चरित्रदोषका कारण उसको मृत्यु भएको छ । उसको मृत्युका लागि शत्रुहरूको प्रतिशोधी षड्यन्त्र पनि कारक बनेको छ । बापवैरी साधने रणजङ्गको प्रतिशोध साम्राज्यलक्ष्मीको प्रतिशोधसँग अन्वित भएपछि यसले राजा राजेन्द्रलाई पनि प्रतिशोधी बनाइदिएको छ । यही षड्यन्त्र एवम् प्रतिशोधको आगोमा भीमसेनले जल्नुपरेको छ । भीमसेन थापाको मृत्यु कारुणिक, मार्मिक, हृदयविदारक तथा त्रास र करुणाले युक्त छ ।

रणदुल्लभ लघुनाटकमा रणदुल्लभको वीरता र दुःखान्तता प्रस्तुत गरिएको छ । रणदुल्लभको जीवनरूपी सम्पत्तिबाट मृत्युरूपी विपत्तिमा भएको पतनले त्रास र करुणाको उचित विरेचन गरेको छ । यस लघुनाटकको नायक रणदुल्लभको मृत्यु मूलतः आफ्नो चरित्रदोष र दाजु वीरभद्रको ईर्ष्याका कारण भएको छ । आफूले नजान्दा नजान्दैमा अस्तित्वगत दोष भएको स्वीकार गरे पनि नायक रणदुल्लभमा दाजु, पिता, राजा तथा राज्यप्रतिको अतिशय भक्तिमूलक सज्जनता हुनु; मित लाएर र अरूको नुन खाएर उनीहरूलाई नै धोका दिनु; आफूप्रति शङ्का र ईर्ष्या गर्ने दाजुलाई विश्वासमा लिन नसक्नु एवम् आफ्नो समस्याको समाधानका अन्य उपाय नखोजी आत्महत्याको निर्णय लिनजस्ता चरित्रदोष छन् । यिनै चरित्रदोषका कारण उसको दुःखान्त भएको छ । उसको मृत्युका लागि अंशतः दाजु, बाबु र सेवक चक्रे पनि कारक बनेका छन् । राजपरिवार, राजगद्दी र राज्यको हितका निम्ति आत्म बलिदान गरेकाले नायक रणदुल्लभको मृत्यु दुःखान्तीय प्रभावका दृष्टिले तीव्र बनेको छ ।

नाटककार बालकृष्ण समका **अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य** र **रणदुल्लभ** तीन ओटै नाटकका नायकहरू अमरसिंह थापा, भीमसेन थापा र रणदुल्लभ सभ्य, शिष्ट, सज्जन, उदात्त र सद्गुणी छन् । उनीहरू भद्र चरित्रले युक्त छन् । ऐतिहासिक घटनाक्रम अनुसारका नायकहरू भएको हुनाले उनीहरूको चरित्र औचित्यमूलक रहेको छ । उनीहरूमा वर्गगत विशेषताका साथ व्यक्तिगत विशिष्टताहरू पनि विद्यमान छन् । उक्त तीन ओटै नाटकका नायकको यथार्थ जीवनको सट्टा भव्यतर जीवनको चित्रण भएको छ ।

ख) प्राचीन ग्रीसेली दुःखान्त चिन्तक एरिस्टोटलले भनेझैं दुःखान्त नाटकका नायकमा रहनुपर्ने प्रायः गुणहरू **अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य** तथा **रणदुल्लभ**का नायकहरू अमरसिंह थापा, भीमसेन थापा एवम् रणदुल्लभमा देखिन्छन् । अमरसिंह, भीमसेन तथा रणदुल्लभ तीनै नायक अत्यन्त निर्दोष पनि छैनन् । उनीहरूको आआफ्नो चरित्रदोष छ । भीमसेन थापाको सापेक्षतामा अमरसिंहमा चरित्रदोष कम रहेको देखिन्छ । भीमसेन, अमरसिंह र रणदुल्लभ तीनै जना खलपात्र होइनन् । उनीहरू आफ्नो स्वाभाविक कमजोरी वा भुलका कारणले दुर्भाग्यको सिकार बनेका छन् । उनीहरूको भाग्य परिवर्तन

उत्कर्षदेखि अपकर्षमा नै भएको छ र त्यो मानवीय स्वाभाविक कमजोरीका कारण भएको छ । तीनै जना नायक वैभवशाली, यशस्वी, कुलीन तथा उच्चवर्गीय छन् । उनीहरू आफ्नो मानवीय कमजोरी वा भुलका कारण आफ्नो दुःखद अवस्थाको दोषी केही मात्रामा आफै बनेका छन् । यस्तै केही मात्रामा अरू पात्रहरू दुःखान्तका कारक बनेका छन् तथा दैव अथवा भाग्यका कारण उनीहरू दुःखद अवस्था भोग्न विवश छन् । भीमसेन थापा र रणदुल्लभको तुलनामा अमरसिंह थापाको मानवीय कमजोरी उसको मृत्युको प्रत्यक्ष कारक बनेको देखिँदैन; उसको मृत्यु आत्महत्याबाट अथवा अरूको आक्रमणबाट भएको छैन । उसको मृत्युमा त दैव अथवा भाग्यको भूमिका बढी देखिन्छ । भीमसेनको मृत्यु सिसाले सेरिएर भएको तथा रणदुल्लभको मृत्यु खुकुरीले सेरिएर भएको छ भने अमरसिंहको मृत्यु सर्वसाधारण जात्रुका वचनवाणबाट असत्य भई रगत छाड्नुका कारणबाट भएको छ । यसप्रकार भीमसेन थापा र रणदुल्लभ शाहको मुख्य मानवीय त्रुटि भनेको समस्याको समाधानका अन्य विकल्पबारे सोचविचार नगरी आत्महत्या गर्ने निर्णय गर्नु हो । उनीहरूको यही चारित्रिक कमजोरीले उनीहरूलाई दुःखान्तीय चरित्र बनाएको छ । अमरसिंहको मानवीय त्रुटिचाहिँ अङ्ग्रेजसँग सन्धि हुने भएको खबर पाएपछि असन्तुष्ट भएर राजधानी नगई गोसाइँकुण्डतर्फ लाग्ने निर्णय गर्नु हो, जहाँ गएर सामान्य यात्रुका दुर्वचनले आहत भई ऊ मरेको छ । उनीहरू तीनै जना नायकको कमजोरी हेर्दा भावकमा क्रोध नभई सहानुभूतिको भाव पैदा हुन्छ र त्रास एवम् करुणा उब्जन्छ ।

समग्रमा हेर्दा नाटककार बालकृष्ण समका अमरसिंह, भीमसेनको अन्त्य र रणदुल्लभ तीन ओटै ऐतिहासिक दुःखान्त पद्य नाटकमध्ये अमरसिंहमा वीरत्व र देशभक्तिमूलक भाव रहेको देखिन्छ भने भीमसेनको अन्त्य र रणदुल्लभमा त्रास र करुण भाव रहेको देखिन्छ । उक्त नाटकहरूका नायकहरूमध्ये अमरसिंह थापामा निर्णय सम्बन्धी भुल छ । अमरसिंहको यही चरित्रदोष र दैवीविधान उसको मृत्युका कारक बनेका देखिन्छन् । भीमसेन थापा तथा रणदुल्लभ शाहमा अज्ञानता, निर्णय सम्बन्धी भुल र मानवीय कमजोरी वा चारित्रिक त्रुटिजस्ता चरित्रदोष पाइन्छन् र त्यसैको परिणाम स्वरूप उनीहरू मृत्युरूपी कठोर दण्ड भोग्न विवश बनेका छन् ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अब्राम्स, एम एच. सन् २०००. ए ग्लोसरी अफ लिटरेरी टर्म्स. सातौं संस्करण. नोएडा : हारकोर्ट एसिया प्रा. लि. ।
- अमरसिंह. अमरकोशः ।
- आप्टे, वामन शिवराम. सन् १९६९. संस्कृत-हिन्दी कोश. दोस्रो संस्करण, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद. २०३२. केही रचना केही विवेचना, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद. २०४९. साहित्यप्रकाश. पाँचौं संस्करण. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०५१. “पद्यनाटक”. समकालीन साहित्य. ४/३. पूर्णाङ्क : १५; १२५-१३३ ।
- ..... २०५१. “बालकृष्ण समको नाट्यप्रवृत्ति”. गरिमा. १२/५. पूर्णाङ्क : १३७; २४८-२५८ ।
- ..... २०५१. “समस्यानाटक”. गरिमा. १३/२. पूर्णाङ्क : १४६; २६-२८ ।
- ..... २०५२. समको दुःखान्त नाट्यचेतना. दोस्रो संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०५५. दुःखान्त नाटकको सृजन परम्परा. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- ..... २०५६. नाटकको अध्ययन. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०६१. नेपाली नाटक र नाटककार. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०६२. “नेपाली एकाङ्कीका क्षेत्रमा बालकृष्ण समको योगदान”. गरिमा. २३/८. पूर्णाङ्क : २७२; ३८-४६ ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद, गोपीकृष्ण शर्मा र भिक्टर प्रधान (सम्पा.). २०४६ नेपाली एकाङ्की - भाग ३. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद र देवीप्रसाद सुवेदी (सम्पा.). २०५९. समका एकाङ्की. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- एडम्स, हजार्ड. १९९२. क्रिटिकल थ्योरी सिन्स प्लेटो. फ्लोरिडा : हारकोर्ट ब्रास जोभानोविच इन्कपोरेटेड ।
- कार्की, कर्णबहादुर. २०५९. भीमसेनको अन्त्य नाटकको कृतिपरक अध्ययन. स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- कुमार, सिद्धनाथ. सन् १९७८. प्रसाद के नाटक. दिल्ली : म्याकमिलन कम्पनी ।
- कोइराला, कुमारप्रसाद. २०६६. केही आधुनिक नाटक र नाटककार. काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेसन ।
- कोवी, ए.पी. (सम्पा.). सन् १९८९. अक्सफोर्ड एडभान्सुड लर्नर्स डिक्सनरी. चौथो संस्करण. लन्डन : अक्सफोर्ड युनिभर्सिटी प्रेस ।

- खण्डेलवाल, रामेश्वरलाल. सन् १९९८. **जयशङ्कर प्रसाद : वस्तु और कला**. दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- गौतम, नरहरि उपाध्याय. २०६१. “अमरसिंह नाटक : बहुपक्षीय अध्ययन”. **गरिमा**. २२/७. पूर्णाङ्क : २५९; ४२-५६ ।
- ..... . २०६६. **बालकृष्ण समका नाटकमा पात्रविधान**. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- चामलिङ, गुमानसिंह. २०४०. **एरिस्टोटल र उनको काव्यशास्त्र**. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- जोशी, रत्नध्वज. २०३७ **नेपाली नाटकको इतिहास**. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- त्रिपाठी, वासुदेव. २०२८. **विचरण**. काठमाडौं : भानु प्रकाशन ।
- ..... . २०६६. **साहित्य-सिद्धान्त : शोध तथा सृजनविधि**. काठमाडौं : पाठ्यसामग्री पसल ।
- दाहाल, कृष्णप्रसाद. २०५९. “समको अमर नाटककृति ‘अमरसिंह’ एक अध्ययन”. **गरिमा**. सम विशेषाङ्क २१/३. पूर्णाङ्क : २४३; ३५-४३ ।
- ..... . २०६१. “द्वन्द्वगत संरचनाका आधारमा ‘रणदुल्लभ’”. **गरिमा**. २३/४. पूर्णाङ्क : २६८; ४९-६० ।
- दाहाल, रामप्रसाद. २०५४. “अमरसिंह थापा र अमरसिंह नाटक”. **स्मारिका ग्रन्थ**. काठमाडौं : बगाले थापा कल्याणकारी परिषद् ।
- द्विवेदी, राजेन्द्र. २०३२. **साहित्यशास्त्रका पारिभाषिक शब्दकोश**. दिल्ली : आत्माराम एण्ड सन्स ।
- धनञ्जय. सन् १९७६. **दशरूपकम्**. (सम्पा. भोलाशङ्कर व्यास). पाँचौं संस्करण. वाराणसी चौखम्बा विद्याभवन ।
- नेपाली, चित्तरञ्जन. २०६०. **जनरल भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल**. पाँचौं संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- न्यौपाने, घनश्याम. २०६०. “समका ऐतिहासिक नाटकमा पाइने राष्ट्रिय चेतना”. **सम शतवार्षिकी स्मारिका**. प्रधान सम्पा. : हिमांशु थापा. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान; ११४-१२६ ।
- न्यौपाने, टङ्कप्रसाद. २०४८. **साहित्यको रूपरेखा**. दोस्रो संस्करण. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पन्त, दिनेशराज. २०६४ भाद्र २३. **कान्तिपुर** ।
- पन्त, भूपनिधि. २०३०. “अमरसिंह : एक अध्ययन केही विशेषता”. **प्रकाशपिण्ड**. ३/११; ८४-९० ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद. २०४३. **पन्ध्र तारा र नेपाली साहित्य**. छैटौं संस्करण. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पाणिनि. २०५५. **धातुपाठ**. धातुसंख्या-७८१. कनकलाल शर्मा (टिप्पणीकार). दोस्रो संस्करण. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।

- पालीवाल, कृष्णदत्त र रीतारानी पालीवाल. सन् १९९२. **यूनानी और रोमी काव्यशास्त्र**. दिल्ली : सन्मार्ग प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण. २०३३. **एक मन सात चिन्तन**. दोस्रो संस्करण. काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
..... (निर्देशक). २०५०. **नेपाली बृहत् शब्दकोश**. पुनर्मुद्रण. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- पोखरेल, रामचन्द्र. २०५१. “अमरसिंह’ र ‘भीमसेनको अन्त्य’ नाटक तुलनात्मक अध्ययन”. गरिमा. १२/५. पूर्णाङ्क १३७, ३१२-३२० ।
..... . २०६२. **नेपाली नाटक : सिद्धान्त र समीक्षा**. काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
..... . २०६३. **बालकृष्ण समका ऐतिकासिक नाटकको विश्लेषण**. विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध. त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
..... . २०६५. **ऐतिहासिक नाटक र नाटककार बालकृष्ण सम**. काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- पौडेल, शेषनाथ. २०५६. **प्रेमपिण्ड नाटकको विश्लेषण र मूल्याङ्कन**. स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. त्रिचन्द्र क्याम्पस ।
- पौडेल, शेष र अन्य. २०५९. **नाट्य सिद्धान्त र आधुनिक नेपाली नाटक**. काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक भण्डार ।
- प्रसाद, विश्वनाथ. सन् १९७३. **कला एवं साहित्य : प्रवृत्ति और परम्परा**. पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी ।
- प्रोक्टर, पाउल (सम्पा.). सन् १९९६. **क्याम्ब्रिज डिक्सनरी**, दोस्रो संस्करण. न्युयोर्क : युनिभर्सिटी अफ क्याम्ब्रिज ।
- बन्धु, चूडामणि (प्रधान सम्पा). २०६०. **अनुसन्धान विधिका केही पक्ष**. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बन्धु, चूडामणि. २०६५. **अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन** . दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- बराल, ईश्वर. २०५३. **भयालबाट**. छैटौं संस्करण. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- बराल ईश्वर र अन्य (सम्पा.). २०५५. **नेपाली साहित्य कोश**. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- बराल, कृष्णहरि. २०५१. “रणदुल्लभ एकाङ्कीको विश्लेषण”. **समकालीन साहित्य**. ४/४, पूर्णाङ्क : १६; ४८-६२ ।
- भट्टराई, गोविन्दप्रसाद (अनु.). २०३९. **भरतको नाट्यशास्त्र**. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, घटराज. २०५४. **प्रतिभै प्रतिभा र नेपाली साहित्य**. दोस्रो संस्करण. काठमाडौं : एकता बुक्स डिस्ट्रिब्युटर्स ।

- भट्टराई, बद्रीविशाल. २०५५. 'भीमसेनको अन्त्य नाटकमा दुःखान्त चेतना'. **वाङ्मय समालोचना**. काठमाडौं : नेपाल वाङ्मय प्रकाशन ।
- भट्टोजिदीक्षित. सन् १९८८. **वैयाकरण सिद्धान्त कौमुदी**. गोपालदत्त पाण्डेय (सम्पा.). पुनर्मुद्रित संस्करण. वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- भरत. सन् १९८३. **नाट्यशास्त्र**. पण्डित केदारनाथ (सम्पा.). वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन ।
- मलिक, शान्ति. सन् १९७१. **हिन्दी नाटकों की शिल्पविधि का विकास**. दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ्ग हाउस ।
- मिश्र, त्रिभुवन. सन् १९९७. **अरस्तु काव्यशास्त्र विमर्श**. दोस्रो संस्करण. वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- मैनाली, दयाराम. २०५९. **अमरसिंह नाटकको कृतिपरक विवेचना**. स्नातकोत्तर शोधपत्र. त्रिभुवन विश्वविद्यालय. नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- रामप्रकाश. सन् १९९२. **साहित्यकी विविध विधाएँ**. नई दिल्ली : एस.के. पब्लिसर्स ।
- राय, लक्ष्मी. सन् १९८९. **आधुनिक हिन्दी नाटक : चरित्र सृष्टि के आयाम**. दिल्ली : तक्षशिला प्रकाशन ।
- लुइटेल, लीला. २०६०. "नाटककार समको नारी सम्बन्धी दृष्टि". **सम शतवार्षिकी स्मारिका**. प्रधान सम्पा. : हिमांशु थापा. काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान; ८५-९७ ।
- विलियम्स, एम्. मेनियस. सन् १९९५. **संस्कृत इङ्गलिस डिक्सनरी**. तेस्रो संस्करण. वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास ।
- विश्वनाथ. २०१२ **साहित्यदर्पण**. कृष्णमोहन शास्त्री (सम्पा.). द्वितीय संस्करण. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ।
- शर्मा, ढुण्डीराज. २०२७. **नेपालको आलोचनात्मक इतिहास**. काठमाडौं : प्रकाश प्रकाशन ।
- शर्मा, बालचन्द्र. २०४९ख. **नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा**. नवौं संस्करण, वाराणसी : कृष्णकुमारी देवी ।
- शर्मा, मोहनराज, खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल. २०६२. **शोधविधि**. तेस्रो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, लीलाप्रसाद. २०४९क. **एरिस्टोटलको काव्यशास्त्र**. दोस्रो संस्करण. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- शर्मा, शरच्चन्द्र. २०३३. **नाटक एकाङ्की विचरण**. काठमाडौं : एजुकेसनल इन्टरप्राइजेज ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (सम्पा.). २०४७. **तलतल**. (लेखक : बालकृष्ण सम). काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- सम, बालकृष्ण. २०२०. **चार एकाङ्की**. काठमाडौं : रायल नेपाल एकेडेमी ।
- ..... २०३८. **बालकृष्ण समका कविता**. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०४७. **तलतल**. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०४८. **भीमसेनको अन्त्य**. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०४९. **अमरसिंह**. साभा प्रकाशनबाट दसौं पटक. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- ..... २०५०. **प्रेमपिण्ड**. चौथो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

- ..... . २०५०. मुटुको व्यथा. एघारौँ संस्करण, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- ..... . २०५४. मेरो कविताको आराधन. संयुक्त प्रथम संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सर्मा, ताना. २०५०. सम र समका कृति. पाँचौँ संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- सुवेदी, अभि. २०५४. पाश्चात्य काव्य सिद्धान्त. दोस्रो संस्करण. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- हड्सन, विलियम हेनरी. सन् १९४४. एन इन्ट्रडक्सन टु द स्टडी अफ लिटरेचर. न्यु दिल्ली :
कल्याणी पब्लिसर्स ।